

Український

ІСТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

2

1961

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

РІК ВИДАВАННЯ П'ЯТИЙ

№ 2

БЕРЕЗЕНЬ КВІТЕНЬ

ВЕДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КНДБ -- 1961

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК**.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 2, 1961

(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*

Коректори *Р. Я. Лернер*, *Р. А. Мотенко*

БФ 15229. Зам. № 72. Вид. № 12. Тираж 3720. Формат паперу 70×1081/16. Друк. фіз. аркушів 10.5.
Обл.-видавн. аркушів 16.05. Умовн. друк. аркушів 14.38. Здано на виробництво 16.І 1961 р.
Підписано до друку 23.ІІ 1961 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР Київ, вул. Рєпіна, 4.

СТАТТІ

О. Т. ЮРЧЕНКО

З ІСТОРІЇ РОЗРОБКИ В. І. ЛЕНІНИМ ПРОГРАМИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Комуністична партія Радянського Союзу і весь радянський народ готуються до видатної події — XXII з'їзду КПРС. Січневий Пленум ЦК КПРС прийняв постанову про скликання чергового, XXII з'їзду КПРС 17 жовтня 1961 року¹. Кожний з'їзд партії — це велика подія в житті КПРС, радянського народу і всього міжнародного комуністичного руху. Наступний, XXII з'їзд КПРС — це з'їзд виняткового значення, бо на ньому поряд з іншими важливими питаннями буде обговорена і прийнята нова програма партії.

Втретє за всю свою славу історію партія розглядає і приймає програму боротьби за революційне перетворення суспільства. II з'їзд партії у 1903 р. прийняв бойову революційну, марксистську програму боротьби за перемогу соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. На VIII з'їзді партії у 1919 р. була прийнята програма, яка визначила шляхи побудови соціалізму в нашій країні. Нова програма партії, яку схвалить XXII з'їзд КПРС, буде програмою побудови повного комуністичного суспільства в СРСР.

У зв'язку з наступним обговоренням і прийняттям нової програми партії комуністи і всі радянські люди проявляють великий інтерес до історії програми Комуністичної партії. Ця стаття має на меті стисло висвітлити історію розробки засновником і вождем нашої партії В. І. Леніним програми КПРС.

* * *

Створення в Росії марксистської робітничої партії було основною ланкою в ланцюгу завдань революційно-визвольного руху народів нашої країни кінця XIX — початку XX ст. Перед В. І. Леніним, який виступив у той час на політичну арену як вірний послідовник і продовжувач вчення Маркса і Енгельса, перед революційними марксистами Росії стояло величезне завдання створити справді революційну партію робітничого класу, партію нового типу, вільну від опортунізму і реформізму, партію соціальної революції і диктатури пролетаріату. Природно, для такої партії потрібна була науково обгрунтована революційна програма, що принципіально відрізнялася б від програм реформістських партій II Інтернаціоналу і відповідала б новим умовам класової боротьби пролетаріату.

¹ Газ. «Радянська Україна» від 11 січня 1961 р.

До розробки програми партії В. І. Ленін приступив уже на самому початку своєї політичної діяльності. Він створив ряд видатних праць творчого марксизму, в яких обґрунтував програмні принципи марксистської партії, заклав основи революційної програми пролетарської партії в Росії. В книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.) В. І. Ленін визначив і обґрунтував роль і завдання російського пролетаріату як єдиної до кінця революційної сили суспільства, як керівника всіх трудящих і експлуатованих в їх боротьбі проти царизму, поміщиків і буржуазії, визначив місце і роль селянства як союзника робітничого класу, висунув ідею революційного союзу робітників і селян, ідею переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

В 1895—1896 рр., перебуваючи в тюрмі, В. І. Ленін написав перший проект програми соціал-демократичної партії, в якому виклав програмні принципи і положення, вироблені ним в боротьбі проти ліберальних народників і «легальних марксистів». Пізніше в працях «Завдання російських соціал-демократів», «Проект програми нашої партії» та «Розвиток капіталізму в Росії» Володимир Ілліч всебічно обґрунтував і виклав програмні вимоги партії робітничого класу: завоювання диктатури пролетаріату (програма-максимум) і повалення самодержавства й завоювання політичних свобод (програма-мінімум). В праці «Проект програми нашої партії» (1899 р.) В. І. Ленін сформулював основні складові частини революційної програми марксистської партії, вказав на необхідність дати насамперед характеристику економічного розвитку Росії, підкресливши, що головною тенденцією і неминучим результатом капіталізму є зростання злиденності і обурення робітників, на основі яких виникає і розвивається класова боротьба пролетаріату. В. І. Ленін вважав, що в програмі партії повинно бути вказано на міжнародний характер соціал-демократичного робітничого руху, на політичний характер класової боротьби пролетаріату та її найближчу мету: повалення царського самодержавства і завоювання політичної свободи, на те, що партія робітничого класу буде підтримувати всі інші партії і верстви населення, які ведуть боротьбу проти царизму. Всі ці складові частини програми ввійшли в проект програми, розроблений ленинською «Искрой».

При розробці проекту програми партії в редакції «Искры» виникли серйозні принципиальні розходження між Леніним і Плехановим з найважливіших питань марксизму. Ці розходження були відображенням боротьби двох напрямів у міжнародній і російській соціал-демократії: революційного і опортуністичного. Для В. І. Леніна та його однодумців завдання полягало в тому, щоб виробити програму революційної партії, партії нового типу, партії соціальної революції і диктатури пролетаріату. Г. В. Плеханов та його прихильники намагалися розробити програму за зразком програм західноєвропейських соціал-демократичних партій, які відступили від марксизму і перетворилися на партії соціальних реформ, на простий парламентський додаток буржуазного ладу.

Розбираючи в кінці 1899 р. «Проект програми російських соціал-демократів», виданий групою «Визволення праці» в 1885 р., В. І. Ленін зробив цілий ряд серйозних зауважень і пропозицій, спрямованих на зміну характеру побудови програми і змісту як принципиальної, так і практичної її частини. Перш за все, вказував В. І. Ленін, мова повинна йти «про програму робітничої партії»². Він пропонував висунути на

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 207.

перший план і сильніше підкреслити економічний процес розвитку, який породжує матеріальні і духовні умови соціал-демократичного робітничого руху і класову боротьбу пролетаріату. В. І. Ленін писав, що «характеристику основних рис сучасного економічного ладу Росії та його розвитку слід би було поставити на чільне місце програми»³. В. І. Ленін вважав необхідним окреслити основну тенденцію капіталізму: розкол народу на буржуазію і пролетаріат, зростання гніту, експлуатації, злиднів.

В основі боротьби Леніна і Плеханова з питань програми лежала насамперед відмінність у поглядах на ступінь розвитку капіталізму в Росії. Відомо, і В. І. Ленін це довів у своїй геніальній праці «Розвиток капіталізму в Росії» та інших творах, що розвиток капіталізму в Росії на початку ХХ ст., незважаючи на наявність значних залишків кріпосництва, досяг високого рівня. Капіталістичний спосіб виробництва став пануючим в економічному житті країни, а породжувані капіталізмом антагонізми настільки розвинулись і загострились, що Росія стала вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, центром світового революційного руху. Загострення основних суперечностей капіталізму перетворило буржуазію в контрреволюційну силу, а пролетаріат — в керівника не тільки соціалістичної, а й буржуазно-демократичної революції, яка невідворотно стояла тоді на порозі суспільного життя Росії. Це означало, що партія робітничого класу в своїй програмі повинна була виходити з необхідності готувати робітничий клас Росії до керівництва двома соціальними війнами одночасно: до боротьби проти царського самодержавства за завоювання демократичної республіки і до боротьби проти капіталізму та буржуазії, за завоювання диктатури пролетаріату.

Плеханов та його прихильники помилково вважали, що капіталізм у Росії ще не зайняв пануючого становища. У проекті програми Плеханов писав про капіталізм взагалі, абстрактно, не торкаючись зовсім російського капіталізму й породжуваних ним суперечностей та соціальних злигоднів. В. І. Ленін вказував, що в проекті Плеханова «породжувані російським капіталізмом суперечності і суспільні лиха майже зовсім обійдено і затемнено...»⁴. Виходячи з неправильної оцінки розвитку капіталізму в Росії, Плеханов відсував «на потім» завдання боротьби проти капіталізму за перемогу соціалістичної революції, затушовуючи питання про завоювання диктатури пролетаріату, заперечуючи керівну роль робітничого класу в революції.

В. І. Ленін піддав різкій критиці як перший, так і, особливо, другий проекти програми, складені Плехановим. «Це не програма партії, що практично веде боротьбу, а ...скоріше програма *для учнів...*»⁵. — відзначав Володимир Ілліч у зауваженнях на другий проект програми Плеханова. На вимогу В. І. Леніна в проект програми було включено пункт про диктатуру пролетаріату, як необхідну умову соціалістичної революції, а також чітко вказано на керівну роль пролетаріату в революції. «Визнання необхідності *диктатури* пролетаріату *найбільш тісно і нерозривно* зв'язане з положенням «Комуністичного маніфесту», що пролетаріат *один тільки* є дійсно революційний клас»⁶. В. І. Ленін вимагав точних, прямих і більш енергійних, ніж це було в Плеханова, формулювань, які не залишали б ніяких лазівок для опортунізму. Заперечуючи проти того, що Плеханов замінив яскраве і точне формулювання

³ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 207.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 39.

⁵ Там же, стор. 18.

⁶ Там же, стор. 33.

про витіснення дрібного виробництва великим маловиразним формулюванням: «збільшення значення великих і звуження ролі дрібних виробництв», Ленін писав: «Це — не мова революційної партії, а мова «Русских Ведомостей». Це — не термін соціалістичної проповіді, а термін статистичного збірника. Ці слова наче навмисне дібрані для того, щоб у читача склалося враження, нібито характеризований процес є процес не різкий, процес, що не закінчується нічим певним, процес безболісний»⁷.

У постановці і формулюванні всякого питання, зв'язаного з характеристикою російського капіталізму, В. І. Ленін вимагав робити упор на розкриття соціальних наслідків, породжуваних капіталізмом. Не пояснювати кризи, відзначав Ленін, а показувати їх неминучість, вказувати на те, що вони не тільки утруднюють становище дрібних виробників (як висловився Плеханов у проекті програми), «а прямо рззоряють їх і витісняють в лави пролетаріату»⁸. Партія російського пролетаріату, підкреслював Володимир Ілліч, повинна у своїй програмі викласти обвинувачення російському капіталізму, оголосити йому війну. Програма партії повинна дати партії «директиву для її повсякденної пропаганди й агітації з приводу всіх різноманітних проявів російського капіталізму»⁹.

Послідовна боротьба В. І. Леніна в редакції «Искры» за відстоювання принципів революційного марксизму забезпечила вироблення проекту справді революційної марксистської програми. В ньому було сказано, що Російська соціал-демократична робітничка партія ставить своїм завданням соціальну революцію, необхідною умовою якої є «диктатура пролетаріату, тобто завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дозволить йому подавити всякий опір експлуататорів»¹⁰. В проекті програми вказувалось, що найближчим завданням пролетаріату є боротьба за повалення царського самодержавства, за здійснення завдань буржуазно-демократичної революції як засобу, який забезпечить дальшу боротьбу проти капіталізму, за соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Вирішальною умовою здійснення пролетаріатом цих завдань, говорилося далі в проекті, є партія робітничого класу — керівна його організація, основна зброя в його руках, без якої неможливе завоювання диктатури, неможливе здійснення великих завдань соціалістичної революції.

Вироблений «Искрой» проект програми був опублікований у червні 1902 р., тобто більш ніж за рік до обговорення його на II з'їзді РСДРП. Опублікування проекту програми мало велике значення в справі ідейного згуртування навколо «Искры» всіх справді революційних елементів російської соціал-демократії, в справі підготовки II з'їзду РСДРП. В. І. Ленін вказував, що завдання II з'їзду РСДРП полягало у створенні партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були розроблені «Искрой». «Искрівська програма і напрям, — підкреслював В. І. Ленін, — повинні бути стати програмою і напрямом партії»¹¹. Однак на з'їзді були представлені не лише послідовні іскрівці, а й такі організації, які вели рішучу боротьбу з «Искрой» (Бунд, «Рабочее дело»), а також такі, які, визнаючи «Искру» керівним органом на словах, на ділі переслідували свої особисті плани, відзначалися нестійкістю в принципіальному відношенні (група «Южного рабочего» і деле-

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 26.

⁸ Там же, стор. 31.

⁹ Там же, стор. 40.

¹⁰ Газ. «Искра» від 1 червня 1902 р.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 185.

гати деяких комітетів, які примикали до неї). «При таких умовах,— писав В. І. Ленін,— з'їзд не міг не перетворитися в арену боротьби за перемогу іскрівського напрямку»¹².

Обговорення і прийняття програми на II з'їзді РСДРП проходило в жорсткій боротьбі між революційною і опортуністичною частинами з'їзду. Боротьба йшла навколо основних питань марксизму і революції: про диктатуру пролетаріату, про керівну роль партії, по аграрному і національному питаннях. По цих питаннях нашій партії і після II з'їзду, на всіх наступних етапах її діяльності за здійснення високої мети і завдань, проголошених в програмі, доводилось вести рішучу і непримиренну боротьбу проти опортуністів і ревізіоністів всіх відтінків і мастей, проти відкритих і замаскованих ворогів марксизму-ленінізму, ворогів пролетарської диктатури і соціалізму. Ці питання і в сучасних умовах зберігають всю свою гостроту і актуальність.

Питання про диктатуру пролетаріату — не основне в марксизмі-ленінізмі. В. І. Ленін вказував, що положення про диктатуру пролетаріату в іскрівському проекті програми було поставлене «ясно і виразно, притому поставлене саме в зв'язку з боротьбою проти Бернштейна, проти опортунізму»¹³. Тому закономірним є те, що гострота всіх виступів опортуністів — цих захисників непохитності основ буржуазного ладу, слуг і агентів буржуазії в робітничому русі — завжди і незмінно, в теорії і на практиці, спрямовувалась і спрямовується, перш за все, проти диктатури пролетаріату. Завжди і незмінно вони намагались і намагаються перевернути і опошлити диктатуру пролетаріату, як нібито несумісну з демократією, затемнюючи той факт, що демократія, яка ними проповідується і захищається, є демократія для незначної експлуаторської меншості і використовується проти трудящої більшості, а диктатура пролетаріату, навпаки, є демократія для трудящих, проти всіх і всяких експлуаторів.

На II з'їзді РСДРП один з відвертих опортуністів Акімов виступив з вимогою виключити з програми партії пункт про диктатуру пролетаріату, мотивуючи тим, що у програмах західноєвропейських соціал-демократичних партій такої вимоги немає. Замість пункту про диктатуру пролетаріату Акімов запропонував внести пункт про «завоювання влади пролетаріатом». Ревізіоністи в поняття «завоювання влади» вкладають свій опортуністичний зміст, зводять його до звичайної в буржуазних державах зміни кабінету. Революційна частина з'їзду відкинула ревізіоністську вимогу Акімова. На допомогу останньому прийшов Троцький, який уже тоді показав своє центристсько-реформістське нутро. Троцький заявив, що взагалі диктатура пролетаріату — справа далекого майбутнього, що вона буде можливою лише тоді, коли пролетаріат стане більшістю нації, коли він зіллється з партією. Насправді це означало таке ж заперечення диктатури пролетаріату, як і в Акімова, лише в більш завуальованій і лицемірній формі. Більш того, у виступі Троцького містилось заперечення керівної ролі партії, бо саме теза про злиття робітничого класу з партією означала ліквідацію партії як керівної організації пролетаріату. Різку відповідь опортуністам дав В. І. Ленін. «Вони виступили з поглядами,— заявив він,— які були уже названі (і справедливо названі) опортунізмом. Вони дійшли і до «спростування» теорії зубожіння, і до «заперечення» диктатури пролетаріату...»¹⁴.

¹² В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 185.

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 300.

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 433.

Поряд з питанням про диктатуру пролетаріату на з'їзді постало питання про роль партії в робітничому русі. Це питання виникло у зв'язку з виступом Мартинова, який запропонував до слів «росте число і згуртованість пролетаріату», що були в програмі, додати «і свідомість». Це була неприкрита вилазка «економістів», які намагались протягти розбиту Леніним «теорію» схилення перед стихійністю робітничого руху, заперечення марксистсько-ленінської тези про внесення соціалістичної свідомості в робітничий рух зовні, заперечення керівної ролі партії, як передового свідомого загону робітничого класу.

В. І. Ленін рішуче виступив проти цієї опортуністичної «поправки». Він заявив, що пропозиція Мартинова погіршує програму, бо створює уяву, нібито зростання свідомості робітничого класу такий же стихійний процес, як і зростання його чисельності. «В міжнародній же соціал-демократії,— говорив Володимир Ілліч,— нема свідомої діяльності робітників поза впливом соціал-демократії»¹⁵. З'їзд відкинув пропозицію Мартинова і прийняв програмне положення про партію як керівну організацію робітничого класу, як головну її зброю в боротьбі за соціальну революцію і диктатуру пролетаріату.

Жорстока боротьба між іскрівцями і антиіскрівцями розгорілась на з'їзді по аграрному питанню, положення вимоги якого склали одну з найважливіших частин програми партії. Аграрне питання було основним питанням назріваючої в Росії буржуазно-демократичної революції, віссю всього політичного життя країни. Основною вимогою написаної Леніним аграрної частини програми була вимога повернення селянам відрізків, тобто тієї землі, яка була відібрана в них на користь поміщиків у період реформи 1861 р. Повернення відрізків Володимир Ілліч визначав як «екстремний революційний захід»¹⁶, як засіб розкачування селянського революційного руху, як *перший крок маленький, але вірний* у боротьбі проти поміщицького гніту. «Вимога утворити селянські комітети для обмеження кабали і для повернення відрізків не є загородка. Вона є *двері*. В ці двері насамперед треба вийти *для того, щоб іти далі*, для того, щоб відкритою, широкою дорогою йти *до самого кінця*, до повного визволення всього трудящого робочого люду на Русі»¹⁷. Разом з тим В. І. Ленін уже тоді висунув вимогу націоналізації землі. Він писав: «В певний революційний момент ми не відмовимось, розуміється, її висунути»¹⁸. Цей момент, як відомо, наступив у 1905 р.

В. І. Ленін вказував, що висунення в програмі партії робітничого класу селянських вимог має на меті не увіковічити дрібну селянську власність, а ліквідувати пережитки кріпосництва, пережитки докапіталістичної кабали, підняти селянство на боротьбу проти поміщиків, знищити царське самодержавство — найбільш значний з усіх пережитків кріпосництва — і розчистити шлях для відкритої класової боротьби проти міської і сільської буржуазії, за диктатуру пролетаріату, за соціалізм. Отже, Володимир Ілліч підпорядкував аграрне питання боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної революції, за переростання її в соціалістичну революцію, боротьбі за диктатуру пролетаріату.

Проте, якщо для революційних марксистів на чолі з Леніним аграрне питання було одним з животрепетних питань революції, питанням про союзників пролетаріату, то для опортуністів це питання не існувало

¹⁵ «Второй съезд РСДРП. Протоколы», М., 1959, стор. 178.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 57.

¹⁷ Там же, стор. 369.

¹⁸ Там же, стор. 114.

зовсім. Опортуністи всіх мастей — «економісти», меншовики, троцькісти — не хотіли бачити невикористаних ще революційних можливостей селянства, вважали його реакційною силою. Тому вони заперечували проти включення в програму вимог по аграрному питанню.

Серйозні помилки по аграрному питанню допускав і Плеханов, хоч на з'їзді він не виступив відкрито проти ленінського проекту програми. Відводячи ліберальній буржуазії основну роль у буржуазно-демократичній революції в Росії, Плеханов, як і інші опортуністи, заперечував керівну роль пролетаріату, не визнавав селянства природним союзником робітничого класу в революції, твердив, що «пролетарій» і «мужичок» — це справжні «політичні антиподи»¹⁹.

В. І. Ленін в протилежність цим поглядам Плеханова бачив не лише те, що роз'єднувало пролетаріат, як клас найманих робітників, і селянство, як клас дрібних власників, а й те, що зближувало їх як трудівників, як експлуатованих. Спільна зацікавленість у знищенні поміщиків і царизму зближувала робітників і селян, була основою їх природного союзу за перемогу буржуазно-демократичної революції. Володимир Ілліч з великою силою наукового передбачення, з глибокою вірою в революційну енергію, в розум трудящого селянства говорив на II з'їзді: «Ми віримо, що з огляду на те, що соціал-демократія виступила тепер на боротьбу за селянські інтереси, ми в майбутньому будемо зважати на факт, що селянська маса звикне дивитися на соціал-демократію, як на захисницю її інтересів»²⁰.

Історія підтвердила, наскільки правим був В. І. Ленін. В боротьбі за соціалізм, на основі систематичної і всебічної допомоги селянству з боку робітничого класу союз робітників і селян нашої країни перетворився в дружбу між ними. В цьому яскраво виявляється торжество великих ідей ленінізму, результат мудрої ленінської політики Комуністичної партії у селянському питанні.

Велике принципіальне й історичне значення мала боротьба на II з'їзді РСДРП з приводу національного питання. В. І. Ленін уже в своїх ранніх творах показав велике значення національного питання для революційної боротьби робітничого класу, для визвольної боротьби всіх трудящих нашої багатонаціональної країни і накреслив шляхи його правильного розв'язання. В проекті програми, написаному Володимиром Іллічем в 1895—1896 рр., проголошувалась «рівноправність всіх національностей»²¹. Ця вимога незмінно висувалась і в наступних проектах програми. Іскрівський проект вимагав повної рівноправності усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси і національності, права громадян одержувати освіту і розмовляти рідною мовою, введення рідної мови в усіх місцевих, громадських і державних установах. Основною вимогою з національного питання в іскрівському проекті програми було визнання «права на самовизначення за всіма націями, які входять до складу держави». Висуваючи цю вимогу, партія забезпечувала виховання робітничого класу в дусі інтернаціоналізму, в дусі поваги національних прав усіх народів, завоювання довір'я і співчуття пригноблених царизмом народів до героїчного російського робітничого класу як вирішальної сили у визвольній боротьбі трудящих усіх націй. У статті «Національне питання в нашій програмі» (1903 р.) В. І. Ленін писав: «Тільки якнайповніший і якнайтісніший союз з російським пролетаріатом може задовольнити вимоги поточної,

¹⁹ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. III, стор. 386.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 440.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 79.

даної політичної боротьби проти самодержавства, тільки такий союз дасть гарантію повного політичного й економічного визволення»²².

На II з'їзді проти визнання права на самовизначення за всіма націями виступили бундівці й представники польських соціал-демократів. Перші атакували цю вимогу програми справа, висунувши замість лозунга права націй на самовизначення реакційно-націоналістичний лозунг національно-культурної автономії. Другі, нігілістично заперечуючи значення національного питання для пролетаріату, атакували основні положення програми в національному питанні зліва, вимагали взагалі виключити з програми партії цей пункт. Заперечення проти права націй на самовизначення було рівнозначно пропозиції відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму, стати підсобником національного гніту. Виступаючи з різних позицій, праві й «ліві» опортуністи об'єктивно робили спільну зрадницьку справу, намагаючись збити пролетаріат і його партію з революційного шляху боротьби. «Ці люди, — вказував пізніше Ленін, — хочуть звести позицію нашої партії на позицію шовіністів»²³.

З'їзд також відкинув намагання бундівців нав'язати партії замість інтернаціонального принципу побудови партії націоналістичний «принцип» федералістської побудови, нав'язати зрадницький шлях роздрібненості сил пролетаріату та його авангарду — соціал-демократичної робітничої партії. Володимир Ілліч роз'яснював шкоду бундівського федералізму, відстоюючи життєву потребу найтіснішого злиття робітників усіх національностей в інтересах їх спільної революційно-визвольної боротьби. В. І. Ленін писав: «В питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії...»²⁴. В наполегливій і непримиренній боротьбі проти бундівців, меншовиків, закавказьких федералістів та українських націоналістів Ленін відстоював інтернаціональний принцип побудови більшовицької партії. Партія з перших днів свого існування будувалась як «партія пролетаріату всіх національностей Росії»²⁵.

Прийняття програми партії було найважливішою справою II з'їзду РСДРП. Вперше в історії міжнародного робітничого руху після смерті Маркса і Енгельса з'їзд РСДРП прийняв революційну програму, в якій висувалось як основне завдання — боротьба за диктатуру пролетаріату. Це була справді марксистська програма робітничої партії, побудована на гранітному фундаменті теорії марксизму-ленінізму. Вона демонструвала блискучу перемогу марксизму-ленінізму над опортунізмом. «Наша програма, — писав В. І. Ленін, — дає точне формулювання наших соціалістичних завдань, кінцевої мети соціалізму, і до того ж таке формулювання, яке загострене особливо проти опортунізму і реформізму»²⁶.

Правляючи у жовтні 1917 р. в Росії владу капіталістів і поміщиків і встановивши диктатуру пролетаріату, наша партія в основному здійснила програму, прийняту II з'їздом. VIII з'їзд РКП(б), що від-

²² В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 406.

²³ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 259.

²⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 289—290.

²⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 212.

²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 239.

бувся в березні 1919 р., прийняв нову програму партії. Розробка і прийняття її проходило в іншій історичній обстановці. Створена на II з'їзді РСДРП Комуністична партія під керівництвом свого засновника і вождя В. І. Леніна пройшла героїчний шлях. З партії опозиційної, з руйнівника старого буржуазно-поміщицького суспільного ладу в Росії, Комуністична партія перетворилась на партію правлячу, стала будівником нового, соціалістичного суспільного ладу.

Нові завдання, які постали перед Комуністичною партією після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, вимагали вироблення і нової партійної програми. Партія під керівництвом В. І. Леніна серйозно готувалась до цього. Незабаром після повалення царизму В. І. Ленін склав первісний проект зміни теоретичної частини програми і деяких пунктів її політичної частини, який був розповсюджений між делегатами VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції. Конференція прийняла резолюцію про необхідність перегляду партійної програми і дала основні вказівки з цього питання²⁷.

Протягом 1917—1918 рр. В. І. Ленін виконав надзвичайно велику теоретичну роботу по виробленню основних програмних питань пролетарської революції і більшовизму, що знайшли блискучий виклад і обґрунтування в таких видатних його творах, як «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею борються», «Чи вдержать більшовики державну владу», «До перегляду партійної програми», «Чергові завдання Радянської влади» та ін. До VII з'їзду партії (березень 1918 р.) В. І. Ленін написав «Чорнові намітки проекту програми» і виступив на з'їзді з доповіддю про перегляд програми і зміну назви партії. Для остаточної розробки нової програми партії з'їзд обрав комісію на чолі з В. І. Леніним, якій було доручено «по можливості невідкладно» скласти нову програму партії²⁸.

Розробка і прийняття нової партійної програми проходили в жорсткій боротьбі В. І. Леніна та його вірних соратників проти антибільшовицьких поглядів троцькістів, «лівих комуністів» та інших опортуністів. Боротьба зосереджувалась навколо найважливіших питань пролетарської революції і соціалістичного будівництва. Це були в основному ті ж питання — про капіталізм, про ставлення до селянства, про право нації на самовизначення, — навколо яких йшла боротьба і в період розробки першої програми партії. В нових умовах боротьба проти опортуністичних перекирвань марксистської програми з цих питань лише деякою мірою змінила свою суть і свою форму відповідно до нової історичної обстановки.

Одним з основних питань, навколо якого йшла боротьба проти троцькістських і «лівокомуністичних» перекирвань у період 1917—1919 рр. було питання про імперіалізм. Бухарін та його однодумці, виходячи з ревізійністських настанов Каутського, Гельфердінга та інших лідерів II Інтернаціоналу, намагались нав'язати партії антимарксистські погляди в питанні про імперіалізм. Трактуючи його як «чистий імперіалізм», в дусі каутської теорії «ультраімперіалізму», бухарінці «змальовували фінансовий капітал так, ніби ніяких основ старого капіталізму під ним нема»²⁹. На цій основі вони виступили з вимогою не включати в нову програму ті положення старої програми, в яких говорилось про товарне виробництво і промисловий капіталізм.

Викриваючи ці антимарксистські погляди, В. І. Ленін говорив на

²⁷ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 328.

²⁸ Там же, стор. 380.

²⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 139.

VII з'їзді РКП(б), що було б «теоретично неправильно викреслити стару програму, яка характеризує розвиток від товарного виробництва до капіталізму. Невірного в ній нічого немає. Так справа йшла, так вона йде, бо товарне виробництво породило капіталізм, а він привів до імперіалізму»³⁰. Торкаючись цього ж питання на VIII з'їзді партії В. І. Ленін підкреслював, що зображуваний Бухаріним «чистий імперіалізм без основної бази капіталізму ніколи не існував, ніде не існує і ніколи не існуватиме»³¹.

Боротьба В. І. Леніна і ленінців проти немарксистських, ревізійністських поглядів Бухаріна та його однодумців по цьому питанню мала не тільки теоретичне, а й велике практично-політичне значення, бо успішно будувати соціалістичне суспільство можна було лише на міцному ґрунті фактичного економічного базису, одержаного від минулого, не відриваючись від реальної дійсності. Твердження бухарінців про «чистий імперіалізм» виходили з меншовицько-троцькістського заперечення ролі середнього селянства в соціалістичному будівництві і на практиці означали позбавлення пролетаріату союзника, заперечення диктатури пролетаріату. Ці твердження були невірні не тільки щодо російської дійсності, а й до інших, у тому числі капіталістично розвинутих країн Європи.

Гостра боротьба проводилась також проти опортуністичних поглядів по національному питанню. Бухарін і Пятаков, які виступили проти марксистсько-ленінської програми з національного питання ще в роки першої світової війни, заперечували основний лозунг партії по цьому питанню — визнання права націй на самовизначення, заперечували можливість національно-визвольних рухів і війн в епоху імперіалізму. В. І. Ленін уже тоді кваліфікував подібні антимарксистські погляди як націонал-шовінізм.

У процесі обговорення програмних питань в період 1917—1919 рр. бухарінці знову намагались нав'язати партії свої опортуністичні погляди щодо національного питання. Заперечуючи право націй на самовизначення, вони висували замість цього лозунг «самовизначення трудящих». «Націй ніяких не потрібно, а потрібне об'єднання всіх пролетарів»,— говорив Пятаков на VIII з'їзді РКП(б), повторюючи свої старі антибільшовицькі висловлювання³². «Визнавати право націй на самовизначення не можна»,— вторив йому Бухарін³³.

Підаючи різкій критиці ці антимарксистські погляди, В. І. Ленін відзначав, що бухарінці як у питанні про імперіалізм, так і в національному питанні приймали «бажане за дійсне»³⁴. Торкаючись пропозиції Бухаріна «відкинути самовизначення націй», В. І. Ленін підкреслював на з'їзді: «Ми не можемо відмовляти в цьому ні одному з народів, що живуть в межах колишньої Російської імперії»³⁵. Він говорив, що висувати «самовизначення трудящих зовсім неправильно, тому що така постановка не зважає на те, з якими труднощами, яким крученням шляхом іде диференціація всередині нації»³⁶.

В. І. Ленін вчив, що партія повинна поставити справу так, щоб імперіалісти та їх прихвостні з табору соціал-зрадників не могли зводити наклеп на більшовиків і Радянську владу, що, мовляв, вони хо-

³⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 102.

³¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 139.

³² Там же, стор. 164.

³³ Там же, стор. 143.

³⁴ Там же, стор. 144.

³⁵ Там же, стор. 145.

³⁶ Там же, стор. 146.

чуть силою нав'язати свою систему іншим народам. «А з точки зору заперечення принципу самовизначення націй так і може вийти... В різних країнах розмежування пролетаріату і буржуазії йде своєрідними шляхами. На цьому шляху ми повинні діяти якнайобережніше. Особливо треба бути обережним відносно різних націй, бо нема речі гіршої, ніж недовір'я нації»³⁷.

Визнаючи і рішуче відстоюючи право націй на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави, В. І. Ленін і ленінці ні в якому разі не висували вимоги відокремлення націй і народів колишньої Російської імперії. «Ми, з свого боку,—писав В. І. Ленін,—зовсім відокремлення не хочемо. Ми хочемо якомога більшої держави, якомога тіснішого союзу, якомога більшого числа націй, що живуть у сусідстві з великорусами; ми хочемо цього в інтересах демократії і соціалізму, в інтересах залучення до боротьби пролетаріату якомога більшого числа трудящих різних націй. Ми хочемо *революційно-пролетарської* єдності, з'єднання, а не розділення»³⁸⁻³⁹.

VIII з'їзд партії під керівництвом В. І. Леніна викрив і рішуче відкинув усілякі намагання бухаринців та інших опортуністів нав'язати партії антибільшовицькі погляди і прийняв партійну програму, в основних своїх частинах написану В. І. Леніним. Це була програма будівництва соціалізму в нашій країні. В ній проголошувались як загальні теоретичні положення, так і практичні завдання партії в галузях: політичній та економічній, національних і релігійних відносин, народної освіти і охорони здоров'я, військової і судової, сільського господарства і розподілу, грошової і банківської справи та фінансів, житлового питання, охорони праці та соціального забезпечення.

В програмі знайшли свій дальший розвиток вимоги партії по селянському питанню, висунуті положення про проведення практичних заходів по зміцненню союзу із середнім селянством. Важливе значення для соціалістичного будівництва в нашій країні і для всього міжнародного комуністичного і робітничого руху мали нові положення ленінської програми партії по питанню про радянську демократію як демократію вищого типу, як справжню демократію народних мас. Водночас програма викривала буржуазну демократію як диктатуру імперіалістичної буржуазії, що використовується останньою для прикриття свого панування. Історичний розвиток з кожним роком дедалі яскравіше викриває фальшивість буржуазної демократії. Зусилля імперіалістичної пропаганди показати її в кращому світлі — як надкласову, «чисту» демократію — не дають уже бажаного ефекту. Народні маси в усьому світі все більше переконуються в тому, що в наші дні в капіталістичному світі так звана буржуазна демократія прикриває необмежене панування монополістичного капіталу та імперіалістичної реакції.

Під мудрим керівництвом Комуністичної партії, подолавши величезні труднощі, радянський народ здійснив великі накреслення ленінської програми, прийнятої в 1919 р., побудував соціалістичне суспільство, проклав усьому людству шлях до вільного і щасливого життя і вступив у новий період розвитку — період розгорнутого комуністичного будівництва. В зв'язку з цим XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу доручив Центральному Комітету підготувати проект нової програми партії, виходячи з основних положень марксистсько-ленінської теорії, яка творчо розвивається на основі історичного досвіду нашої партії, досвіду братніх партій соціалістичних країн, досвіду і досягнень усього міжнародного комуністичного і робітничого руху, а також з ура-

³⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 147.

³⁸⁻³⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 145—146.

хуванням перспективного плану комуністичного будівництва, розвитку економіки і культури Радянського Союзу. Це буде історична програма боротьби партії і всього радянського народу за повну перемогу комунізму в нашій країні.

Боротьба В. І. Леніна і ленінців за революційну програму марксистської партії має не лише історичне значення. І в сучасних умовах Комуністичній партії Радянського Союзу і марксистсько-ленінським партіям інших країн доводиться вести рішучу і непримиренну боротьбу проти намагань ревізії і опошлення марксизму-ленінізму з боку сучасних опортуністів і ревізіоністів. У брудному арсеналі їх засобів боротьби проти марксизму-ленінізму все ті ж. давно викриті В. І. Леніним, намагання оголосити марксистсько-ленінське вчення «застарілим», все та ж апологія капіталізму, все ті ж хитрування, спрямовані на те, щоб приховати, замаскувати його суперечності, все ті ж шалені атаки проти марксистсько-ленінського положення про диктатуру пролетаріату, як головний і неминучий етап у здійсненні переходу суспільства від капіталізму до соціалізму.

Яскравою сторінкою в історію міжнародного комуністичного руху увійшла Нарада представників комуністичних і робітничих партій, яка відбулася в листопаді 1957 р. в Москві. Прийняті цією Народою історичні Декларація і Маніфест миру визначили принципальні позиції міжнародного комуністичного руху в найважливіших питаннях сучасності і значною мірою сприяли об'єднанню зусиль комуністичних і робітничих партій у боротьбі за спільні цілі. Ревізіоністам не вдалося збити з марксистсько-ленінського шляху ні однієї братньої партії, за ними пішли лише жалюгідні групи опортуністів і одиночки, які розгубились під вогнем класового ворога. «Твердження ревізіоністів, — говорив М. С. Хрущов, — спростовані життям, практикою боротьби робітничого класу, всім ходом суспільного розвитку. Розбиті основні тези ревізіонізму — про зміну характеру капіталізму, про безкризисний розвиток капіталістичної системи, про мирне вrostання капіталізму в соціалізм і так далі»⁴⁰.

Нарада представників комуністичних і робітничих партій, що відбулася в Москві в листопаді 1960 р., з новою силою продемонструвала повну єдність поглядів учасників Наради, монолітну згуртованість усього міжнародного комуністичного руху. В своїй історичній Заяві, що являє собою марксистсько-ленінську програму комуністів усього світу, Нарада одностайно відзначила вірність комуністичних і робітничих партій Декларації і Маніфесту миру, прийнятих у 1957 р., підтвердила правильність даного в них аналізу міжнародної обстановки і перспектив світового розвитку, велику наукову силу і дійовість творчого марксизму-ленінізму.

В Заяві Наради дана розгорнута, всебічна характеристика нашої епохи, як епохи, головним змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму, як епохи боротьби двох протилежних суспільних систем, епохи соціалістичних революцій і національно-визвольних революцій, як епохи краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епохи переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі. «Головна характерна риса нашого часу. — говориться в Заяві, — полягає в тому, що світова соціалістична система перетворюється у вирішальний фактор розвитку людського суспільства»⁴¹.

⁴⁰ «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС», К., 1959, стор. 90.

⁴¹ «Документи Наради представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», К., 1960, стор. 6.

В документах Нарادی дано глибокий марксистсько-ленінський аналіз сучасного міжнародного стану, узагальнено багатющій досвід комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху за останні роки, підбиті підсумки видатних досягнень світової соціалістичної системи. Нарада дала високу оцінку досвіду КПРС. «Комуністичні і робітничі партії одностайно заявляють, що загально визнаним авангардом світового комуністичного руху була і далі залишається Комуністична партія Радянського Союзу, як найбільш досвідчений і загартований загін міжнародного комуністичного руху»⁴².

Нарада визначила шляхи дальшого згуртування соціалістичного табору, вказала на нові можливості і завдання боротьби проти імперіалізму, за остаточну ліквідацію ганебної колоніальної системи, за перемогу справи миру, демократії і національної незалежності, за торжество ідей соціалізму. Нарада підкреслила, що добитися торжества соціалізму не можна без рішучої боротьби проти опортунізму в робітничому русі, виразниками якого є праві лідери соціал-демократії. Нарада виявила спільне прагнення комуністичних і робітничих партій і надалі рішуче відстоювати чистоту творчого марксизму-ленінізму, вести боротьбу проти ревізійнізму, як головної небезпеки, а також проти догматизму і сектантства в комуністичному русі, які також можуть стати головною небезпекою, якщо проти них не вести послідовної боротьби.

Нарада засудила югославську різновидність міжнародного опортунізму, що є концентрованим виявом «теорій» сучасних ревізійністів. Зрадивши марксизм-ленінізм, оголошуючи його застарілим, керівники СКЮ протипоставили Декларації 1957 р. свою антиленінську ревізійністську програму, протипоставили СКЮ всьому міжнародному комуністичному рухові, відірвали свою країну від соціалістичного табору, поставили її в залежність від так званої «допомоги» американських та інших імперіалістів і тим самим створили загрозу втрати революційних завоювань, досягнутих героїчною боротьбою югославського народу.

Заява представників комуністичних і робітничих партій і Звернення до народів усього світу, прийняті на Нараді, є новим зразком творчого розвитку марксизму-ленінізму, втіленням колективного розуму комуністичних і робітничих партій. Оцінки і висновки цих документів щодо загальних завдань боротьби за мир, демократію і соціалізм є важливим вкладом у справу дальшого розвитку та зміцнення робітничого, демократичного і національно-визвольного руху, вони сприятимуть підвищенню всієї ідеологічної та політичної діяльності комуністичних і робітничих партій відповідно до вимог нової історичної епохи.

⁴² «Документи Нарادی представників комуністичних і робітничих партій», стор. 49

П. М. ШАРАПА, П. Д. ВАСИЛЬЧЕНКО

РОЗВИТОК НОВИХ ФОРМ ЗМАГАННЯ В ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

(НА МАТЕРІАЛАХ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ТА ГІРНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ)

Історія будівництва соціалізму в нашій країні підтверджує, що великі завдання, які Комуністична партія ставила перед країною, завжди викликали піднесення трудової і політичної активності трудящих мас. Однією з основних форм прояву трудової ініціативи та ентузіазму мас є соціалістичне змагання. У своєму розвитку змагання пройшло великий і славний шлях від комуністичних суботників, що виникли у перші роки Радянської влади, до руху бригад і ударників комуністичної праці, народженого творчою ініціативою народу в дні підготовки до історичного XXI з'їзду КПРС. Розмах, форма і зміст соціалістичного змагання на кожному етапі відбивали рівень розвитку техніки соціалістичного способу виробництва і рівень комуністичного ставлення до праці.

Рух бригад і ударників комуністичної праці є новою, вищою формою змагання і відповідає періоду розгорнутого будівництва комунізму. Основною особливістю цього руху є те, що він органічно поєднує боротьбу за досягнення на основі науки й техніки найвищої продуктивності праці і виховання нової людини, пов'язує воедино труд, навчання й побут, активно впливає на всі сторони життя й діяльності радянських людей.

Понад 40 років тому, в зв'язку з першими суботниками на Московсько-Казанській залізниці, В. І. Ленін писав: «Ми будемо працювати, щоб вкоренити в свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас правило: «всі за одного і один за всіх»..., щоб вводити поступово, але неухильно комуністичну дисципліну і комуністичну працю»¹. Наша країна вступила в такий період свого розвитку, коли ленінські ідеї втілюються в життя і стають величезною матеріальною силою. Новий патріотичний рух зародився понад два роки тому, але він вже охопив усю країну і став справді всенародним. На початок січня 1961 р. близько 500 тис. бригад, які об'єднували понад 8 млн. чоловік, брали участь у змаганні за звання бригад комуністичної праці, 1,5 млн. чоловік змагалося за звання ударника комуністичної праці. Понад 70 тис. бригад уже удостоєно звання бригади комуністичної праці і 224 тис. робітників присвоєно звання ударника комуністичної праці. Більш як тисяча підприємств змагається за почесне звання підприємства комуністичної праці, а понад 200 — вже його завоювало².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 99.

² Газ. «Правда» від 6 січня 1961 р.

Розвиток нових форм соціалістичного змагання серед робітничого класу, їх особливості можна простежити на прикладі одного з найбільших індустріальних центрів країни — Дніпропетровського економічного району. Ініціативу колективу локомотивного депо Москва-Сортувальна, який восени 1958 р. розгорнув боротьбу за комуністичну працю і в січні 1961 р. здобув звання підприємства комуністичної праці, першими у Дніпропетровському економічному районі підхопили робітники металургійної промисловості. Першою бригадою, що зобов'язалась боротись за комуністичну працю, бездоганно вести себе у побуті, постійно підвищувати свій загальноосвітній і технічний рівень, була бригада доменної печі № 12 заводу ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ) майстра В. Пільтяя і старшого горнового, депутата Верховної Ради СРСР П. Лигуна. 19 листопада 1958 р. за високопродуктивну роботу їй було присвоєно звання бригади комуністичної праці³. Борючись за виконання завдань першого року семирічки, доменщики бригади П. Лигуна дали 9380 т надпланового чавуну і зекономили 40 тис. т коксу, понад 22 тис. т металодобавки, 4300 т вапняку. Вони значно поліпшили проти планового коефіцієнт використання корисного обсягу агрегату. Доменній печі № 12 присвоєно почесне звання «Кращий агрегат заводу»⁴.

У Дніпропетровську почесне звання бригади комуністичної праці першим завоював комсомольсько-молодіжний колектив трубоелектрозварювального цеху заводу ім. Леніна, який очолює досвідчений трубоброкатник Г. Ситало⁵. На заводі ім. Петровського зачинателями нової форми соціалістичного змагання виступили доменщики бригади Героя Соціалістичної праці П. Єгорова⁶. Чудовий, добре організований і дисциплінований колектив займав і займає провідне місце у соціалістичному змаганні доменщиків. За високопродуктивну роботу йому було присвоєно звання бригади комуністичної праці. Це звання бригада виправдовує з честю. Тільки за 10 місяців 1960 р. вона видала понад план 1267 т високоякісного чавуну⁷.

Нова форма соціалістичного змагання викликала живий інтерес і піднесення трудової активності серед робітників нікопольського Південнотрубного заводу. Парторганізація підтримала зачинателів цього славного руху. Партійний комітет заводу провів збори партійного, профспілкового, комсомольського активу і новаторів виробництва, на яких обговорили питання «Яким повинен бути комуніст». Перед активом виступали старі комуністи. Після зборів був показаний кінофільм «Комуніст». Для більш широкого ознайомлення трудящих з новими формами змагання були проведені загальнозаводські збори робітників і службовців з порядком денним «Жити й працювати по-комуністичному». На зборах виступали кращі виробничники і новатори заводу. В результаті проведеної масово-політичної і організаторської роботи боротьба за почесне звання бригад комуністичної праці набула більш широкого розмаху. Першою це звання завоювала бригада ніпеленарізаторів цеху труб для геолого-розвідувальних робіт, яку очолює П. Шпонька. Через півтора року, до дня 1 Травня 1960 р., на заводі вже працювала 21 бригада комуністичної праці і 140 бригад, що охоплювали понад три тисячі чоловік, боролись за це високе звання; 20 кра-

³ Газ. «Днепровская правда» від 22 червня 1960 р.

⁴ Поточний архів Дніпропетровського обласного комітету ЛКСМУ за 1958 р.

⁵ Там же.

⁶ Поточний архів завкому заводу ім. Петровського за 1959 р.

⁷ Поточний архів завкому заводу ім. Петровського за 1960 р.

шим виробничникам було присвоєно звання ударника комуністичної праці і 228 робітників прагнули завоювати його⁸.

Як тільки стало відомо про патріотичний почин знатної ткалі В. Гаганової, яка перейшла у відстаючу бригаду і вивела її у передові, на Дніпропетровщині її приклад наслідували начальник зміни мартенівського цеху заводу ім. Леніна О. Шпак, криворізький гірник Герой Соціалістичної Праці І. Буряк, прохідник шахти «Нова» рудоуправління ім. Карла Лібкнехта А. Денисенко та інші. Слідом за ними сотні новаторів виробництва перейшли на відстаючі ділянки і добились поліпшення їх роботи.

Глибоке розуміння громадського обов'язку і соціалістичного колективізму показав бригадир трубопрокатників заводу ім. Леніна З. Диндиков. Він одним з перших у 1959 р. перейшов в одну з найбільш відсталих бригад цеху. Досвідчений виробничник пристрасним словом, переконанням, особистим прикладом навчав робітників нової бригади і добився того, що вона вийшла у число передових, а напередодні 1 травня рішенням завкому профспілки заводу їй було присвоєно звання бригади комуністичної праці⁹.

Включившись у переджовтнєве соціалістичне змагання 1959 р., бригада З. Диндикова взяла на себе зобов'язання подати товариську допомогу відстаючій бригаді О. Питомця. На зборах бригада З. Диндикова прийняла рішення тимчасово направити на відстаючу ділянку 8 своїх робітників, а до себе на навчання взяти таку ж кількість чоловік з відстаючої бригади. Парторганізація і профком цеху схвалили і підтримали ініціативу бригади З. Диндикова. 11 серпня 1959 р. досвідчені вальцювальники безперервного стану М. Крупій, А. Циганок та І. Шульга вийшли на роботу в бригаду О. Питомця, а у бригаду З. Диндикова прийшли молоді вальцювальники М. Головченко, М. Чекулаєв і Є. Тельних. Змагання розгорнулося з новою силою. Продуктивність праці у бригаді О. Питомця стала зростати. Якщо до цієї нової форми змагання і співробітництва бригада прокатувала у середньому за зміну 2500—2700 труб, то потім вона стала прокатувати 2900—3000 і більше труб. А 11 вересня бригада О. Питомця прокатала за зміну 3385 труб.

Чудовий почин бригади З. Диндикова привернув увагу колективу робітників автоматичної трубопрокатної установки «140». Тривалий час вузьким місцем у бригаді змінного майстра І. Шевченка була ділянка автоматики. 9 вересня 1959 р. у цю бригаду із зміни майстра В. Герасова перейшла краща ланка автоматстану на чолі з старшим вальцювальником О. Семеновим. Уже 13 вересня 1960 р. бригада перевиконала план і добилась найвищої продуктивності — прокатала за зміну 2130 труб. Тепер обидві бригади перевиконують плани прокатки. Бригада З. Диндикова стала справжньою школою передового досвіду. За 8 місяців 1960 р. вона завоювала першість у соціалістичному змаганні в цеху і дала понад план 973 т прокату¹⁰.

Патріотичний почин перших бригад комуністичної праці і послідовників В. Гаганової набув широкого розповсюдження на всіх заводах і фабриках, будовах і підприємствах Дніпропетровського економічного району. Рух бригад і ударників комуністичної праці ставав масовим. Якщо у 1958 р. на заводах і будовах, на транспорті і у сільському господарстві Дніпропетровської області налічувалось лише 43 бригади

⁸ Поточний архів Дніпропетровського комітету профспілки робітників металургійної промисловості за 1960 р.

⁹ Газ. «Днепровская правда» від 26 травня 1960 р.

¹⁰ Поточний архів завкому заводу ім. Леніна, матеріали виробничо-масової комісії за 1960 р.

комуністичної праці, а боролось за це звання близько 700¹¹, то на кінець 1959 р. їх уже стало понад 500. Більш як 60 тис. металургів, гірників, машинобудівників і хіміків брали участь у русі за комуністичну працю¹².

У другому році семирічки нові форми соціалістичного змагання стали різноманітнішими і набули більш широкого розмаху. У боротьбу за комуністичну працю включились 8722 бригади з загальним охопленням 114 тис. чоловік, а за звання ударників комуністичної праці боролось понад 22 тис. чоловік¹³. Попереду йдуть металурги і шахтарі. Так, на заводі ім. Петровського новими формами змагання на кінець 1960 р. охоплено 45% усіх робітників, на заводі ім. Дзержинського — 42%. По Кривбасу на 1 жовтня 1960 р. працювало 85 бригад комуністичної праці з загальною кількістю 2715 шахтарів і металургів¹⁴.

Цікаву ініціативу проявили комсомольські організації Дніпропетровщини, які, крім існуючих форм, організували змагання під девізом «Мій вклад у семирічку». Комсомольсько-молодіжні колективи беруть на себе не тільки зобов'язання підвищити продуктивність праці і вчитись, а й набути одну з громадських професій (інструктора фізкультури, бібліотекаря, музиканта самодіяльного колективу та ін.). Цією формою змагання охоплена переважна більшість молодіжних колективів підприємств Дніпропетровської області¹⁵.

Цінний почин проявили також інженерно-технічні працівники заводів, шахт та інших підприємств Дніпропетровського економічного району. Вони вишукали свою форму боротьби за комуністичну працю. Так, інженерно-технічні працівники відділу головного механіка заводу ім. Петровського домовилися, щоб кожний інженер розробив і впровадив у виробництво раціоналізаторські пропозиції, економічний ефект від яких має бути не менше річного фонду його заробітної плати. За 9 місяців 1960 р. по цьому відділу вже зекономлено 983 тис. крб. при зобов'язанні на рік 420 тис. крб.¹⁶ Інженерно-технічні працівники нікопольського Південнотрубного заводу взяли шефство над бригадами комуністичної праці. Інженер криворізької шахти «Гігант» В. Бартош розробив особистий план допомоги гірникам у підвищенні продуктивності праці. Його приклад наслідували інженери багатьох заводів і шахт. Тільки у Кривбасі вже налічується понад 500 послідовників інженера Бартоша¹⁷.

Тепер у боротьбу за комуністичну працю включаються не тільки бригади, а й цехи і заводи у цілому. Трудящі Дніпропетровщини пишуться тим, що одним з перших в країні почесного звання комуністичної праці удостоївся Дніпродзержинський коксохімічний завод. Включились у боротьбу за звання заводу комуністичної праці робітничі колективи Новомосковського металургійного заводу, заводу ім. Леніна та інших підприємств.

Аналіз розвитку нових форм соціалістичного змагання дає можливість встановити їх характерні риси і особливості. Найбільш яскраво ці риси розкриваються в діяльності колективів комуністичної праці.

¹¹ «Майбутньому назустріч, Збірник статей про перші кроки роботи бригад комуністичної праці», Дніпропетровськ, 1959, стор. 10.

¹² Поточний архів Дніпропетровської обласної ради профспілок за 1959 р., відділ праці і зарплати.

¹³ Поточний архів Дніпропетровської обласної ради профспілок за 1960 р., відділ праці і зарплати.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Поточний архів Дніпропетровського обласного комітету ЛКСМУ за 1960 р.

¹⁶ Поточний архів Дніпропетровського міськкому КП України за листопад 1960 р.

¹⁷ Поточний архів Дніпропетровської ради профспілок за 1959 р.

Рух бригад і ударників комуністичної праці є вищою формою змагання. По-перше, він не повторює форм змагання трудящих, що існували раніше і ставить перед собою більш широкі завдання. Разом з тим рух бригад комуністичної праці увібрав у себе весь попередній досвід соціалістичного змагання і являє собою його дальший розвиток. По-друге, у порівнянні з попередніми формами змагання, рух бригад і ударників комуністичної праці відбиває більш високий рівень соціалістичної свідомості радянських людей, їх культурно-технічного і загальноосвітнього зростання. По-третє, цей рух нерозривно зв'язаний із створенням матеріально-технічної бази комунізму, з дальшим удосконаленням соціалістичних виробничих відносин, з формуванням людини комуністичного суспільства. Він виник на базі сучасної високорозвиненої соціалістичної індустрії, електрифікації, комплексної механізації і автоматизації виробництва.

Це можна, зокрема, бачити і на прикладі розвитку металургійної, гірничорудної та інших галузей промисловості Дніпропетровського економічного району. Тепер понад 90% чавуну і сталі на заводах цього району виплавляється у механізованих доменних і мартенівських печах з автоматичним контролем регулювання¹⁸. Металурги Дніпропетровщини вперше в Радянському Союзі запровадили нову технологію виробництва бесемерівської сталі за допомогою продувки металу зверху киснем і перші в світі почали використовувати природний газ при виробництві чавуну.

Нова техніка і передова технологія широко впроваджуються на підприємствах трубопрокатної і хімічної промисловості, на шахтах Криворізького залізрудного і Нікопольського марганцевого басейнів. В економічному районі споруджуються нові велетні соціалістичної індустрії, устатковані найновішою технікою. Тільки недавно дніпропетровськими будівельниками споруджено і введено до ладу найпотужнішу і найбільш механізовану у світі криворізьку доменну піч.

Саме на цей гігантський технічний прогрес і спираються колективи і ударники комуністичної праці, прокладаючи шляхи до високопродуктивної праці, показуючи приклади вмілого використання нової техніки і виробничих потужностей. Показовим є досвід роботи бригади П. Єгорова (завод ім. Петровського), яка лише за 10 місяців 1960 р. видала 1267 т надпланового чавуну¹⁹. Ставши на трудову вахту на честь 43-х роковин Великого Жовтня, колектив печі № 2, де працює бригада П. Єгорова, добився рекордного коефіцієнта використання корисного обсягу домни — 0,58 при плані 0,69. Доменщики забезпечили рівний хід печі при тисненні газу під колошником в 1,5 атмосфери і температурі дуття 900—950 градусів. Члени бригади П. Єгорова постійно добиваються поліпшення якісних показників, наполегливо борються за економію коксу, електроенергії, шихтових матеріалів і за зниження собівартості. Метал, що виплавляється бригадою, як правило, відмінної якості²⁰.

Високопродуктивно працюють на цьому заводі і сталеплавильники. Так, бригада знатного металурга країни Героя Соціалістичної Праці П. Махоти, яка завоювала звання колективу комуністичної праці, за останні кілька років майже у два рази збільшила виплаву ста-

¹⁸ М. Тихонов, Партія піклується про технічний прогрес, Дніпропетровськ, 1959, стор. 7.

¹⁹ Поточний архів завкому заводу ім. Петровського за 1960 р., матеріали звітно-виборчої профспілкової конференції.

²⁰ Поточний архів завкому заводу ім. Петровського за 1960 р., матеріали виробничо-масової комісії.

лі і дала країні тисячі тонн надпланового металу. У 1959 р. бригада вела швидкісними методами 66% плавок, а у 1960 р.—70%. У 1960 р. багато плавок було зварено за 5,5—6 годин замість 7 годин 24 хвилини за планом²¹.

Висока свідомість і комуністичне ставлення до праці, згуртованість і товариська взаємодопомога, глибоке розуміння свого громадського обов'язку і любов до соціалістичної Батьківщини — ось ті чудові якості, які характеризують колектив сталеварів бригади П. Махоти. Чудовою якістю колективу є і його постійне прагнення до творчого зростання і удосконалення виробництва.

В січні 1960 р. бригада комуніста П. Махоти у відповідь на заклики товариша М. С. Хрущова розпочала соціалістичне змагання за випуск надпланового металу для потреб сільського господарства. Своє зобов'язання виплавити понад план другого року семирічки не менше 500 т сталі для заводів сільськогосподарського машинобудування²² бригада виконала достроково. До листопада 1960 р. сталевари дали для потреб сільського господарства ще 507 т надпланового металу.

Центральний Комітет КП України схвалив почин дніпропетровських металургів і зобов'язав обкоми, міськкоми КП України і первинні парторганізації підприємств організувати змагання за прикладом бригади П. Махоти. Рух, який почався з ініціативи бригади П. Махоти і вийшов далеко за межі області, демонструє зростаючу співдружність і взаємодопомогу робітничого класу і колгоспного селянства.

Зразки високопродуктивної праці показують і робітники бригади старшого оператора стану «1150» заводу ім. Дзержинського Героя Соціалістичної Праці М. Іваніна. Включившись у боротьбу за право називатись колективом комуністичної праці і виконуючи взяті на себе зобов'язання, бригада в 1959 р. видала понад план 8175 т заготовок, зекономивши при цьому 1327 т металу²³. Цих успіхів робітники домоглися шляхом удосконалення технічних процесів, дальшого розвитку механізації і підвищення продуктивності праці. За пропозицією М. Іваніна бригада почала проводити прокатку не одного, а двох зливків металу. В результаті цикл прокатки двох зливків виявився на 30—40% триваліший від циклу прокатки одного зливку. За рахунок зекономленого часу стало можливим ще видати десятки тисяч тонн надпланового прокату без додаткових капітальних затрат. Новий метод прокатки дозволив збільшити продуктивність стану на 20—30%²⁴.

У жовтні 1959 р. бригаді М. Іваніна було присвоєно почесне звання бригади комуністичної праці. Це ще більш запалило колектив стану. У другому році семирічки члени бригади зобов'язались видати понад план 10 тис. т заготовок, підняти продуктивність праці на один процент і зекономити 500 т металу²⁵.

З великим творчим піднесенням працює колектив криворізьких гірників. Так, бригада шахтопрохідників шахти «Нова» рудоуправління ім. Карла Лібкнехта, яку очолює А. Денисенко, в січні 1960 р. досягла найвищої продуктивності праці у Кривбасі, пройшовши 403 погонних метри виробки штреку. Цей показник і тепер перевершує найвищі досягнення шахтарів Криворізького басейну. Успіхові сприяло поліпшення

²¹ Газ. «Днепровская правда» від 3 листопада 1960 р.

²² Газ. «Трибуна металлурга» від 6 січня 1960 р.

²³ Поточний архів завкому заводу ім. Дзержинського за 1959 р.

²⁴ Газ. «Днепровская правда» від 20 листопада 1960 р.

²⁵ Поточний архів завкому заводу ім. Дзержинського за 1960 р.

технології виробництва, застосування ряду технічних удосконалень. Всі члени бригади оволоділи суміжними професіями²⁶.

Приклад бригад комуністичної праці, що дають найвищу продуктивність праці, наслідують й інші колективи. Далеко за межами Криворіжжя відомі трудові успіхи гірників рудника «Більшовик» і шахти «Гігант». Якщо у 1958 р. на руднику «Більшовик» за зміну видобувалось на кожного працюючого по 7,5 т залізної руди, то тепер видобувається по 14—15 т. Лише за півтора року тут продуктивність праці зростає майже вдвоє²⁷. За 10 місяців 1960 р. колектив шахти «Гігант» дав 126 тис. т залізної руди понад план²⁸. Досягти таких чудових успіхів криворізьким шахтарям вдалося завдяки тому, що вони укрупнили підземні дільниці, сміливо пішли по шляху сполучення професій, впровадження нової гірничої техніки. Чітка і злагоджена робота, вміле використання механізмів і машин, творче ставлення до праці дали чудові результати. Гірники рудника «Більшовик» і шахти «Гігант» добились найвищої продуктивності праці у гірничорудній промисловості країни. Вони поклали початок змагання трудящих підприємств Дніпропетровщини за перевиконання вдвоє семирічного завдання по зростанню продуктивності праці²⁹.

Таким чином, послідовна боротьба трудящих за найвищу продуктивність праці, необхідну для перемоги комунізму, становить характерну особливість нового руху. Ця боротьба виражена у різних формах: у збільшенні виробітку, зниженні витрат матеріальних коштів, поліпшенні якості продукції, зниженні її собівартості та ін. Вишукуючи все нові й нові можливості підвищення продуктивності праці, колективи, що борються за звання комуністичних, бачать головний резерв її підвищення у технічному прогресі. Змагаючись під лозунгом «Вчитись, жити і працювати по-комуністичному», робітники проявляють справжнє творче ставлення до праці, яке виявляється у раціоналізаторському русі, в удосконаленні організації праці, використанні передових методів роботи і численних починаннях.

Одним з найяскравіших проявів творчого підходу до праці є масовий розвиток раціоналізаторства і винахідництва. У 1959 р. на підприємствах Дніпропетровського раднаргоспу було створено понад 100 комплексних бригад раціоналізаторів і винахідників. Тільки за дев'ять місяців 1959 р. від впровадження у виробництво частини раціоналізаторських пропозицій було зекономлено на 13 млн. крб. більше, ніж за весь 1958 р.³⁰ На заводі ім. Петровського, наприклад, тільки за дев'ять місяців 1960 р. від впровадження раціоналізаторських пропозицій одержано близько 10 млн. крб.³¹

На кожному заводі і фабриці, шахті і будові є багато чудових раціоналізаторів, які вносять значний вклад у технічний прогрес. Так, бригадир слюсарів Ново-Криворізького гірничозбагачувального комбінату ім. Ленінського комсомолу М. Бондаренко за роки своєї трудової діяльності вніс понад 100 раціоналізаторських пропозицій, що дали велику економію коштів і полегшили працю робітників³². Уміло

²⁶ Поточний архів Дніпропетровського обласного комітету профспілки робітників металургійної промисловості за 1960 р.

²⁷ Газ. «Днепровская правда» від 12 квітня 1960 р.

²⁸ Газ. «Зоря» від 10 жовтня 1960 р.

²⁹ Газ. «Днепровская правда» від 12 квітня 1960 р.

³⁰ М. Тихонов, назв. праця, стор. 34.

³¹ Газ. «Днепровская правда» від 13 листопада 1960 р.

³² Поточний архів комітету профспілки Ново-Криворізького гірничозбагачувального комбінату за 1959 р.

сполучає високопродуктивну працю з раціоналізаторською роботою і слюсар-складач Дніпропетровського заводу металургійного устаткування О. Броваренко, який на початку 1959 р. завоював звання ударника комуністичної праці. Завдяки впровадженню його раціоналізаторських пропозицій було зекономлено 182 тис. крб.

Творити і удосконалювати, винаходити і впроваджувати у виробництво нове можна лише на основі глибокого оволодіння наукою і передовою технікою. Тільки оволодівши знаннями і найновішими досягненнями техніки, радянські люди зможуть досягти найвищої продуктивності праці, яка дозволить здійснити перехід до комунізму. Ось чому ті, хто прагне працювати по-комуністичному, вважають своїм важливим завданням систематично підвищувати свої знання, постійно удосконалювати професійну майстерність.

Долаючи труднощі, колективи комуністичної праці добиваються охоплення навчанням усіх своїх членів. Так, сім доменщиків печі № 10 (завод ім. Дзержинського) навчається в металургійному інституті і технікумі, 7 — у школі робітничої молоді, а решта — у гуртках партійної освіти і на курсах підвищення кваліфікації. Навчання не тільки позитивно впливає на виробничі показники доменщиків, а й робить життя їх колективу більш змістовним, духовно багатшим і цікавішим.

Добре організоване навчання у колективі, що обслуговує доменну піч № 12 того ж заводу, де працює бригада П. Лигуна. Тут вчать всі робітники. Це сприяло досягненню високої продуктивності праці і значному зниженню собівартості продукції. Тепер чавун, що виплавляється колективом цієї бригади, найдешевший у республіці³³. Коли запитали майстра доменної печі № 12 В. Пільтяя, що забезпечує успіх, він впевнено відповів: «Головне — комуністичне ставлення до праці, міцна дружба, ленінський принцип колективізму і пристрасне бажання вчитись»³⁴.

Постійне прагнення трудящих до навчання сприяло збільшенню в області кількості шкіл і учнів. У Дніпропетровську лише за 1960 р. кількість тих, хто навчався у школах робітничої молоді, вечірніх і заочних технікумах та вузах, збільшилась майже вдвоє³⁵.

З ініціативи партійних організацій на ряді підприємств складені перспективні плани підвищення рівня загальноосвітньої і технічної підготовки робітників. Так, на заводі ім. Дзержинського розроблено шестирічний план підвищення кваліфікації кадрів, згідно з яким уже в 1960 році у вузах, технікумах і середніх школах навчатиметься близько 4 тис. робітників. На металургійному заводі ім. Петровського складено семирічний план підвищення загальноосвітньої і технічної підготовки робітників. За 1959—1965 рр. у різних школах і на курсах підвищать свої знання і загальноосвітній рівень 12 500 чоловік. У школах передового досвіду навчатиметься 3 тис. чоловік. Інженерно-технічні працівники, які не мають закінченої вищої або середньої освіти, одержать її. З кінця 1958 р. на підприємстві працює школа майстрів комуністичної праці. Строк навчання у ній — 2,5 роки³⁶.

Все це свідчить про те, що рух мас за комуністичну працю і освоєння передової техніки став новим поштовхом до розширення освіти і навчання трудящих.

Період розгорнутого будівництва комунізму вимагає посилення комуністичного виховання радянських людей. Товариш М. С. Хрущов

³³ Газ. «Зоря» від 20 листопада 1960 р.

³⁴ Газ. «Днепровская правда» від 22 червня 1960 р.

³⁵ Поточний архів Дніпропетровського обласного комітету ЛКСМУ за 1960 р.

³⁶ Газ. «Трибуна металлурга» від 2 грудня 1959 р.

підкреслював, що «ми розв'язуємо тепер два історичних завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини. По суті справи це єдиний процес. Якщо ми відстанемо з освітою і вихованням радянських людей, то неминуче загальмується вся справа будівництва комунізму»³⁷.

Рух бригад і ударників комуністичної праці є найважливішим засобом виховання радянських людей. Він пов'язує воедино працю, навчання і побут. Між членами бригад комуністичної праці встановлюються справді комуністичні відносини: вони допомагають один одному в праці, навчанні і побуті. Законом їх життя став принцип: «Всі за одного, один за всіх».

Трудящі, борючись за звання колективів комуністичної праці, вже тепер готують себе до життя в умовах комуністичного завтра, виховують у себе кращі риси, високосвідоме ставлення до праці і свого громадського обов'язку. На заводі ім. Дзержинського цілий ряд бригад, що борються за комуністичну працю, вирішили обходитись без контролерів ВТК. Робітники вважають, що при високосвідомому ставленні до праці нема необхідності в збереженні великого штату людей, які займаються тільки тим, що контролюють своїх товаришів по роботі. Досвід бригад механічного цеху заводу показав, що за кілька років роботи без контролерів якість продукції не тільки не погіршилась, а значно поліпшилась³⁸. Найсуворішим контролером стала совість людей, їх висока комуністична свідомість.

Для виховання у радянських людей високої свідомості, безмежної відданості справі комунізму, нашій соціалістичній Вітчизні партійні і комсомольські організації використовують на підприємствах різноманітні форми і методи ідеологічної роботи. Поряд з читанням лекцій, проведенням бесід і занять у мережі політичної освіти широко використовуються й нові форми — університети культури, збори без порядку денного, тематичні дискусії, диспути та інше. Тепер в області працює 76 народних університетів культури³⁹. Найактивнішими слухачами університетів є передовики змагання за комуністичну працю.

Використовуючи різноманітні форми і методи виховної роботи, колективи комуністичної праці ведуть непримиренну боротьбу проти всього, що принижує гідність радянської людини, гнівно засуджують усілякі прояви дармоїдства, лицьства і тих, хто власні інтереси ставить над усе. В той же час вони оточують винятковим піклуванням і увагою кожного робітника, кожному радянську людину, яка потребує допомоги. Саме зусиллям колективу Дніпропетровського коксохімічного заводу була, наприклад, вирвана з релігійних пут робітниця Н. Нежива, яка згодом стала передовиком виробництва і раціоналізатором⁴⁰. Дружний колектив заводу допоміг стати на вірний шлях й іншим робітникам⁴¹. Тут позначилася сила громадської думки, взаємодопомоги і дружби радянських людей, вихованих партією в дусі колективізму і відданості справі комунізму.

Вся діяльність бригад і ударників комуністичної праці з самого початку їх виникнення проходить під керівництвом партійних організацій. Ініціативу тих, хто першими на Дніпропетровщині розпочав боротьбу за створення бригад комуністичної праці, схвалив обласний комітет КП України. Він запропонував партійним, комсомольським

³⁷ Газ. «Радянська Україна» від 10 липня 1960 р.

³⁸ Газ. «Знамя Дзержинки» від 12 листопада 1960 р.

³⁹ Газ. «Днепровская правда» від 23 листопада 1960 р.

⁴⁰ Газ. «Днепровская правда» від 17 листопада 1960 р.

⁴¹ Газ. «Зоря» від 19 листопада 1960 р.

і профспілковим організаціям роз'яснити значення цього патріотичного руху і провести роботу по залученню до нього якнайширших мас трудящих.

На початку 1959 р. Дніпропетровським міським комітетом КП України була проведена нарада ударників комуністичної праці і послідовників В. Гаганової. Учасники наради обмінялись досвідом роботи і викрили недоліки, які допускались на окремих підприємствах. У серпні того ж року Дніпропетровський міськком партії направив на підприємства міста понад 100 партійних працівників для вивчення нових форм соціалістичного змагання і подання допомоги первинним партійним, профспілковим і комсомольським організаціям в їх роботі по розповсюдженню передових методів праці⁴². 22 листопада 1960 р. бюро міського комітету партії обговорило питання «Про роботу партійних організацій підприємств міста по узагальненню і розповсюдженню досвіду передовиків змагання бригад комуністичної праці»⁴³. Неослабна увага розвитку нових форм змагання приділяється і з боку інших міськкомів КП України.

Великого позитивного досвіду по керівництву змаганням трудящих набули партійні організації заводів ім. Дзержинського, Новомосковського металургійного і, особливо, Дніпродзержинського коксохімічного, які завоювали звання підприємств комуністичної праці.

Партійні організації області викривають і усувають недоліки, що виникають на окремих заводах і шахтах в ході розвитку нових форм змагання. Як показують факти, на деяких підприємствах бригадам звання комуністичних присвоювалось передчасно і без достатнього аналізу виконання ними взятих зобов'язань. При цьому враховувалась лише виробнича діяльність колективів⁴⁴. На окремих підприємствах не проводиться достатня організаторська робота по залученню робітників до руху бригад комуністичної праці⁴⁵. Це свідчить про те, що ряд профспілкових працівників не розуміють суті і важливості нового історичного руху і формально підходять до присвоєння звання комуністичної праці, забуваючи вказівки В. І. Леніна про те, що це почесне звання можна «завоювати довгою і впертою працею, завоювати доведеним *практичним* успіхом у будівництві дійсно комуністичному»⁴⁶.

Серйозним недоліком у керівництві змаганням бригад було й те, що у ряді випадків не створювалось найелементарніших умов для виконання взятих зобов'язань. Так, колектив безшовних труб заводу ім. Леніна часто не одержував від заводів-поставщиків трубних заготовок⁴⁷. Слід відзначити, що досвід передовиків змагання слабо узагальнюється і розповсюджується серед інших колективів. Так, досвід бригади П. Єгорова, яка досягла найвищих виробничих показників у доменному цеху заводу ім. Петровського, ще не став надбанням всіх доменщиків підприємства⁴⁸.

Здійснюючи повсякденне керівництво змаганням, партійні організації усувають недоліки, що допускаються на окремих підприємствах.

⁴² Поточний архів Дніпропетровського міськкому КП України за 1959 р.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Поточний архів Дніпропетровського обласного комітету профспілки робітників металургійної промисловості за 1960 р.

⁴⁵ Поточний архів Президії Дніпропетровського обкому профспілки робітників металургійної промисловості за 1960 р.

⁴⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 383.

⁴⁷ Газ. «Ленинец» від 16 вересня 1960 р.

⁴⁸ Поточний архів Дніпропетровського міськкому КП України за листопад 1960 р., матеріали відділу пропаганди і агітації.

Як і в усіх прогресивних починаннях, в авангарді руху брига і ударників комуністичної праці йдуть комуністи й комсомольці В бригадах, які борються за звання комуністичної праці і які завоювали це звання, тільки на підприємствах Дніпропетровська працює понад 13 тис. комуністів⁴⁹. Усій країні відомі славні діла бригад комуністичної праці, очолюваних такими комуністами, як Герой Соціалістичної Праці В. Пільтяй, депутат Верховної Ради СРСР П. Лигун, знатний доменщик П. Єгоров, трубопрокатник Г. Ситало, сталевар-швидкісник П. Махота і багато інших.

Беручи участь в різних формах змагання, трудящі Дніпропетровщини спрямовують свої зусилля на дострокове виконання завдань семирічки. Підсумки роботи підприємств Дніпропетровського економічного району за перші два роки семирічки показують, що зобов'язання металургів і гірників області досягти у 1963 р. рівня виробництва чавуну, сталі, прокату, коксу і видобутку залізної руди, запланованого на 1965 р., успішно виконуються. За 1959 р. і 10 місяців 1960 р. промисловими підприємствами економічного району дано понад план 1724 тис. т залізної руди, десятки тисяч тонн марганцевої руди, чавуну, сталі, прокату та іншої продукції. За той же час продуктивність праці на підприємствах гірничорудної промисловості зросла на 10,9%, металургійної, машинобудівної і хімічної промисловості — 6,2%, в цілому по раднаргоспу — на 5,9%⁵⁰.

Вступаючи у третій рік семирічки, трудящі Дніпропетровщини, як і весь радянський народ, ще активніше розгортають змагання за дострокове виконання державного плану, затвердженого VI сесією Верховної Ради СРСР. Учасники славного руху за комуністичну працю йдуть в перших рядах всенародної боротьби за побудову комунізму в нашій країні.

---

⁴⁹ Поточний архів Дніпропетровського міськкому КП України за 1960 р.

⁵⁰ Газ. «Днепровская правда» від 20 листопада 1960 р.

Ю. В. БАБКО

МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА ФУНДАМЕНТУ СОЦІАЛІЗМУ

Марксизм-ленінізм вчить, що сила і непереможність партії полягає у її кровних і нерозривних зв'язках з широкими масами трудящих. Одним з могутніх засобів зміцнення зв'язків партії з народом і мобілізації його на виконання політичних і господарських завдань є політична робота в масах. В. І. Ленін вказував, що «причина наших перемог: безпосереднє звернення нашої партії і Радянської влади до трудящих мас з указанням на всяку чергову трудність і чергове завдання; вміння пояснити масам, чому треба налягти з усієї сили то на один, то на другий бік радянської роботи в той чи інший момент; уміння піднести енергію, героїзм, ентузіазм мас, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливішому черговому завданні»¹. Цими вказівками Володимира Ілліча керувалась наша партія при проведенні масово-політичної роботи серед трудящих країни взагалі і, зокрема, у підготовці і вихованні великої армії спеціалістів для народного господарства.

В історії боротьби Комуністичної партії за створення нової радянської інтелігенції через вищу школу, за підвищення рівня масово-політичної роботи серед студентства велике значення мають роки першої п'ятирічки. На початок п'ятирічки вища школа Української РСР добила значних успіхів у вихованні майбутніх спеціалістів. Проте в той період у житті багатьох партійних організацій мали місце серйозні недоліки в керівництві масово-політичною роботою серед працівників вищої школи і студентства. У постанові ЦК КП(б)У про роботу вищої школи, прийнятій у жовтні 1928 р. на доповідь Центрального бюро пролетарського студентства, вказувалось, що партійні організації вузів були недостатньо зв'язані з широкими масами студентства, не знали їх настроїв і інтересів, що в навчальних закладах слабо була розгорнута масово-політична робота². Все це ставило під загрозу виконання рішень Комуністичної партії і Радянського уряду про підготовку нових спеціалістів.

Липневий (1928 р.) і листопадовий (1929 р.) пленуми ЦК ВКП(б) поставили перед партійними організаціями завдання посилити партійну роботу, більше уваги приділяти комуністичному вихованню студентства, залучати його до активної участі в громадсько-політичному житті.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 117.

² Журн. «Агітація і пропаганда» (орган агітпропу ЦК КП(б)У і агітпропу Харківського окрпарткому), 1928, № 21—22, стор. 137.

Найважливішою передумовою виконання цих рішень було ідейне і організаційне зміцнення партійних осередків вищої школи, удосконалення структури партійних організацій вищих навчальних закладів, систематичне відрядження комуністів на навчання у вищу школу.

У листопаді — грудні 1928 р. на виконання постанови ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про перевірку кандидатського складу радянських і вузівських осередків ВКП(б)»³ проводилась перевірка кандидатського складу партійних організацій вищих навчальних закладів. На Україні по радянських і вузівських осередках було перевірено 76 919 кандидатів у члени партії⁴. В 1929/30 р. за рішенням XVI конференції ВКП(б) була проведена друга генеральна чистка партії, в тому числі і партійних організацій вищої школи. У вищих навчальних закладах Української РСР чистка партійних організацій відбувалася наприкінці 1929 р. Її проведенню передувала величезна підготовча робота, спрямована на роз'яснення комуністам методів і завдань перевірки рядів партії. Завдяки проведенню широкої масово-роз'яснювальної роботи чистка викликала великий інтерес і активність безпартійних мас, які подавали значну допомогу перерічним комісіям в очищенні партійних організацій від розкладених і чужих елементів. У вищих навчальних закладах було перевірено 99% усього складу членів і кандидатів у члени партії, з них виключено з партії—6,5%. Перевірка і чистка вузівських партійних організацій сприяли їх організаційному та ідеологічному зміцненню, поліпшенню їх якісного складу, піднесенню авторитету комуністів серед викладачів і студентів.

Дальшими важливими заходами, що підвищували керівну роль партійних організацій вузів, було систематичне відрядження на навчання у вищу школу комуністів. Відповідно до рішень ЦК ВКП(б) у вищу школу Української РСР в роки першої п'ятирічки мало бути направлено 1734 комуністи з великим досвідом партійної, радянської і господарської роботи. Фактично ж тоді у вузи було направлено значно більше комуністів. Так, у 1930 р. в рахунок двох тисяч від партійної організації України до вищих технічних навчальних закладів мали направити 380 комуністів, а фактично направили 439⁵. Тисячники були ініціаторами і активними учасниками перебудови партійної і навчальної роботи вищої школи, показували безпартійним приклад наполегливої і напруженої роботи по оволодінню наукою.

Рівень масово-політичної роботи багато в чому залежить від структури партійних органів. На початку першої п'ятирічки у вищій школі не було єдиної структури партійних організацій. Не в усіх навчальних закладах були партійні групи. Деякі навчальні заклади мали партійні організації на факультетах. Проте в ряді з них первинні організації об'єднували комуністів одного курсу різних факультетів. Такі курсові міжфакультетські партійні організації не забезпечували дійового партійного керівництва життям навчальних закладів. Зважаючи на недоліки структури вузівських парторганізацій і враховуючи досвід виробничих організацій, Центральний Комітет ВКП(б) 30 листопада 1931 р. прийняв постанову «Про структуру партійних організацій у вузах і втузах»⁶, в якій визначалась чітка і єдина організаційна структура партійних організацій вищої школи, а са-

³ Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1928, № 15 (236), стор. 7.

⁴ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 8 (52), стор. 13.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 10, од. зб. 618, арк. 2.

⁶ «Справочник партійного работника», вып. 8, М., 1934, стор. 273—274.

ме: а) загальновузівське бюро партійної організації; б) нестатутні організації за спеціальностями, відділами, а також на факультетах, що не мали поділу за спеціальностями і відділами; в) парторганізатор групи, який обирався на зборах комуністів групи. Запровадження єдиної триступневої системи партійних органів сприяло підвищенню оперативності і конкретності внутріпартійної роботи, наближенню партійних організацій до мас і посиленню політичної роботи серед студентів і викладачів.

Виконуючи рішення липневого і листопадового пленумів ЦК ВКП(б) про посилення політичної роботи серед студентства, партійні організації вузів запроваджували політгодини, залучали студентів до активної участі в зборах і мітингах, організовували роботу студентської преси, дбали про поліпшення роботи культурно-освітніх установ, а також широко залучали студентство до проведення політичних і громадських кампаній. В ідейно-політичному вихованні студентства поряд з вивченням суспільних наук важливу роль відігравали політгодини. Враховуючи наявність недоліків політичної агітації у вищій школі, ЦК КП(б)У в грудні 1929 р. прийняв постанову, за якою, починаючи з 1930 р., у вищих навчальних закладах УРСР замість мережі гуртків поточної політики запроваджувалися політгодини по вивченню основних питань внутрішньої і зовнішньої політики⁷. На відміну від гуртків поточної політики політгодини запроваджувалися в обов'язковому порядку для всіх студентів. У розкладі кожної групи на них відводилося по дві години на декаду. Це підвищувало відповідальність партійних організацій за проведення політичної агітації.

Виконуючи постанову ЦК КП(б)У, партійні організації вузів здійснили перебудову усєї системи політично-освітньої роботи. Так, обговорюючи постанову ЦК КП(б)У про запровадження політгодин, партійна організація Сталінського гірничого інституту прийняла рішення про негайне введення в систему навчання політгодин. Дирекції інституту доручалося включити політзаняття в розклад. Водночас бюро запропонувало секретарям факультетських осередків і групоргам систематично здійснювати контроль за проведенням політгодин⁸.

Переборюючи опір елементів, які виступали проти введення в систему навчання політгодин, партійні організації вузів України добились того, що на початку 1930 р. політгодини були запроваджені в усіх навчальних закладах Української РСР. Програми для політгодин розроблялися інститутами на основі тематики, підготовленої відділом пропаганди і агітації ЦК та відповідними відділами окружних, міських і районних комітетів КП(б)У і затверджувалися на засіданнях партійних бюро вузів. Так, за рішенням партійного бюро Одеського інституту зернового господарства в 1932/33 навчальному році на політгодинах вивчалися рішення січневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (1933 р.), підсумки першої п'ятирічки, життя і діяльність творця наукового комунізму Карла Маркса⁹.

У політичній агітації найважливішим є її ідейно-політичний ривень, що, насамперед, залежить від складу агітаторів. Через це партійні організації приділяли виняткову увагу доборові агітаторів, залучаючи до проведення занять і бесід найбільш освічених і політично підготовлених комуністів, комсомольців і безпартійних. Для підви-

⁷ «Відчит Центрального бюро пролетарського студентства ВУРПС. До III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства», Харків, 1929, стор. 78.

⁸ Газ. «Артемовець» від 30 січня 1930 р.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2249, арк. 20.

щення ідейно-теоретичного рівня агітаційної роботи проводилися наради і спеціальні семінари агітаторів. Так, у січні 1932 р. партійний комітет Дніпропетровського гірничого інституту організував місячник підвищення якості політгодин. У лютому партком скликав нараду агітаторів, на якій були підбиті підсумки проведеного місячника¹⁰. У Київському хіміко-технологічному інституті бюро партійної організації регулярно скликало наради керівників політгодин для обміну досвідом роботи та інструктажу¹¹.

Велику допомогу керівникам політгодин подавали кабінети пропаганди і агітації, які були створені за роки першої п'ятирічки. Так, систематичну допомогу агітаторам у проведенні політгодин подавав кабінет пропаганди і агітації Харківського машинобудівного інституту¹². Регулярно проводилися консультації з питань внутрішньої і зовнішньої політики в кабінеті Харківського електротехнічного інституту¹³. Переважна більшість студентів з великим інтересом ставилась до політгодин, систематично їх відвідувала і брала активну участь в обговоренні питань внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянської держави. Комуністи і комсомольці показували безпартійним студентам зразки сумлінної підготовки до занять і глибокого знання матеріалу. На факультеті електростанцій Київського енергетичного інституту в усіх академічних групах комуністи займали провідне місце у політнавчанні¹⁴. Комуністи другого курсу технологічного факультету Харківського технологічного інституту добре і серйозно готувались і активно виступали на політгодинах, причому відвідування ними політгодин було стопроцентним¹⁵.

Важливою формою масово-політичної роботи були мітинги і збори, які скликалися з приводу найважливіших рішень Комуністичної партії і політичних подій, що відбувалися в нашій країні і за кордоном. Так, у вузах України були проведені збори в зв'язку з виходом у світ постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах», на яких студенти й професорсько-викладацький склад вітали постанову Радянського уряду і брали зобов'язання виконати її в найкоротший строк. Збори викладачів Київського інституту народної освіти, скликані у зв'язку з викриттям буржуазно-націоналістичної контрреволюційної організації «Спілка визволення України», затаврували підлих ворогів українського народу і зажадали від Верховного Суду УРСР суворого вироку її учасникам. У прийнятій резолюції професори і викладачі закликали всіх діячів науки і мистецтва ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії¹⁶.

Величезна роль у мобілізації студентства, професорів і викладачів на боротьбу за виконання рішень Комуністичної партії належала вузівській пресі. В роки першої п'ятирічки у багатьох вузах Української РСР видавались багатотиражки: у Харківському технологічному інституті — газета «Червоний технолог», у Комуністичному університеті ім. Артема — «Артемовець», у Харківському інституті народної освіти — «Іновець», у Київському політехнічному — «КПІ», в Дніпропетровському гірничому — «В заборі навчання». Відомо близько 35 назв газет, що виходили в 1930—1932 рр. Багатотиражки видавалися вели-

¹⁰ Газ. «За кадри» від 12 лютого 1932 р.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2246, арк. 170.

¹² Газ. «За темпи та якість» від 10 лютого 1931 р.

¹³ Газ. «За електрифікацію» від 7 лютого 1931 р.

¹⁴ Газ. «Червоний енергетик» від 19 грудня 1931 р.

¹⁵ Газ. «Червоний технолог» від 10 березня 1930 р.

¹⁶ Газ. «Кузня освіти» від 29 квітня 1930 р.

кими тиражами, що цілком забезпечувало запити студентів і колективу викладачів.

У ряді округів виходили міжвузівські газети: у Дніпропетровську— «Студент Жовтня», в Києві — «Радянський студент», в Одесі — «Пролетарські кадри» і в Кам'янці-Подільському — «Студент Прикордоння». В той період на Україні видавався республіканський щомісячний журнал студентства «Студент революції» з разовим тиражем у 2 тис. прирників. Журнали видавались також у ряді київських інститутів: народної освіти («Кузня освіти»), народного господарства («Кінговець»), в медичному інституті («Червоний медик»), в Сталінському гірничому інституті («Артемовець») та інших. Важливу роль у вихованні студентства відігравали також інститутські, факультетські, курсові і групові стінні газети.

Партійні організації вузів повсякчас цікавилися роботою газет і спрямовували їх діяльність. На засіданнях бюро, партійних зборах і конференціях систематично обговорювалися плани і звіти редакційних колегій. Так, у липні 1930 р. бюро партійної організації Харківського Комуністичного університету ім. Артема, заслухавши звіт редактора багатотиражки «Артемовець», відзначило, що редколегія значно поліпшила свою роботу, газета вела принципову боротьбу з усілякими ухилами від генеральної лінії Комуністичної партії і антипартійними проявами в університеті, своєчасно відгукувалась на найважливіші питання поточної політики партії і уряду, глибоко висвітлювала навчальний процес і досвід роботи студентів. Партійне бюро запропонувало редколегії залучити до роботи в газеті більш широкий актив, особливо викладачів. На допомогу редколегії було виділено групу комуністів. Партійним організаціям курсів і груп рекомендувалося допомагати газеті в її роботі¹⁷.

Повсякденна увага партійних організацій до роботи газет, конкретне керівництво ними сприяли зростанню мобілізуючої ролі студентської преси. Так, уже в липні 1931 р. на партійній конференції і в листопаді того ж року на засіданні партійного комітету Харківського машинобудівного інституту відзначалося, що газета зайняла керівну роль у боротьбі за генеральну лінію Комуністичної партії, за виконання її рішень про підготовку нових спеціалістів, систематично висвітлювала питання боротьби за підвищення якості навчання. Газета до листопада 1931 р. об'єднала навколо себе постійний актив студентів у кількості 300 чоловік¹⁸.

Постійне керівництво з боку партійних організацій вузівською пресою сприяло зростанню і згуртуванню навколо багатотиражок величезної кількості кореспондентів, які брали активну участь у їх роботі. Так, якщо в 1928 р. у київських вузах налічувалось 2400 кореспондентів¹⁹, то вже в 1931 р. їх було 6 тис.²⁰ У Сталінському гірничому інституті кількість студентів з 1 січня по 1 квітня 1932 р. зросла з 32 до 192²¹.

Поряд з організаційно-масовою роботою вузівська преса, вмiло використовуючи критику і самокритику, подавала велику допомогу партійним організаціям в усуненні недоліків навчально-виробничого про-

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 544, арк. 12 і 160.

¹⁸ Газ. «За темпи та якість» від 2 липня і 14 листопада 1931 р.

¹⁹ «Студентський рух і студпреса України. До ІV Всесоюзної наради робітників», Харків, 1928, стор. 34.

²⁰ Газ. «Пролетарська правда» (орган Київського міськкому КП(б)У, міськради міськпрофради) від 19 серпня 1931 р.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2246, арк. 143.

цесу інститутів. Багатотиражка Одеського інституту народної освіти у передовій статті піддала гострій критиці новоскладені навчальні програми і плани, які були відірвані від життя і не зв'язані з виробництвом²². В одному з номерів газети Харківського інституту народної освіти викривалися недоліки виробничої практики на підприємствах, що виявлялися у відсутності керівництва студентами з боку дирекції інституту²³. Відзначаючи помилки та недоліки в роботі навчальних закладів, газети наполегливо добивалися рішучого усунення їх. Велику й плідотворну роботу проводила вузівська преса по підвищенню академічної успішності і трудової дисципліни у вищій школі. На сторінках газет регулярно вміщувалися поточні зведення і графіки успішності і дисципліни студентів, піддавалися гострій критиці ті студенти, які недбайливо ставились до занять²⁴.

Газети також приділяли велику увагу пропаганді та узагальненню досвіду кращих студентів і викладачів. Наприклад, один з номерів газети Харківського планового інституту повністю був присвячений кращим студентам і викладачам. У газеті були вміщені їх фотографії і короткі повідомлення про їх роботу і навчання²⁵. В багатотиражці Одеського інституту зернових культур також були вміщені фотографії кращих студентів і надруковані статті про їх навчання²⁶. Вузівські газети допомагали партійним організаціям підвищувати успішність і трудову дисципліну, виховувати студентів і викладачів у дусі соціалістичного ставлення до праці, в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР.

З метою інтернаціонального виховання радянського студентства у вузах України створювалися осередки МОПР'у, організовувалось листування з політичними в'язнями і трудящими капіталістичних країн, збирались кошти для матеріальної підтримки страйків і комуністичних організацій за кордоном. Газета Харківського інституту народної освіти в одній з передових статей закликала студентів і викладачів вступати в ряди МОПР'у. Колектив інституту тримав постійний зв'язок з політичними в'язнями Ковельської тюрми панської Польщі²⁷. В 1929 р. центральний орган Комуністичної партії Франції газета «Юманіте» перебувала в тяжкому матеріальному становищі. Французький уряд хотів цим скористатись, щоб її закрити. Газета Харківського технологічного інституту закликала викладачів і студентів організувати збір коштів на допомогу газеті «Юманіте»²⁸. Цей заклик знайшов дружний відгук серед колективу інституту. На допомогу «Юманіте» було зібрано 870 крб.²⁹ Наведені факти свідчать про високі інтернаціональні почуття радянського студентства, про величезну роботу, яку проводила партійна організація в цьому напрямі.

Виховуючи маси в комуністичному дусі, партійні організації водночас рішуче боролись проти пережитків капіталізму у свідомості деякої частини студентства і, насамперед, проти одного з найбільш живучих і серйозних пережитків старого суспільства — релігійних забобів. Активним помічником партійних організацій у цій непримиренній і запеклій боротьбі виступили багатотиражки, які, уміло викори-

²² Газ. «Студент Жовтня» від 15 січня 1929 р.

²³ Газ. «Іновець» від 21 лютого 1932 р.

²⁴ Газ. «Шлях праці» від 27 квітня 1929 р.

²⁵ Газ. «Робітник-студент» від 27 лютого 1932 р.

²⁶ Газ. «Пролетарські кадри» від 11 січня 1931 р.

²⁷ Газ. «Іновець» від 21 березня 1932 р.

²⁸ Газ. «Червоний технолог» від 6 грудня 1929 р.

²⁹ Газ. «Червоний технолог» від 4 квітня 1930 р.

стовуючи випробувану зброю партії — критику і самокритику, викривали конкретних носіїв релігійних забобонів³⁰.

З метою підвищення політичних і наукових знань студентської молоді культурно-освітні установи вищої школи — клуби, бібліотеки, червоні кутки і т. п. проводили різні масові заходи: лекції, читацькі конференції, літературні диспути, організували гуртки художньої самодіяльності, демонстрували кінофільми тощо. Широка мережа культурно-освітніх установ вищої школи подавала велику допомогу партійним організаціям у розгортанні масово-політичної роботи. Великою популярністю серед студентства користувався міжвузівський клуб у Харкові. В 1929 р. його членами було близько 4500 студентів. Щоденно клуб відвідували в середньому 1200 студентів³¹. Тут часто організувалися лекції, концерти, тематичні вечори, диспути. Для студентів і молоді клубна рада організувала лекцію А. В. Луначарського на тему «Стара і нова інтелігенція», виступи учасників героїчних походів криголамів «Красин» і «Малыгин», провела диспути на побутові теми та організувала цикл лекцій на тему «Як студентам упорядкувати своє навчання» та ін.³² В клубі працювало сім гуртків, що об'єднували 400 студентів. Величезну роботу проводив літературний гурток, який влаштовував диспути, обговорення нових творів радянських письменників. Протягом грудня 1928 р. в клубі читали свої твори В. Сосюра, П. Панч, О. Вишня та ін.³³ В клубі працювала бібліотека, у фондах якої налічувалось близько 20 тис. книг³⁴.

Партійні організації вищої школи проводили серйозну роботу по залученню студентів до активної участі у суспільно-політичному житті країни. Характерним прикладом була діяльність бюро партійної організації Харківського технологічного інституту, яке систематично обговорювало на своїх засіданнях питання, зв'язані з участю студентства у громадській роботі. 24 березня 1930 р. бюро прийняло рішення про необхідність посилення партійного керівництва громадською роботою і залучення до неї широких студентських мас. Бюро доручило профкоміві узагальнити форми громадської роботи³⁵.

Робота партійних організацій по залученню студентів до громадської діяльності зустріла опір з боку деяких студентів і викладачів, які намагалися протиставити науково-технічне виховання громадсько-політичному. З такими явищами партійні організації вели непримиренну боротьбу, використовуючи для цього всю систему громадсько-політичних і культурно-освітніх закладів, створюючи громадську думку навколо конкретних носіїв цих шкідливих настроїв. Візьмемо хоч би обговорення студентами вузів України надрукованого у 1930 р. у журналі «Студент революції» листа одного студента-комсомольця, який писав, що неможливо поєднувати добре академічне навчання з громадською роботою, що добрий спеціаліст не може бути активістом і, навпаки, активіст не може бути добрим спеціалістом. Питання, поставлені в листі, обговорювались у вузах на комсомольських і студентських зборах, диспутах і нарадах. У січні 1931 р. з ініціативи партійної організації Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування відбули-

³⁰ Наприклад, газ. «Червоный технолог» від 23 січня 1930 р.; газ. «КПІ» від 1 жовтня 1929 р.

³¹ Газ. «Комуніст» від 13 січня 1929 р.

³² «Відчит Харківського округового бюро пролетарського студентства до VII окр. конференції пролетстуду Харківщини (лютий 1928—січень 1929 р.)», Харків, 1929, стор. 28.

³³ Газ. «Комуніст» від 13 січня 1929 р.

³⁴ Там же.

³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 544, арк. 63.

ся збори комсомольської організації разом з безпартійними студентами і викладачами. В прийнятій резолюції збори засудили лист студента, підкресливши, що радянський інженер повинен бути не тільки керівником виробничих процесів, а й організатором творчої активності робітничих мас, повинен брати активну участь у громадському житті³⁶. В листопаді 1930 р. в Дніпропетровському гірничому інституті був проведений диспут, в якому взяли участь 270 студентів. Учасники диспуту засудили лист студента³⁷.

В роки першої п'ятирічки переважна більшість студентів мала громадські доручення і сумлінно виконувала їх. Наприклад, у кінці 1930 р. 65—70% комсомольців вузів Української РСР мали громадські доручення³⁸. В Харківському інженерно-економічному інституті зернового виробництва 75% студентів брали активну участь у суспільно-політичному житті³⁹, а в Київському хіміко-технологічному інституті — 88,3%⁴⁰. Новим у громадській роботі вищих навчальних закладів у роки першої п'ятирічки (на відміну від попередніх років) було перенесення центра ваги на позаузовіську роботу, яка здійснювалась по лінії участі студентів в індустріалізації країни і реконструкції сільського господарства, у проведенні перевиборів Рад, у ліквідації неписьменності, в підготовці робітників для вступу до вищих навчальних закладів і т. д.

На багатьох підприємствах силами вищих навчальних закладів організовувалися товариства «Техніка — масам», які стали вогнищами технічних знань серед робітничого класу. Плодотворну роботу по організації пропаганди технічних знань серед робітників Києва проводила партійна організація Київського енергетичного інституту, яка винесла постанову про розгортання діяльності товариства «Техніка — масам»⁴¹. Колектив інституту зобов'язався подавати постійну допомогу підприємствам Києва в їх боротьбі за оволодіння технікою і закликав студентів і викладачів інших навчальних закладів взяти активну участь у цій роботі⁴². Факультети інституту були прикріплені до Київської електростанції, студенти в її цехах організаційно оформили бюро «Техніка — масам», створили гурток технічного креслення, чотири гуртки по вивченню електротехніки, один по вивченню дизеля і двигунів внутрішнього згорання та два — по вивченню токарної справи⁴³.

Плодотворну роботу по пропаганді технічних знань серед робітників проводив колектив Дніпропетровського металургійного інституту. В 1932 р. на заводах було організовано 119 технічних гуртків, що охопили 5064 чоловіки, 78 з цих гуртків інститут забезпечив керівниками⁴⁴.

Водночас з проведенням технічної пропаганди на підприємствах радянське студентство систематично допомагало партійним організаціям у здійсненні соціалістичного перетворення сільського господарства. Кожний інститут брав шефство над одним або кількома селами. У підшефних селах студенти проводили культурно-масову роботу, подавали допомогу в ремонті сільськогосподарського реманенту і в проведенні колективізації сільського господарства. Для цієї роботи партійні організації інститутів виділяли кращих студентів комуністів і комсомольців.

³⁶ Газ. «Студент-ударник» від 10 січня 1931 р.

³⁷ Газ. «За кадри» від 20 листопада 1930 р.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 382, арк. 33.

³⁹ Там же, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2480, арк. 47.

⁴⁰ ДАКО, ф. 145, оп. 1, спр. 61, арк. 488.

⁴¹ Газ. «Червоний енергетик» від 10 жовтня 1931 р.

⁴² Газ. «Червоний енергетик» від 7 листопада 1931 р.

⁴³ Газ. «Червоний енергетик» від 29 листопада 1931 р.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2246, арк. 28.

У березні — травні 1932 р. студенти Харківського Комуністичного університету, проходячи на селі навчально-виробничу практику, організували 21 червоний куток, 2 хати-читальні, провели 325 бесід, прочитали 285 лекцій і доповідей, допомогли організувати 195 колгоспних бригад, залучити до колгоспів 1718 селян і викрити та вигнати з колгоспів 163 замаскованих куркулі⁴⁵. Використовуючи різноманітні форми політичної роботи в масах, партійні організації виховували студентів і викладачів у дусі комуністичної свідомості, політичної пильності, палкої любові і відданості Комуністичній партії.

Одним з найяскравіших показників зміцнення зв'язків Комуністичної партії з масами було зростання партійних організацій вищої школи. За роки п'ятирічки питома вага комуністів у всіх вузах Української РСР зросла з 15,1% в 1928 р.⁴⁶ до 23% в 1933 р.⁴⁷ Повсякденна політична робота в масах, поліпшення її ідейного рівня сприяли підвищенню академічної успішності у вищій школі. Так, якщо в 1930/31 навчальному році академічна успішність в інститутах у середньому становила 94—97%⁴⁸, то уже в 1931/32 р. вона зросла до 96—99%, причому в цьому ж році вузи успішно закінчили майже 100% студентів⁴⁹. У перших рядах борців за здійснення рішень партії про підготовку нових спеціалістів йшли комуністи, які показували безпартійним приклад наполегливої боротьби за оволодіння знаннями.

Політична робота серед студентів, професорів та викладачів вузів була найважливішою передумовою успішного виконання вищою школою рішень Комуністичної партії і Радянського уряду про підготовку нових кадрів радянської інтелігенції. Ведучи боротьбу за підготовку радянської інтелігенції, Комуністична партія Радянського Союзу на сучасному етапі використовує досвід роботи вищої школи, нагромаджений за попередні роки соціалістичного будівництва в нашій країні.

⁴⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2480, арк. 9, 10.

⁴⁶ «Народня освіта УРСР, Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр.», Харків, 1931, стор. 27.

⁴⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 417.

⁴⁸ ДАХО, ф. Р—1684, оп. 1, спр. 17, арк. 59.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 500, арк. 1 і 2.

М. А. ГІНЗБУРГ

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ ПРОМИСЛОВОСТІ

(1921—1925 рр.)

Одним з найважливіших етапів розвитку Радянської країни є період відбудови народного господарства після закінчення іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. В 1921—1925 рр. на шляхах нової економічної політики було досягнуто вирішальних успіхів у відбудові промисловості, транспорту, сільського господарства, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, в радянському і культурному будівництві.

Відбудовному періоду присвячені численні дослідження радянських істориків. Однак деякі питання ще й досі залишилися мало висвітленими. До найменш вивчених тем належить питання про роль профспілок у мобілізації широких мас робітничого класу на відбудову промисловості.

Зовсім недостатньо діяльність профспілок висвітлюється в найбільш значних працях з історії відбудовного періоду, що вийшли в світ за останні роки. Як правило, в них наводяться лише загальні дані про кількість членів профспілок і окремі розрізнені факти про їх роботу. Тим часом профспілки були найбільш численною громадською організацією, яка об'єднувала у своїх рядах сотні тисяч робітників і службовців, з їх діяльністю нерозривно зв'язані розвиток політичної і трудової активності робітничого класу, його мобілізація на боротьбу за відбудову народного господарства, залучення до управління виробництвом. За висловленням В. І. Леніна, профспілки є школою господарювання, школою виховання, школою комунізму. Для того щоб вони тоді могли стати справжньою школою комунізму, їм необхідно було відмовитись від породжених періодом воєнного комунізму форм і методів роботи, перебудувати і поживити її. X з'їзд партії викрив порочність поглядів троцькістів, прихильників «робітничої опозиції» та інших антипартійних груп і прийняв ленінські положення про роль і завдання профспілок в умовах диктатури робітничого класу. З'їзд вказав, що профспілки — це школа комунізму і що головне їх завдання — організаційно-господарське і виховне. X з'їзд партії вимагав відновлення методів робітничої демократії і побудови профспілок на принципі демократичного централізму. Найважливіше значення для перебудови діяльності профспілок мало рішення XI з'їзду РКП(б) «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики». В ньому були чітко визначені суттєві зміни, що сталися в становищі робітничого класу та профспілок, новий принцип добровільного членства в профспілках, їх завдання у керуванні підприємствами, роль і участь профспілок у

діяльності господарських і державних органів. Як відзначив XIV з'їзд ВКП(б), «Резолюція XI з'їзду партії про роль і завдання профспілок, написана на самому початку непу, підтвердилася життям на кожному кроці»¹.

Керуючись рішеннями Комуністичної партії, профспілки почали скликати широкі районні, міські і заводські конференції, на яких обговорювались найважливіші політичні і господарські питання. Проте перебудова роботи профспілок проходила повільно. Вони ще продовжували здійснювати цілий ряд державних функцій і втручалися в управління виробництвом. Ряд прихильників «робітничої опозиції», які пробралися в керівні органи окремих профспілкових організацій, намагалися саботувати рішення X з'їзду партії. Так, заступник голови Південного бюро ВЦРПС Перепечко вимагав підпорядкування державних органів профспілкам. Прихильники «робітничої опозиції» в Донецькій губернській раді профспілок та Донецькому губернському відділі спілки гірників, користуючись підтримкою троцькіста Пятакова, вели курс на зрощування профспілок з державними органами². Пожвавленню і перебудові роботи профспілок перешкоджала також ворожа діяльність колишніх меншовиків, есерів і бундівців, які проникли в профспілковий апарат і змикалися з опозиціонерами. У жовтні 1921 р. в апараті Південного бюро ВЦРПС працювало понад десять колишніх меншовиків, анархо-синдикалістів, есерів та бундівців³.

У зв'язку з цим першочерговою умовою перебудови і пожвавлення роботи профспілок було їх зміцнення найбільш досвідченими і стійкими партійними кадрами. У січні 1922 р. II Всеукраїнська конференція профспілокновила Південне бюро ВЦРПС, ввівши до його складу визначного партійного й державного діяча В. Я. Чубаря, а також І. Булата, Б. Корнюшина та ін.⁴ У березні того ж року ЦК КП(б)У направив для роботи в Південному бюро ВЦРПС ще 17 комуністів⁵. Стійкими комуністами були зміцнені профспілкові органи Донбасу, Одеси, Катеринослава, Харкова. Так, головою Донецької губернської ради профспілок було обрано старого члена Комуністичної партії, учасника придушення кронштадтського заколоту А. Ф. Радченка, який став згодом головою Всеукраїнської ради професійних спілок. Ще в 1921 р. головою Донецького райкому спілки металістів працював видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави М. М. Шверник. Харківську губернську раду профспілок очолив заступник голови Південного бюро ВЦРПС І. Булат, згодом заступник голови РНК УРСР та ін.

Зміцнюючи керівні органи профспілок, ЦК КП(б)У і місцеві партійні організації вжили заходів по зміцненню і низових профспілкових органів. В результаті виборів низових профорганів, що відбулися в жовтні 1922 р., збільшилась кількість і посилювався вплив комуністів у фабрично-заводських комітетах. Насамперед це стосується первинних профорганізацій Донбасу, де партійний прошарок піднявся з 39,1% у листопаді 1922 р. до 54,1% — в листопаді 1923 р.⁶ Керівні пости у фабзавкомах зайняли досвідчені організатори, які пройшли велику школу революційної боротьби. Головою завкому київського заводу «Арсенал»

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1954, стор. 200.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 7, од.зб. 362, арк. 30.

³ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 22 травня 1923 р.

⁴ Газ. «Рычаг» (орган Одеської губернської ради профспілок) від 29 січня 1922 р.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 1058, арк. 208.

⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 1, сир. 1091, арк. 67.

було обрано активного учасника боротьби проти Петлюри і Денікіна, члена партії з 1917 р., члена Київського губкому КП(б)У робітника М. І. Гайцана⁷. Завком Одеського заводу ім. Жовтневої революції очолював колишній голова Військово-революційного трибуналу Інтернаціональної дивізії 12-ї Армії, а пізніше начальник особливого відділу Одеської губчека, член партії з 1906 р. М. О. Місошніков та ін.⁸

Виконуючи своє головне завдання — активне залучення широких мас робітничого класу до боротьби за відбудову народного господарства — профспілки відмовлялись від державних функцій, переходили до добровільного членства, спрощення і здешевлення профспілкового апарату. Регулярно почали скликатися пленуми професійних органів. Зважаючи на дуже важливе значення низових організацій для зв'язку з масами і залучення їх до активної діяльності у заводських комітетах великих і середніх підприємств, було скасовано президію і центр усієї роботи перенесено на пленум завкому спільно з комісіями і цеховими повноваженими. Активізувалася робота комісій, делегатських і загальних зборів. Пожвавлення діяльності низових профспілкових організацій спричинилося до збільшення профспілкового активу, чисельність якого на січень 1926 р. досягла на Україні 184 тис. чоловік⁹. Профактивіст-виробничники проводили велику масово-роз'яснювальну і виховну роботу серед робітників. Серед кращих активістів Катеринославського заводу ім. В. І. Леніна були відомий раціоналізатор, делегат II Всеукраїнського з'їзду профспілок Д. Черкун¹⁰ і член райкому спілки, нарізник труб Є. Риленко¹¹. Висококваліфікований вибійник шахти № 3—4 шахтоуправління ім. Паризької комуні М. Башмаков у гуртожитку провадив систематичні бесіди і читки газет¹².

Зміцнення всіх ланок профспілкових органів випробуваними, до-свідченими кадрами сприяло посиленню їх ролі у господарському будівництві, в боротьбі за поліпшення добробуту робітників і службовців, у комуністичному вихованні трудящих мас. Діяльність профспілок мала особливе значення в мобілізації робітничого класу на розв'язання найважливіших завдань відбудови промисловості і транспорту. Профспілкові організації в цьому питанні керувалися рішеннями VI конференції КП(б)У, в яких, зокрема, вказувалося, що «в галузі господарського будівництва робота спілок повинна бути спрямована на залучення широкої робітничої маси до активної діяльності по відбудові господарської могутності країни...»¹³.

Центральний Комітет КП(б)У спрямовував увагу профспілок на здійснення відбудови, насамперед, рентабельних промислових підприємств як бази тривалого і всеохоплюючого поліпшення становища робітничого класу¹⁴. У відбудові великої промисловості першочерговим завданням було відродження Донбасу. Комуністична партія звернулася із закликом: «Все для Донбасу!». Для роботи в шахтах були мобілізовані комуністи й комсомольці. В Донбас було послано технічне устаткування, продовольство, одяг, взуття. Значну допомогу донецьким шахтарям подали трудящі Російської Федерації, які надіслали багато технічного устаткування та продовольства.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 258, арк. 4.

⁸ Там же, спр. 353, арк. 59.

⁹ «III з'їзд профспілок України, Стенографічний звіт», Харків, 1927, стор. 33.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1073, арк. 156.

¹¹ Там же, спр. 772, арк. 18—19.

¹² Там же, ф. 2602, оп. 1, спр. 396, арк. 49.

¹³ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 156.

¹⁴ Там же, стор. 212.

У мобілізації робітничих мас на відбудову Донбасу величезна роль належала і профспілкам. Вони проводили велику політично-масову і виховну роботу серед шахтарів, роз'яснювали їм значення відродження і розвитку вугільної промисловості Радянської України для відбудови народного господарства СРСР. Донецька губернська рада профспілок та шахтні комітети профспілки гірників безпосередньо займалися питаннями організації праці і виробництва, добробуту шахтарів, забезпечення робітників необхідним спеодягом та постачанням їх продуктами харчування. Головну увагу профспілкові організації приділяли піднесенню трудової активності робітничих мас. Здійснюючи вказівки В. І. Леніна і Комуністичної партії, профспілки організовували конференції, мітинги, збори, на яких робітники запевняли партію в тому, що вони віддадуть усі свої сили справі відбудови Донбасу. На другій конференції гірників Юзівського району вказувалося, що «юзівські шахтарі, які втратили своїх кращих синів на червоному фронті, не сплять ні перед чим, щоб відбудувати своє господарство»¹⁵. Про своє прагнення віддати всі сили відбудові Донбасу, видобути більше вугілля заявляли робітники багатьох шахт і копалень.

З ініціативи профспілкових організацій на ряді шахт Донбасу створювалися ударні групи, які показували зразки трудового героїзму. 8 березня 1921 р. одна з ударних груп, яка складалася з десяти шахтарів і була очолена забійником Ф. Гудковим, видобула 1265 пудів антрациту. Ці десять трудових героїв, писала газета «Красный шахтер», особистим прикладом запалили робітників інших забой, які почали працювати по-ударному і підвищувати продуктивність праці¹⁶.

Велику роль у збільшенні видобутку вугілля, як і у відбудові всієї промисловості, відіграли суботники, що проводились партійними і профспілковими організаціями. Так, під час суботника, організованого 13—14 серпня 1921 р. у Лисичанському районі, було видобуто 75 тис. пудів вугілля замість звичайних 13 тис. пудів. Видобуток вугілля одним робітником у той день становив у середньому 28 пудів замість 8—9 пудів, а вибійником — 150 замість 90 пудів¹⁷. Під час суботника, проведеного 15 травня 1921 р. на шахтах «Заводська», «Центральна», «Наклонна» і «Чорногорія», не лише видобували вугілля, а й ремонтували шахти та підготовляли забої¹⁸.

Трудові подвиги робітників у боротьбі за відбудову промисловості високо оцінювались Комуністичною партією і Радянським урядом. За клопотанням профспілкових організацій робітникам присвоювалось почесне звання героїв праці, їх імена заносились на червоні дошки, багато з них удостоїлись урядових нагород. Шахтар копальні ім. Карла Маркса, Єнакіївського району, І. Нілов ще в 1919 р. врятував електромотор, який мав вирішальне значення для водовідливного господарства. В 1921 р. він брав активну участь у гасінні пожежі на сортировці. Свою виробничу роботу І. Нілов поєднував з активною громадською діяльністю — був членом Єнакіївської міської Ради депутатів трудящих, а також народним засідателем. У 1926 р. І. Нілов був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора¹⁹. Відзначаючи героїзм шахтарів, виявлений ними у боротьбі за вугілля, газета «Коммунист»

¹⁵ Газ. «Всероссийская кочегарка» (орган Донгубкому, губвиконкому, Південбюро ЦК ВСРГ і ЦПКП) від 23 серпня 1921 р.

¹⁶ Газ. «Красный шахтер» (орган Шахтинського виконкому, компарту і райкому ВСГ) від 1 квітня 1921 р.

¹⁷ Газ. «Всероссийская кочегарка» від 19 серпня 1921 р.

¹⁸ Газ. «Диктатура труда» (орган Юзівського райкому КП(б)У і Юзівського райвиконкому) від 26 травня 1921 р.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 372, арк. 18.

писала: «Кожна людина праці, яка знає на своєму власному досвіді, як важко в умовах нашої розрухи добиватися перших, тобто найважливіших реальних успіхів, без дальших слів зрозуміє, яку самовідданість, витримку і організаційну стійкість повинні були виявити робітники Донбасу, щоб вибитись на шлях розвитку нашої вугільної промисловості»²⁰.

З активною участю профспілкових організацій почали відбудовуватись зруйновані копальні Криворізького і Нікопольського районів²¹. Поступово збільшувався видобуток руди.

Велика заслуга належала профспілкам у відбудові металургійної промисловості України. Вони підтримували ініціативу робітників окремих підприємств у введенні до ладу власними силами бездіяльних протягом багатьох років цехів, доменних і мартенівських печей. Однією з перших з такою пропозицією виступила профспілкова організація Краматорського заводу. В січні 1922 р. об'єднані партійно-профспілкові збори прийняли рішення про відбудову доменної печі № 1. Для прискорення її ремонту вперше в Донбасі було застосовано автоген. Незважаючи на надзвичайно важкі умови, нестачу коштів, матеріалів та інструменту, домна № 1, завдяки самовідданій праці робітників і повсякденному керівництву партійної і профспілкової організацій, уже в травні 1922 р. почала діяти. Виступаючи на заводському мітингу, присвяченому пуску домни, старий кадровий робітник-механік М. Нещеретний, який безпосередньо керував відбудовними роботами, з почуттям глибокої гордості говорив: «Товариші! Подивіться на справу рук своїх. Тікаючи, капіталісти говорили, що ми ніколи не зможемо самі пустити жодної домни. Прорахувались пани. Адже це ми з вами відродили її, вдихнули в неї життя... Сьогодні вона розпочала нове життя на благо трудового народу...»²².

З таким же ентузіазмом під керівництвом партійної і профспілкової організацій були відбудовані доменні печі на Катеринославському заводі ім. Петровського. Так, доменна піч № 3 була введена до ладу без будь-яких додаткових коштів, зусиллями самих робітників. Відбудова доменних печей на заводі ім. Петровського супроводжувалась їх частковою реконструкцією — переустаткуванням кауперів, очисних пристроїв для газу тощо²³.

Велику роль профспілкові організації відіграли у відбудові промислових підприємств Києва, Харкова, Одеси та інших робітничих центрів України. Ще на початку 1922 р. Південно-російський завод у Києві являв собою занедбану, напівзруйновану будівлю. У квітні почалася його відбудова. Працювати доводилося в дуже важких умовах, по 12—16 годин на добу, навіть у святкові дні. Насамперед відбудовували силову станцію. Завдяки трудовим зусиллям робітників через два тижні вона почала працювати. Потім почали вступати в дію інші цехи заводу²⁴.

Високий трудовий героїзм виявили робітники Київського машинобудівного заводу, який на початку відбудовного періоду перебував у дуже важкому стані. В результаті їх героїчних зусиль завод було введено в експлуатацію, і вже в 1924 р. в його цехах працювало 170 робітників. На кінець відбудовного періоду колектив заводу

²⁰ Газ. «Коммунист» від 4 січня 1922 р.

²¹ Стінгазета «Укрроста» (Нікопольське відділення) від 20 травня 1921 р.

²² Н. Д р е в е т н я к, Прошлое и настоящее нашего завода, К., 1950, стор. 103.

²³ Газ. «Звезда» від 16 серпня і від 12 жовтня 1924 р.

²⁴ Газ. «Киевский пролетарий» (орган губкому КП(б)У та губпрофради) від 11 листопада 1925 р.

налічував 354 чоловіки. Різко збільшився обсяг продукції, що її випускав завод. Машинобудівники стали постачальниками високоякісного литва для багатьох промислових підприємств Радянської країни²⁵.

Київські робітники у боротьбі за відбудову підприємств проявляли велику ініціативу. Так, за пропозицією робітника заводу «Більшовик» В. Зубрича було перебудовано мартен. Замість двох пар форсунок було встановлено одну. Витрата нафти скоротилася на 50%. Замість півтори плавки на добу стало можливим давати три, що скоротило витрати нафти, здешевило робочу силу та зменшило інші виробничі витрати²⁶.

Керуючись вказівками Комуністичної партії, профспілкові організації посилили увагу до всіх питань виробництва. З метою широкої виробничої пропаганди на заводах і фабриках проводились спеціальні конференції, присвячені обговоренню господарської і технічної діяльності підприємств, виявленню шляхів поліпшення організації виробництва. Виникло багато форм активної участі робітників у виробничому житті підприємств. Ще на початку 1922 р. Донецький губернський відділ спілки гірників розгорнув організацію виробничих осередків, які довели свою доцільність і здобули широке розповсюдження на підприємствах. На квітень 1924 р. в Донбасі вже було 170 виробничих осередків²⁷. До складу виробничих осередків входили найбільш кваліфіковані робітники. Головною метою їх діяльності була боротьба за раціоналізацію і здешевлення виробництва, підвищення продуктивності праці. Особливу увагу виробничі осередки приділяли організаційно-господарським питанням. Так, на копальнях ім. Паризької комуни виробничі осередки добились зменшення собівартості вугілля. Від кожного робітника тут вимагалось старанно обробляти породу²⁸. За пропозицією виробничих осередків Краснотворчого рудоуправління на шахтах було зкономлено матеріали, переведено на відрядну оплату коногонів, що дало значне підвищення продуктивності праці. Крім того, було скорочено штат десятників, поліпшено догляд за станом під'їзних колій²⁹.

Кількість виробничих осередків протягом відбудовного періоду послідовно зростала. З 1923 по 1925 р. загальна їх чисельність у Донбасі збільшилась у півтора раза, а кількість робітників, які брали в них участь, зросла майже в три рази³⁰. Оцінюючи роботу виробничих осередків за 1923 р., Донецький губернський відділ спілки гірників писав, що, завдяки їх роботі, «на всіх шахтах і в майстернях створюється атмосфера ощадливості і цілковитої свідомості важливості збереження і зміцнення підприємства, поліпшення якості вироблюваної продукції, додержання економії і господарської розважливості як у матеріалах, так і в робочій силі і багатьох інших питаннях, що близько стосуються виробничого життя»³¹.

Питання виробництва стали систематично обговорюватися на делегатських і загальних зборах підприємств. На катеринославських заводах ім. Петровського та ім. Леніна для ознайомлення робітників із станом виробництва щомісяця провадилися цехові збори. Наприклад,

²⁵ Газ. «Киевский пролетарий» від 11 листопада 1925 р.

²⁶ Газ. «Пролетарская правда» (орган Київського губкому КП(б)У і губпрофради) від 7 листопада 1923 р. ♡

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2605, арк. 41.

²⁸ Газ. «Всероссийская кочегарка» від 5 січня 1924 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1049, арк. 126—127.

³⁰ Журн. «Донецкий профессионалист» (орган Донгубпрофради), 1925, № 6, стор. 21.

³¹ «Звіт Донецького губвідділу Всеросійської спілки гірничих робітників за 1923 рік», Бахмут, 1924, стор. 93.

28 лютого 1924 р. відбулися загальні збори робітників транспортного цеху заводу ім. Петровського, на яких були присутніми 400 чоловік. Збори заслухали доповідь про роботу цеху. У своїх виступах робітники критикували адміністрацію за безгосподарність, за простої вагонів платформ, неправильне співвідношення робітників і службовців і надмірності у штаті управління цеху³².

Проте слід відзначити, що на початку відбудовного періоду профспілки ще недостатньо займалися виробничими питаннями, розпорювали свою увагу на другорядні справи. В ряді випадків вони не повністю розуміли свої завдання в боротьбі за поліпшення організації виробництва. Велике значення для наближення профспілок до виробництва мали вказівки XIII партійної конференції, яка в резолюції «Про чергові завдання економічної політики» підкреслила, що залучення всієї профспілкової маси до боротьби з марнотратством, за здешевлення собівартості продукції і т. д. є найважливішим завданням профспілок. У лютому 1924 р., виходячи з рішень XIII партконференції, ЦК РКП(б) у листі «Про залучення осередків і фабзавкомів до участі в профспілковій роботі підприємств» знову вказав на необхідність підвищення активності робітників і, насамперед, на посилення боротьби за підвищення продуктивності праці³³.

Надзвичайно важливу роль у боротьбі за відбудову промисловості та піднесення політичної і трудової активності робітничих мас Радянської України, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції, зміцнення трудової дисципліни відіграли виробничі наради. На початку 1924 р. виробничі наради виникли на підприємствах Харкова, Києва та інших міст. У Донбасі вони почали створюватися дещо пізніше. Так, на Краматорському машинобудівному заводі питання виробництва вирішувались на делегатських зборах, у Маріуполі, Сталіно, а також у вугільній промисловості в цілому — у виробничих осередках³⁴. Однією з перших на Донбасі була створена виробнича рада в липні 1924 р. на Луганському заводі ім. Жовтневої революції³⁵. Рада, скликана Донгубкомом КП(б)У у листопаді 1924 р., уніфікувала форму виробничої роботи профспілок³⁶.

На кінець відбудовного періоду виробничі наради були створені на всіх промислових підприємствах України. В їх роботі брало участь близько 15% робітників, зайнятих у промисловості. Провідну роль у роботі виробничих нарад відігравали виробничі комісії, яких у 1925 р. на фабриках і заводах Української РСР налічувалося 3672. Активну участь у роботі виробничих нарад брали комуністи і комсомольці. Серед 15 тис. робітників, які входили до складу виробничих комісій, 4334 становили комуністи й комсомольці³⁷.

Величезну увагу в роки відбудовного періоду профспілкові організації приділяли зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства. Ще на початку цього періоду Вознесенське профбюро (Одещина) добилося створення на селах близько 20 ремонтних майстерень, мобілізувало 500 робітників для проведення посівної кампанії 1921 р.³⁸

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 340, арк. 162—163.

³³ Газ. «Комуніст» від 27 лютого 1924 р.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2008, арк. 47—49.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1516, арк. 156.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2008, арк. 49—50.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 183, арк. 100.

³⁸ Газ. «Профессиональная жизнь» (орган Одеської губпрофради) від 28 квітня 1921 р.

З ініціативи профспілкових організацій заводу «Ораз» та майстерні «Средремонт» (Одеса) було обладнано дві пересувних майстерні³⁹.

З кожним роком зростала роль профспілок України в організації шефства робітників над селом. Фабзавкоми Катеринославського заводу ім. Петровського, Харківських паровозобудівного та електромеханічного заводів, Луганського паровозобудівного заводу та багатьох інших підприємств організовували в підшефних селах кооперативні об'єднання, школи лікнепу, дитячі ясла, провадили повсякденно культурно-освітню роботу тощо. Профспілки сприяли організаційному оформленню шефських товариств. Так у березні 1925 р. на катеринославських металургійних заводах ім. Петровського та ім. Леніна були створені добровільні шефські товариства. Найважливіший міський робітничий район Катеринослава — Кайдакський взяв шефство над Єлизавето-Каменським і Дієвським сільськими районами. Шефи доклали багато зусиль щоб організувати в селах хати-читальні, відремонтувати в районах усі млини. Значних успіхів вони добилися в організації сільськогосподарських кооперативних товариств⁴⁰. Особливу увагу профспілкові організації приділяли згуртуванню селянства на боротьбу проти куркульства, на практичне здійснення найважливіших заходів Комуністичної партії в проведенні політично-господарських кампаній на селі — перевиборів Рад і сільських громадських організацій, своєчасного виконання хлібозаготівель та ін.⁴¹

Комуністична партія України приділяла повсякденну увагу зміцненню союзу робітничого класу і селянства та діяльності профспілок у цьому напрямі. В рішенні VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) говорилось: «Місцеві професійні організації повинні проявити особливу чуйність і уважність в розробленні нових способів зміцнення наших зв'язків з селянством...»⁴².

В роки відбудовного періоду ряди профспілок Радянської України значно зросли, що було одним з найважливіших факторів підвищення організованості і згуртованості робітничого класу. З 1922 по 1925 р. кількість членів профспілок збільшилася майже вдвоє і досягла 1465 тис.⁴³ Особливо швидко зростали ряди членів профспілок, які об'єднували робітників вугільної, металургійної, машинобудівної і хімічної промисловості, а також робітників транспорту й зв'язку. Кількісне зростання профспілок України супроводжувалося їх організаційним зміцненням, підвищенням їх впливу і авторитету серед широких мас трудящих, посиленням їх ролі у мобілізації робітничого класу на виконання загальнодержавних планів.

Парторганізації України повсякденно керували роботою профспілок, приділяли велику увагу їх перебудові і дальшому поживавленню їх діяльності. Безпосереднє керівництво профспілками партійні органи здійснювали через відповідні комуністичні фракції профспілок. «Тепер,— писала газета «Звезда» про роботу партійної організації механічного цеху Катеринославського металургійного заводу ім. Леніна,— нема такого куточка в цеху, нема такої галузі роботи, куди не проник би вплив партії і де не відчувалося б партійне око. Осередок зумів заінтересувати робітників і залучити їх до роботи виробничих осередків, збори яких у порівнянні з минулим надзвичайно багатолюдні і про-

³⁹ Газ. «Профессиональная жизнь» від 28 квітня 1921 р.

⁴⁰ Газ. «Звезда» від 15 листопада 1925 р.

⁴¹ Газ. «Звезда» від 12 червня 1924 р.

⁴² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», стор. 244.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 183, арк. 100.

ходять у надзвичайно діловій і практичній обстановці при активній участі всіх присутніх»⁴⁴.

Партійні організації концентрували увагу профспілок на найважливіших завданнях мобілізації трудящих мас на відбудову народного господарства. Так, у березні 1924 р. бюро Луганського окружного партії, обговоривши доповідь керівника окружної профспілкової організації, вказало на необхідність поліпшення роботи виробничих осередків і посилення звітності профспілкових органів перед робітниками⁴⁵. Пленум Маріупольського окружного партії (вересень 1924 р.), обговоривши доповідь про діяльність профспілкових організацій, підкреслив, що основну увагу вони повинні були приділяти підвищенню продуктивності праці, поліпшенню технічного устаткування, правильному скороченню виробничих витрат, зниженню собівартості продукції⁴⁶. Таке ж рішення прийняло бюро Сталінського окружного, яке вимагало поліпшення роботи виробничих осередків і посилення виробничої пропаганди⁴⁷.

Питання поліпшення роботи профспілкових організацій обговорювалися на всіх з'їздах і конференціях Комуністичної партії України. Розгорнуте рішення з цього питання прийняла VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.). В ньому були накреслені завдання профспілок України у господарському будівництві, в галузі поліпшення побуту робітників, в організаційному зміцненні та піднесенні їх культурно-освітньої і політико-виховної діяльності. VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) особливу увагу звернула на необхідність дальшого зміцнення фабзавкомів профспілок найбільш авторитетними і досвідченими партійними працівниками. VIII конференція КП(б)У також приділила велику увагу піднесенню роботи фабзавкомів, підкреслила необхідність посилення керівництва діяльністю фабзавкомів з боку партійних організацій. Конкретизуючи взаємовідносини між партійною організацією і фабзавкомом, VIII конференція КП(б)У вказувала: «В основу їх повинен бути покладений принцип, що проводити виробничу роботу на підприємствах, втягувати робітничі маси в цю роботу повинен виключно фабзавком. Завданням же осередку повинно бути спрямування і керівництво цією роботою»⁴⁸.

Велику увагу питанню про поліпшення роботи профспілкових організацій приділив IX з'їзд Комуністичної партії України. У своїй доповіді на з'їзді про чергові завдання профспілок А. Радченко дав високу оцінку їх діяльності, підкреслив, що профспілки показали себе в галузі сприяння продуктивним силам і що «профспілки разом з робітничим класом зуміли показати, що вони є однією з найбільш активних і значних частин у нашій радянській системі»⁴⁹.

Діяльність профспілкових організацій відіграла велику роль у піднесенні політичної і виробничої активності робітничого класу, яка забезпечила успішну відбудову промисловості і транспорту. XIV з'їзд партії відзначив великі заслуги профспілок у відбудові всіх галузей народного господарства, у залученні трудящих мас до управління виробництвом. Робота профспілок у 1921—1925 рр. сприяла згуртуванню робітничого класу навколо Комуністичної партії для наступної героїчної боротьби за перемогу соціалізму в нашій країні.

⁴⁴ Газ. «Звезда» від 12 червня 1925 р.

⁴⁵ ПА ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1954, арк. 29.

⁴⁶ Там же, од. зб. 1957, арк. 22.

⁴⁷ Там же, арк. 169.

⁴⁸ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», стор. 250.

⁴⁹ Газ. «Пролетарий» від 13 грудня 1925 р.

А. Д. БАЧИНСЬКИЙ

ПАРИЗЬКА КОМУНА І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

(70-і РОКИ XIX СТ.)

У березні 1961 р. все прогресивне людство відзначило 90-річчя Паризької Комуні — провісниці нового суспільства, держави нового типу, прообразу Радянської влади. Історичне значення Паризької Комуні величезне. Її досвід став величезним надбанням міжнародного революційного руху, знайшов блискуче втілення і дальше збагачення в переможній пролетарській революції в Росії, яка увінчалася створенням соціалістичної держави і відкрила всьому людству шлях до комунізму.

Паризькій Комуні — найвеличнійшій зразку пролетарської боротьби XIX ст. — присвячена значна спеціальна і науково-популярна література, але питання про вплив Паризької Комуні на розвиток революційного руху 70-х років XIX ст. в Росії залишається недослідженим. Немає жодної праці, яка висвітлювала б значення Комуні для революційної боротьби 70-х років на Україні. Недостатнє вивчення цього питання пояснюється не лише відсутністю необхідного фактичного матеріалу, зокрема архівного, а й тим, що дослідники обмежують себе занадто вузькими рамками, намагаючись з'ясувати вплив Комуні на революційний рух у нашій країні переважно в 1871 р. Тим часом життєдайний вплив досвіду і прикладу Комуні на російський визвольний рух не можна обмежувати певними хронологічними рамками.

У свій час ідеолог народників П. Лавров, полемізуючи з тими, хто відмовлявся бачити зв'язок між Паризькою Комунію і російським революційним рухом 70-х років, писав: «...Навряд чи для якої-небудь країни роки, що минули після Паризької Комуні, мали таке значення, як для Росії». І далі: «...Для мене особисто сотні дрібних фактів і вражень зливаються в безсумнівне переконання, що російський революційний рух 1873 і наступних років був деякою мірою викликаний враженнями, які зробили й на російські уми події Комуні. В усякому разі факт її появи викликав незвичайну увагу до існуючих економічних явищ і до історичного процесу їх підготовки... Ці події, нарешті, навчили й нас, росіян, багато чого, що без них лишилося б, можливо, непомітним»¹.

І дійсно, вплив Комуні на російський революційний рух був безсумнівним, незважаючи на те, що переважній частині прогресивно настроєної інтелігенції Росії та України скласти собі повне уявлення про події березня—травня 1871 р. в Парижі саме в той час було значно важче, ніж будь-коли пізніше.

---

¹ П. Л. Лавров, Парижская Коммуна 18 марта 1871 г., Петроград, 1919, стор. 204, 208.

Відомо, що царський уряд активно підтримував німецьких інтервентів і французьку реакцію в боротьбі проти Комуни і вжив усіх можливих заходів, щоб запобігти проникненню в Росію ідей Паризької Комуни. Для цього Олександр II поставив на ноги весь наявний в країні жандармсько-поліцейський апарат. Царський уряд розробив спеціальну інструкцію «Про заходи по охороні кордонів імперії», доповнивши її наказом «Про посилення нагляду на кордонах імперії для невпуску осіб, які належать до Паризької Комуни, і про затримання їх в разі появи».

Особливу увагу в цих документах було звернено на охорону кордонів, що проходили по українських територіях² тому, що південно-українські порти Одеса, Херсон, Миколаїв були зв'язані з Францією давніми торговельними відносинами. Не випадково III відділ протягом 1871—1872 рр. надсилав одеським жандармам безліч повідомлень про те, що на Україну нібито мали намір пробратися член Інтернаціоналу, учасник Комуни О. Мельницький, «агент Карла Маркса для влаштування секцій Інтернаціоналу у південних губерніях Росії», вісім членів «Лондонського відділу Інтернаціонального товариства» і навіть Я. Домбровський та В. Врублевський³.

В кінці березня 1871 р. російський консул у Константинополі попереджав одеську адміністрацію про те, що «з Франції прибула значна кількість волонтерів та гарібальдійців, висланих французьким урядом за кордон. Більшість з них, як свідчать чутки, належать до відомого товариства «L'Internationale» і діють під впливом ватажків всесвітньої революції. Між ними багато поляків. Значна кількість згаданих осіб має намір переправитися в Росію, і деякі з них вже виїхали з метою висадитися в Одесі»⁴. Цей страх перед можливістю проникнення в Росію учасників Паризької Комуни досяг свого апогею в анекдотичному арешті англійського купця Юлія Олександра Марія Маркса, якого в Одесі прийняли за Карла Маркса, та в марних розшуках у 1872 р. в Одесі, Житомирі та Калусі секцій I Інтернаціоналу.

Проте слід зазначити, що в кінці 1871 р. царським жандармам вдалося все ж таки заарештувати одного з учасників Комуни — офіцера штабу Я. Домбровського Валерія Потапенка⁵. Вжиті царським урядом надзвичайні заходи, які було відмінено в серпні 1872 р., певною мірою утруднили проникнення в країну відомостей про Паризьку Комуни. Російську суспільність намагалися змусити користуватися лише казенними повідомленнями.

Негативну роль у дезінформації населення відіграла урядова і части ліберальна преса. «Правительственный Вестник» і «Московские ведомости» змагалися з ліберальним «Голосом» у найстрашніших обвинуваченнях комунарів. Більш спокійно, але плутано і суперечливо, висловлювалися «Беседа», «С-Петербуржские ведомости», «Биржевые ведомости» та ін. Досить об'єктивно висвітлювались події, які відбулися в Парижі, у «Вестнике Европы». Із співчуттям до Комуни виступала лише преса народницького напрямку — «Дело», «Отечественные записки», «Неделя». Проте в умовах жорстоких цензурних переслідувань вони змушені були висловлюватися досить обережно. Офіціальний тиск на ці видання був настільки сильним, що навіть «Отечественные

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 385, оп. 1, спр. 45, арк. 33—34.

³ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 43, арк. 15, 30, 44—46, 50, 52; спр. 45, арк. 4, 48, 68.

⁴ Там же, спр. 45, арк. 6.

⁵ Ш. Б а с и л а я, К вопросу об отношении царского правительства к Парижской Коммуне, Сухуми, 1954, стор. 130—131, 134—138.

записки», щоправда на зовсім короткий час, підпали під вплив реакційної свистопляски навколо Комуні»⁶.

Зрозуміло, що за таких умов в 1871 р. одержати чітку й повну інформацію про паризькі події провінціальної інтелігенції, а тим більш трудящим, було практично майже неможливо. Один з активних діячів революційного руху 70-х років на Україні О. Й. Лукашевич, який вчився в 1871 р. в 7 класі Херсонської гімназії, згадував: «Паризької Комуні ми тоді не розуміли, почасті, може бути, й через неповноту відомостей про неї в жалюгідній провінціальної газеті того часу»⁷. О. В. Аптекман, який жив тоді у Харкові, про перші враження від подій у Парижі писав: «...В аудиторіях, у театрі, у кофейнях, в ресторанах і т. п.— всюди, де тільки збиралася «публіка», лише й розмовляли, що про Комуну. Яких тільки розмов не наслухався я тоді. Одні повністю засуджували комунарів, інші — виправдовували їх»⁸.

Отже, більшість молоді, студентства знали про повстання паризьких робітників, але через відсутність правильної інформації весною і літом 1871 р. ще не розібралися ні в паризьких подіях, ні в їх значенні, хоч інстинктивно й співчували комунарам. Це твердження, звичайно, не суперечить тому факту, що окремі представники революційної інтелігенції, головним чином у великих містах, уже в квітні — травні орієнтувалися в змісті виступу пролетарів Парижа. Ніщо не могло перешкодити проникненню на Україну ідей Комуні. Різними шляхами звістки про революцію в Парижі поширювалися і серед учасників революційного руху на Україні. Те, що ще влітку було для них незрозуміле, поступово прояснювалося, набираючи дедалі більшого значення в їхній революційній практиці. О. Й. Лукашевич та його херсонські однодумці в кінці 1871 — на початку 1872 рр. вже зовсім по-іншому сприймали Паризьку Комуну. «Приїжджі з Петербурга товариші,— пише О. Й. Лукашевич,— познайомили нас з історією Паризької Комуні, яку ми раніше не розуміли. Разючі картини великої титанічної боротьби досягли на цей раз своєї повної дії. Тепер ми почували себе повною мірою сучасниками Делеклюза і Вермореля, ми проникалися суворим «класовим» патріотизмом інтернаціонального пролетаріату і, звичайно, від усієї душі ненавиділи Тьера і версальців... Я завжди вважав ці два факти: Нечаєвський процес і Паризьку Комуну тими двома далеко видимими віхами, які визначили весь мій дальший шлях у житті»⁹.

Досить повні відомості про Паризьку Комуну на Україну привозили революціонери з Петербурга. На Півдні України про неї розповідали і моряки, що поверталися з закордонних плавань. Слід відзначити й ту активну роль у поширенні звісток про Паризьку Комуну і діяльність I Інтернаціоналу, яку відіграли групи російської студентської молоді, що навчалася в Швейцарії, зокрема у Цюриху й Женеві. В цих містах розгорталася діяльність секцій Інтернаціоналу, тут перебували члени його Російської секції, сюди тікали від переслідувань учасники Паризької Комуні. Віра Фігнер, згадуючи про цей період свого життя, писала: «почалися відвідування робітничих зборів, банкетів на честь Комуні, зборів швейцарських робітників і секцій Інтернаціоналу»¹⁰.

Повертаючись на батьківщину, ця молодь, як правило, ставала на

⁶ С. Куниський, Отклики на Парижскую Коммуну в русской периодической печати в 1871 г., журн. «Вопросы истории», 1947, № 4, стор. 106.

⁷ А. Лукашевич, В народ (Из воспоминаний семидесятника), журн. «Былое», 1907, № 3 (15), стор. 1.

⁸ В. О. Аптекман, Общество «Земля и Воля» 70-х гг., 1921, стор. 50—51.

⁹ А. Лукашевич, назв. праця, стор. 5.

¹⁰ В. Фигнер, Запечатланный труд, т. I, М., 1921, стор. 68.

шлях революційної боротьби і несла свої знання трудящим. В 1873—1874 рр. кілька таких «швейцарських» вихованців, зокрема брати Жебуньови, входили до складу одеського гуртка Ф. Волховського. З матеріалів процесу 193-х, по якому проходили члени цього гуртка, відомо, що вони розповсюджували серед одеських робітників літературу, яка знайомила з досвідом західноєвропейського революційного руху.

Взагалі в 70-х роках відомості про Паризьку Комуну поширювалися не окремо, самі по собі, а разом з даними про діяльність І Інтернаціоналу та робітничий рух у країнах Західної Європи. І все це сприймалось як щось ціле, взаємообумовлене. Саме після Паризької Комуні особливо зріс інтерес революційної молоді Росії до Інтернаціоналу, міжнародного робітничого руху та його керівників. Може ця обставина й зумовила появу у вересні 1871 р. в одеській газеті «Новороссийский телеграф» стислої біографії К. Маркса. Стаття була передрукована з французької газети «Debates» і розкривала життєвий шлях вождя світового пролетаріату в досить об'єктивних, прихильних тонах. У ній, зокрема, зазначалося, що К. Маркс — автор статуту «Міжнародного товариства робітників» і «чудової праці» — «Капіталу»¹¹. Цей факт досі не привертав уваги дослідників. Характерно, що стаття була передрукована із значними пропусками. Так, у ній зовсім не згадувалося про діяльність К. Маркса у зв'язку з Паризькою Комуну, хоч французька газета про це розповідала. Слід підкреслити, що редакція «Новороссийского телеграфа», вміщуючи цю статтю, йшла на серйозний ризик, бо саме тоді III відділ направив начальнику Одеського жандармського управління підполковнику Кнопу кілька наказів про негайний арешт К. Маркса в разі його прибуття до міста¹².

Взагалі протягом 1871 р. в одеській пресі ліберального напрямку неодноразово з'являлися статті, які досить доброзичливо висвітлювали події, що були зв'язані з Паризькою Комуну. У червневому номері «Новороссийского телеграфа» була надрукована стаття про життя В. Врублевського. В ній багато уваги приділялося характеристиці В. Врублевського як видатного представника польського визвольного руху 60-х років і згадувалося про його участь у Паризькій Комуні. Особисті якості «генерала» Комуні змальовувалися газетою з певною прихильністю: «Особлива риса характеру Врублевського — постійна веселість, вміння ніколи не здаватися, не сумувати й не піддаватися ударам, що їх завдає доля. Що б не трапилося, як би не ламали його обставини життя — на устах його завжди бачать немовби підбадьорюючу усміх, немов викликаючи на бій всі стигії посмішку»¹³.

За пропуск цієї статті одеський цензор одержав з Петербурга зауваження. «Хоч зазначена стаття містить лише біографічні відомості і не являє нічого прямо протицензурного, — вказувалося в листі Головного управління в справах друку від 8 липня 1871 р., — проте, оскільки в ній йдеться про політичного емігранта, до якого автор ставиться із співчуттям, статтю не можна пропустити до друку»¹⁴.

Старший цензор Одеського комітету іноземної цензури барон Ган у своєму донесенні від 6 листопада 1871 р. підкреслював, що «газета особливо поширена серед учнівської молоді і в провінції», і він з винятковою увагою ставиться до нагляду за нею. Зокрема Ган повідомляв, що редакція мала намір в одному з жовтневих номерів вмістити статтю про діяльність Інтернаціоналу, в якій, зокрема, розповідалося

¹¹ Газ. «Новороссийский телеграф» від 29 вересня (11 жовтня) 1871 р.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 43, арк. 69—70, 77.

¹³ Газ. «Новороссийский телеграф» від 3 (15) червня 1871 р.

¹⁴ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 9, оп. 1, спр. 18, арк. 50

про призначення К. Маркса делегатом Інтернаціоналу по Росії¹⁵, а В. Врублевського — по Польщі. Ці матеріали, писав цензор, були «заборонені мною тому, що поширення тривожних чуток, які перебільшували значення цього товариства (Інтернаціоналу.— А. Б.), і особливо вказівки на існування його в Росії я вважав зовсім неприпустимими в підцензурному виданні»¹⁶.

Цензурних переслідувань за публікацію матеріалів про Паризьку Комуну зазнала й інша одеська ліберальна газета — «Новороссийские ведомости». В 56 березневому номері царська цензура побачила «явне співчуття до революційного самоуправства утвореної в Парижі партії червоних республіканців-комуністів»¹⁷. Різке невдоволення вищої царської адміністрації викликала стаття про учасника Паризької Комуну Росселя в газетах «Одесский вестник» і «Journal d'Odessa». Подаючи відомості про хід судового процесу над ним, «Одесский вестник» називав Росселя розумним і «талановитим молодим офіцером»¹⁸.

У зв'язку з появою цих статей начальник Головного управління в справах друку генерал-майор Шидловський 12 жовтня писав до Одеського цензурного комітету: «Мною помічено, що в періодичних виданнях, які виходять в Одесі, почало проявлятися співчуття до деяких діячів паризької революції... Внаслідок цього пропоную Вам, вельмишановний пане, вжити рішучих заходів до недопущення подібних проявів в одеській періодичній пресі»¹⁹. Після цього наказу в легальній одеській пресі вже не публікувалися матеріали, зв'язані з Паризькою Комуну. Царський уряд щільно закрити навіть це, таке незначне джерело інформації.

Найбільше матеріалів про Паризьку Комуну друкувалося в російській нелегальній пресі, яка з середини 70-х років XIX ст. досягла найширшого розповсюдження в країні. З революцією паризьких робітників, діяльністю І Інтернаціоналу і міжнародним робітничим рухом учасники підпільних гуртків революційної інтелігенції і робітників знайомилися по виданнях «Паризька Комуна» (1874 р.), «Сытые и голодные» (1875 р.), через газети і журнали «Вперед» (1873—1877), «Набат» (1875—1881), «Работник» (1875—1876), «Земля и Воля» (1878—1879), «Община» (1878), по книзі П. Лаврова «18 марта 1871 г.» тощо. Матеріали політичних процесів і протоколи поліцейських обшуків свідчать, що в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. на Україні не було жодного революційного гуртка або організації, членам яких не були б відомі ці видання.

Оцінку Паризькій Комуні ця література давала різноманітну, звичайно, не марксистську. Анархістські видання «Паризька Комуна», «Сытые и голодные», «Работник», «Община» дотримувалися бакунінських поглядів на Паризьку Комуну. Як відзначав В. І. Ленін, Паризьку Комуну анархісти намагались «оголосити, так би мовити, «своею», підтверджуючою їх учення, причому вони зовсім не зрозуміли уроків Комуну і аналізу цих уроків Марксом»²⁰. Більш правильно підходив до оцінки Комуну П. Лавров, який у статті «Парижская Коммуна» писав: «Великі дні березня 1871 р. були першими днями, коли пролетаріат не тільки здійснив революцію, а й став на чолі її. Це була перша революція про-

¹⁵ Йшлося, мабуть, про обрання К. Маркса представником Російської секції до Генеральної ради Інтернаціоналу.

¹⁶ ДАОО, ф. 9, оп. 1, спр. 18, арк. 57—58.

¹⁷ Там же, спр. 5, арк. 43—44.

¹⁸ Газ. «Одесский вестник» від 1 жовтня 1871 р.

¹⁹ ДАОО, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 66.

²⁰ В. І. Л е н і н, Твори, т. 25, стор. 432.

летаріату»²¹. На погляди П. Лаврова в цьому питанні деякий вплив мали твори К. Маркса, зокрема «Громадянська війна у Франції». Проте й П. Лавров не до кінця вірно зрозумів Комуни, еклектично поєднуючи в її оцінці народницькі і марксистські погляди. Найбільшого поширення серед російських революціонерів 70-х років набули анархістські погляди на березневі події 1871 р. Проте, оцінюючи Паризьку Комуни по-різному, всі російські нелегальні видання в цілому палко вітали її і відзначали величезне значення для розвитку міжнародного революційного руху.

В поширенні правильних, марксистських поглядів на Паризьку Комуни значну роль відіграло російське видання в Женеві у 1871 р. праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції». Ця книжка становила собою блискучий зразок наукової оцінки Комуни, її політичного та історичного значення. К. Маркс особливо підкреслював інтернаціональний характер Комуни та її міжнародне значення, писав, що «Париж робітників з його Комуною завжди шануватимуть як славного провісника нового суспільства»²². Одразу ж після виходу російського видання цієї книги вона досягла винятково широкого розповсюдження серед учасників революційного руху. Її знаходили в усіх районах європейської частини Російської імперії²³. Розповсюджувалася книга К. Маркса і на Україні. Відомо, що саме через Одесу і Харків в середині 70-х років транспортувалася нелегальна література, серед якої була і «Громадянська війна у Франції». В 1874 р. група одеських лавристів на чолі з С. Чудновським та П. Макаревичем намагалася провезти через Підволочиськ транспорт революційних видань, зокрема книгу К. Маркса²⁴. В 1875 р. цей транспорт пройшов бессарабський кордон і був відправлений в глиб країни через Харків²⁵. Цікаво, що в 1884 р. рукописний і літографований примірники «Громадянської війни у Франції» були вилучені у членів елісаветградського революційного гуртка, до якого входив видатний український драматург І. К. Тобілевич²⁶. Як свідчать документи, книга К. Маркса часто використовувалася спеціально з метою «виправдати членів Паризької Комуни, які зробили велику послугу людству»²⁷.

Розвиток у 70-х роках робітничого руху і виникнення на його базі перших робітничих організацій з особливою гостротою ставили питання про форми і методи революційної боротьби, що цілком закономірно зумовлювало у передових робітників інтерес до досвіду тих країн, де робітничий рух уже пройшов досить значний шлях. Однією з таких країн тоді була Франція. Тому революційні інтелігенти, які вели пропаганду в робітничих гуртках, знайомили їх учасників з Паризькою Комуною, діяльністю I Інтернаціоналу, міжнародним робітничим рухом. Звичайно, ця пропаганда мала у своїй основі теорії народницького соціалізму. Проте навіть такі розповіді революційних інтелігентів про міжнародний революційний рух мали позитивний вплив на робітників.

²¹ Газ. «Вперед» від 15 березня 1875 р.

²² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, К., 1955, стор. 466.

²³ «Государственные преступления в России в XIX веке, Сборник политических процессов и других материалов, относящихся к истории революционных и оппозиционных движений в России», т. II, стор. 225; т. III, стор. 19, 34, 36, 158, 164, 201, 207; «Рабочее движение в России в XIX веке», т. II (1861—1884), ч. I (1861—1874), стор. 443, 450, 459, 469.

²⁴ «Государственные преступления в России в XIX веке», т. III, стор. 138.

²⁵ И. Г. Будаков, Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период, Кишинев, 1959, стор. 112—114.

²⁶ ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1239, арк. 15.

²⁷ «Государственные преступления в России в XIX веке», т. III, стор. 150.

Народницька пропаганда містила в собі певні позитивні відомості про революційну боротьбу пролетаріату Західної Європи, зокрема Франції, і цим сприяла ознайомленню з ними російського робітничого руху, зміцненню його інтернаціональних зв'язків. У цьому показовим є зізнання новоросійського та бессарабського генерал-губернатора Коцебу з приводу перших страйків 1871 р. на півдні України. Коцебу гадав, що виступи робітників Одеси відбулися під впливом західно-європейського революційного руху, оскільки положення програми І Інтернаціоналу «більш-менш відомі серед робітничого класу Одеси, який знає про страйки, що відбувалися в різних центрах Європи»²⁸.

Генерал-губернатор мав рацію. Передові робітники Одеси, які входили до першої пролетарської організації — «Південноросійського союзу робітників» — були знайомі з діяльністю І Інтернаціоналу і Паризькою Комунною. В «Союзі» читали «Капітал» К. Маркса. Незаперечний вплив на програмні і організаційні формулювання статуту «Союзу» мав «Тимчасовий статут Міжнародного товариства робітників» (І Інтернаціоналу), автором якого був К. Маркс²⁹.

Особливий інтерес проявляли робітники до історії революційного руху у Франції. М. П. Сквері згадує, що він особисто розповідав членам «Союзу» про французьку революцію кінця XVIII ст. і Паризьку Комуну. Відомо також, що з учасниками «Союзу» підтримував зв'язок майстер токарного цеху заводу Гульє-Бланшарда Т. Морер, ельзасець за походженням. Морер довго жив у Парижі, знав про робітничий рух у Франції і співчував йому. Він став членом каси «Союзу», сплачував значні внески і навіть переховував революційну літературу³⁰. В бібліотеці «Союзу» було багато перекладної демократичної літератури: «Історія одного французького крест'янина» Еркмана — Шатрана, «Емма» Швейцера, «Письма об Англіи» Луї Блана, «Історія цивілізації в Англіи» Бокля, «Рабочий вопрос» Е. Бехера та ін. Серед революційного підпілля Одеси поширювалося в той час і женецьке видання «Парижской Коммуны»³¹.

Взагалі у керівників «Південноросійського союзу робітників» були досить значні закордонні зв'язки. Активний учасник «Союзу» кочегар-матрос М. Ляхович за завданням Е. Заславського підтримував зв'язки з російськими революційними емігрантами у Лондоні, куди останній передавав свої кореспонденції для журналу «Вперед» і звідки надходила нелегальна література. Є також відомості, що Е. Заславський листувався і з революційними діячами, які перебували у Відні³².

Не останню роль в ознайомленні грудящих Одеси з повстанням паризького пролетаріату відіграло і перебування в місті в 1874 р. групи паризьких комунарів. Як свідчать нещодавно виявлені у Державному архіві Одеської області документи, в 1873 р. французький підприємець Дельпеш запросив на роботу на відкриту ним в Одесі пляшкову фабрику групу робітників з Франції. Незабаром начальник Одеського жандармського управління полковник Кноп одержав відомості про перебування в складі цієї групи учасника Паризької Комуну Ж. Монтеля. Проведене на початку 1874 р. слідство встановило, що «Монтель ко-

²⁸ Центральний державний історичний архів СРСР, ф. III відділу, III експедиція, спр. 168, 1871, арк. 25.

²⁹ Б. Итенберг, «Южнороссийский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России, М., 1954, стор. 37—43.

³⁰ М. Сквері, Первая социалистическая рабочая организация в России, «Южнороссийский союз рабочих» Сборник статей и материалов, Николаев, 1924, стор. 32, 52.

³¹ «Государственные преступления в России в XIX веке», т. II, стор. 168.

³² ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 90, арк. 148.

мандував дивізіоном під час повстання паризьких комуністів і засуджений до страти». Кноп повідомив градоначальника про те, що прибули разом з Монтелем французи не приховують своєї участі «у паризькому комуністичному русі». В зв'язку з цим Кноп рішуче вимагав від градоначальника встановлення за цими робітниками особливо суворого поліцейського нагляду, боячись поширення ними серед місцевого населення вчення К. Маркса³³. Ці документи є першим свідченням перебування в Росії в першій половині 70-х років XIX ст. учасників Паризької Комуни.

Великий інтерес робітників Одеси до міжнародного революційного руху змушений був констатувати навіть III відділ, який у січні 1875 р. видав секретний циркуляр, де зверталась особлива увага на те, що «ідеї, які проповідує Інтернаціонал, досить успішно поширюються між одеськими робітниками»³⁴. Розгром у кінці 1875 р. «Південноросійського союзу робітників» на деякий час послабив, але не припинив розвитку робітничого руху на півдні України. Уже в 1876 р. мали місце досить серйозні спроби відновити робітничі організації. В 1877 р. в Одесі відновив свою діяльність другий робітничий Союз, який об'єднав п'ять гуртків. Ці гуртки мали один провідний центр і керувалися єдиним статутом, який, на жаль, не зберігся. Проте відомо, що під час складання його було використано статут I Інтернаціоналу³⁵. Залишилася й добра традиція — вивчати досвід боротьби західноєвропейського пролетаріату. Революційні народники, зв'язані з гуртками другого Союзу, регулярно провадили серед робітників лекції і бесіди з історії міжнародного революційного руху, переважно «з історії французької революції»³⁶.

Більш детально зміст такого роду читань розкривається у спогадах революційного народника С. Ліона, який у 1877—1878 рр. вів пропаганду в гуртку залізничників. С. Ліон зазначає, що «викладав історичний хід розвитку пролетарського руху з його найважливішими етапами, які відзначалися великою французькою революцією, революцією 1848 р., червневими днями 1848 р. в Парижі, повстанням Паризької Комуни 1871 р.». Поряд з цим він знайомив робітників з суттю вчення К. Маркса про капітал та додаткову вартість, прибуток, ренту, заробітну плату. «Робітники,—згадує С. Ліон,—слухали з великим інтересом, з жадністю і насолодою»³⁷.

Яскравим фактом діяльності робітничих гуртків Союзу і народницьких груп Одеси і водночас проявом братерської солідарності з героями-комунарами було проведення 18 березня 1878 р. сходки на честь Паризької Комуни, де було прийнято відомий адрес пролетарям Франції³⁸. Ця сходка відрізнялася своєю багатолюдністю, що справило на всіх присутніх велике враження. «Почуваєш себе якось бадьоріше,—говорили робітники,—коли бачиш, що ти не один, що є багато людей, які співчують твоїй справі»³⁹.

³³ А. Д. Бачинський, Паризькі комунари в Одесі, «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 2, (40), стор. 56—61.

³⁴ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 75, арк. 17.

³⁵ М. Скверн, назв. праця, стор. 23; ДАОО, ф. 618, оп. 1, спр. 4, арк. 198—200.

³⁶ «Рабочее движение в России в XIX веке», т. II, ч. 2, стор. 501.

³⁷ С. Ліон, От пропаганды к террору (из одесских воспоминаний семидесятилетия), М., 1925, стор. 21.

³⁸ Цей адрес досить широко відомий в нашій історичній літературі. Одна з останніх його публікацій здійснена в збірнику «Рабочее движение в России в XIX веке», т. II, ч. 2, (1875—1884), М., 1950, стор. 234—235. Кореспонденція ж про сходку вміщена в журналі «Община», № 3—4 за 1878 р. Нова публікація її здійснена у «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР», 1961, № 1 (45).

³⁹ Тут і далі використано матеріали зазначеної кореспонденції.

На сходці було заслухано кілька доповідей. Перший доповідач розповів присутнім, що привело до повстання 1871 р., вказав на причини падіння Комуни та її значення в історії. Доповідач особливо підкреслив дві обставини: по-перше, те, що Комунa — найяскравіший вияв революційного руху, в якому народ виступив цілком самостійно, з повним розумінням необхідності знищити гнобительський лад; по-друге, те, що Паризька Комунa значною мірою сприяла розвитку Інтернаціоналу, який мав певний вплив на революційний рух у Росії.

Значне місце в доповіді другого оратора було приділено аналізу збройної боротьби паризьких робітників. Той факт, що прості робітники героїчно захищали таке місто, як Париж, від регулярної, озброєної найновішою артилерією армії, мало величезне значення для всього міжнародного революційного руху. Це свідчило про можливість успішного повстання народу проти панівних класів та їх армії. Поряд з правильними положеннями про роль і значення Комуни, революційні народники, які виступали на сходці, намагалися дати виступу паризьких робітників бакунінсько-анархічну оцінку і називали паризьких комунарів людьми, які «ненавиділи всяку дисципліну». Не випадково один з ораторів порівнював виступ паризьких робітників із гайдамачиною — стихійними виступами українських селян у XVIII ст.

Ці думки висловлювались і на сторінках журналу «Община», в статті З. Раллі — одного з найближчих прибічників М. Бакушіна. «Революція 1871 р., — писав З. Раллі, — намагалася здійснити ту програму, яка пробудила й осяяла й нашу революційну свідомість, і якій ми присвятили свої сили; тому кров, яка була пролита на бруку Парижа, — пролита за нашу думу; тому борці, які йшли на смерть і гордо вмирали в жахливі дні кривавого тижня, — вмирали за наш ідеал»⁴⁰. А ідеал З. Раллі — це анархістська «общинна» революція.

Четвертий доповідач зробив огляд останнього етапу революційного руху в Росії, зв'язуючи його з питанням переходу до терористичних методів боротьби проти царського уряду.

Отже, весь комплекс доповідей на сходці був таким суперечливим, як і погляди революціонерів-народників на Паризьку Комуну. З одного боку, вони закликали робітників наслідувати приклад комунарів, сприяли зміцненню міжнародної пролетарської солідарності, а з другого, — видаючи цілі Комуни за свої, кликали пролетарів за історично-нежиттєвими теоріями.

На закінчення сходки було вирішено надіслати паризьким пролетарям привітальний адрес. Необхідність прийняття адреса, за даними кореспонденції, мотивувалася так: «Коли французький уряд придушив Паризьку Комуну, він засипав її борців найбруднішими наклепами. Тоді крик протесту проти такого мерзенного цинізму залунав повсюдно і з усіх країн надходили співчутливі адреси французьким робітникам, які боролися за все людство. І з того часу такі адреси щорічно надсилаються звідусіль французьким робітникам. Лише російські робітники до цього часу нічим відкрито не висловили їм свого співчуття. Зібравшись тут святкувати день проголошення Паризької Комуни, ми цим самим висловлюємо своє співчуття тій справі, за яку загинули її борці, і водночас свій гарячий протест проти брудних наклепів, якими осипала їх європейська буржуазія»⁴¹.

Адрес вирішено було негайно переслати в журнал «Община», що

⁴⁰ Журн. «Община», 1878, № 3—4.

⁴¹ С. Линон, назв. праця, стор. 22; журн. «Каторга и ссылка», 1924, № 5 (12), стор. 18.

видавався у Женеві, з проханням перекласти і опублікувати його французькою мовою. Цей документ був одним з перших яскравих проявів інтернаціональної солідарності російського пролетаріату з паризькими комунарками і викликав значні відгуки в революційній пресі того часу.

В першому ж номері газети «Земля и воля» Одеса була визначена як місто, «де робітники на ділі виявили свою солідарність з соціалістами своїм адресом у день роковин Паризької Комуні і ще більше своєю участю в усіх вуличних рухах останнього часу»⁴². Як яскравий прояв інтернаціональної солідарності революціонерів-семидесятників Росії з паризькими пролетаріями відзначав цей адрес у своїй книзі про Комуни П. Лавров, ставлячи його поряд із зверненням до комунарів від робітників Німеччини, Італії, Швейцарії та Сполучених Штатів⁴³.

Отже, незважаючи на всі перешкоди царизму, ідеї Паризької Комуні досягли значного поширення серед учасників революційного руху 70-х років і закликали їх на боротьбу за визволення всіх трудящих. Вивчення досвіду боротьби паризьких комунарів зміцнювало інтернаціональні пролетарські зв'язки російського робітничого руху і, незважаючи на загальну, переважно народницьку оцінку революції 1871 р., об'єктивно сприяло розвитку його класової свідомості. З того часу адреси робітників Росії до героїв Паризької Комуні стали своєрідною традицією. В 1896 р., вже в нових історичних умовах, московські пролетарі, звертаючись до своїх французьких братів, писали: «Комуна 1871 року, що здивувала своїм героїзмом увесь світ, що викликала співчуття пролетаріату всіх країн, тим менше могла відбитися на Росії, яка лише вступила на шлях капіталістичного розвитку, що пролетаріат інших, капіталістично розвинених країн був ще слабим, та й Париж у Франції стояв самотнім». «Зараз,— говорилося в адресі,— російські робітники пишаються свідомістю, що передовий бастион європейської реакції, який доведеться брати пролетаріату всіх країн,— царизм — повинен бути ними зруйнований, що останній оплот буржуазного панування, повинен бути ними повалений»⁴⁴.

Досвід боротьби паризьких пролетарів, які зробили перший все-світньо-історичного значення крок на шляху створення пролетарської держави, відіграв величезну роль у дальшому розвитку міжнародного робітничого руху. Невипадково В. І. Ленін у 1905 р. підкреслював: «На плечах Комуні стоїмо ми всі в теперішньому русі»⁴⁵.

⁴² Газ. «Земля и воля» від 25 жовтня 1878 р.

⁴³ П. Л. Лавров, назв. праця, стор. 191. Частина адреса була передрукована в його книзі на стор. 204. Книга вперше вийшла в 1880 р.

⁴⁴ Журн. «Работник», 1896, № 1.

⁴⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 178.

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. М. ЧЕРНЕНКО

ПЕРША БІЛЬШОВИЦЬКА ШКОЛА

(До 50-РІЧЧЯ ПАРТІЙНОЇ ШКОЛИ В ЛОНЖЬОМО)

Важливе місце в житті Комуністичної партії Радянського Союзу посідає підготовка кадрів для різносторонньої діяльності. Це було першочерговим завданням як у дореволюційні роки, так і в період після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Особливо значну увагу вихованню партійних кадрів у роки підпільного існування партії приділяв В. І. Ленін.

В умовах, коли керівним кадрам доводилося працювати в підпіллі, виховання надійних, випробуваних, авторитетних керівників було справою надзвичайно складною. Успішно підготувати їх можна було, лише використовуючи усі легальні й нелегальні можливості, різні форми організації і методи боротьби. Незважаючи на величезні труднощі, Володимир Ілліч Ленін за 1893—1910 рр. виховав цілу плеяду професіональних революціонерів, таких, як І. В. Бабушкін, Г. М. Кржижановський, В. А. Шелгунов, П. А. Морозов, В. О. Князев, Н. Г. Полетаєв, Ф. В. Ленгник, О. С. Шаповалов, М. М. Панін, П. М. Лепешинський, М. О. Сільвін та багато інших. Велику роботу по вихованню кадрів провів В. І. Ленін у 1910—1911 рр. у партійній школі в Лонжюмо.

Питання про організацію школи для підготовки партійних кадрів висувалося самим життям, практикою революційної боротьби. Народа розширеної редакції «Пролетарий» висловились за створення такої школи. У січні 1910 р. пленум ЦК партії прийняв резолюцію «Про партійну школу», в якій зобов'язував ЦК організувати партійну школу за кордоном¹. Утворення школи вимагали партійні організації Москви, Шуї, Ярославля, Сормово та інших міст². Та організації справді партійної школи перешкодили антипартійні течії — ліквідатори, одзовісти, троцькісти. Одзовісти-впередівці, очолювані Богдановим, скориставшись популярністю ідеї школи серед робітників, відкрили фракційну школу — спочатку на острові Капрі, а потім у Болоньї. В. І. Ленін повів непримиренну боротьбу проти капрійської і болонської шкіл, листувався з робітниками, які там навчалися. Ця боротьба привела до того, що більшість слухачів стали твердими більшовиками і одержали високу оцінку В. І. Леніна. Так, Н. Є. Вілонова він характеризував як одного з тих робітників, що «вивезуть соціал-демократію на вірний шлях, що б то не стало і що б не трапилось, вивезуть всупереч

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 221.

² «Приложение к № 47—48 газеты «Пролетарий» від 11 (24) вересня 1909 р.

усім закордонним склакам і чварам, «історіям» і ін. і т. п. Такі люди як Михайло, тому запорукою»³.

Водночас з боротьбою проти антипартиїних капрійської і болонської шкіл В. І. Ленін проводив роботу по підготовці до відкриття партійної школи. На виконання рішення ЦК про школу було створено шкільний комітет, активну роль у якому відігравав більшовик, член ЦК М. О. Семашко. Комітет підготував проект статуту школи, який був опублікований у центральному органі партії⁴. Місцем перебування школи було обрано невелике глухе містечко під Парижем — Лонжюмо. Це місце було вибрано не випадково: Париж у той час був одним з важливих центрів російської соціал-демократії і це мало неабияк значення для школи. До того ж В. І. Ленін проводив велику роботу в редакції «Пролетария» і в редакції Центрального органу партії — «Социал-демократа». Він багато працював у комісії сприяння думській соціал-демократичній фракції, часто виступав у клубі «Пролетария» в робітничих кварталах Парижа, де, за його словами, жили сотні і тисячі російських робітників⁵. «Для школи, як для партійної справи, — писав В. І. Ленін, — важливі не тільки більшовицькі лектори. Париж — найбільший емігрантський центр, де читаються постійно публічні реферати всіх фракцій, відбуваються дискусії, ведуться різноманітні гуртки, є 2—3 непогані російські бібліотеки, є десятки с.-д. організаторів які довго працювали в партії, і т. д. В Парижі виходять 3 с.-д. російські газети. Одним словом, для всякого, хто хоч трошечки знайомий з закордоном, ясно, як ясен ясний божий день: той, хто іде вчитися соціал-демократизму в Париж, їде вчитися дійсно соціал-демократизму... Той, хто влаштовує школу в Парижі, влаштовує дійсно партійну школу»⁶. В Парижі була сильна група більшовиків і комітет закордонної організації більшовиків. Тільки тут можна було тоді знати становище в різних фракціях РСДРП, взагалі внутріпартійне становище. В Лонжюмо поселилися всі слухачі школи, а також В. І. Ленін, Н. К. Крупська, Інесса Арманд та інші лектори.

Для фінансування школи шкільний комітет взяв позику в сумі 10 тис. франків з «держательських сум»⁷. Для розгляду документів, які надходили від слухачів, і вирішення питання про прийняття їх до школи шкільний комітет створив мандатну комісію, що вивчала документи і приймала рішення про прийом до школи товаришів, відряджених партійними організаціями Петербурга, Москви, Сормово, Баку, Миколаєва, Катеринослава, польської соціал-демократії та ін.⁸ Усього в партійній школі в Лонжюмо навчалося 20 робітників-підпільників з найбільших пролетарських центрів Росії. Переважну кількість слухачів складали більшовики, але були й меншовики-партійці і один «впередовець». Серед слухачів школи були І. С. Білостоцький, Г. І. Васильєва, І. В. Присягін, І. Д. Чугурін, О. І. Догадов, Г. І. Уротадзе, Е. Прухняк, Г. К. Орджонікідзе, Б. А. Бреслав, І. І. Шварц, С. М. Семков, В. М. Манцев, Я. Д. Зевін та ін. По суті школа була загальнопартійною, бо тут були представлені майже всі великі партійні організації. Шкільний комітет розробив програму занять. Активну участь у розробці програми брав В. І. Ленін, який доклав багато зусиль, щоб

³ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 350.

⁴ Газ. «Социал-демократ» від 5 липня (22 червня) 1910 р.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 421.

⁶ Там же, стор. 422.

⁷ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 18, оп. 39, од. зб. 36033, арк. 72.

⁸ Там же, ф. 338, оп. 1, од. зб. 36246, арк. 1—5.

дати слухачам теоретичну підготовку з марксизму, а також практичні навички партійної роботи.

Програма занять передбачала читання таких курсів лекцій, як теорія і практика соціалізму, політична економія, аграрне питання, діалектичний матеріалізм, історія РСДРП, історія західноєвропейського робітничого руху, державне право, робітничий і профспілковий рух у Росії, організаційні питання, національне питання, робітниче законодавство, тактика думської фракції, державний бюджет, газетна техніка, муніципальна програма, історія літератури і мистецтва та ін. Крім читання лекцій, програма передбачала практичні заняття: підготовку рефератів по поточному моменту, виступів, доповідей; написання резолюцій з різних питань партійної роботи, статей у партійну пресу тощо.

В. І. Ленін приділяв особливо велику увагу доборові лекторів. «В усякій школі,— говорив він,— найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій. Чим визначається цей напрям? Цілком і виключно *складом лекторів*... Ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів»⁹. В. І. Ленін порадив шкільному комітетові звернутися до відомих діячів РСДРП з пропозицією прочитати кілька лекцій у партійній школі. Такі листи-запрошення були надіслані Р. Люксембург, О. М. Горькому, Г. В. Плеханову, А. В. Луначарському та ін.¹⁰, хоч не всі запрошені змогли прийти в Лонжюмо.

У квітні 1911 р. у школі почалися заняття. Лекції читали В. І. Ленін, А. В. Луначарський, М. О. Семашко, Н. К. Крупська, Інесса Арманд та ін. В. І. Ленін прочитав такі курси лекцій: теорія і практика соціалізму, політична економія Карла Маркса і буржуазна теорія політичної економії, аграрне питання. Це були основні курси лекцій. В них В. І. Ленін давав оцінку політичного моменту, ролі різних партій, думської тактики, взаємовідносин робітників і селян у ході революції, ставлення партії до профспілок, до ліквідаторства і одзовізму тощо. Заняття із слухачами В. І. Ленін розпочав ще до офіційного відкриття школи. Він прочитав лекцію про «Маніфест Комуністичної партії». Один з слухачів писав, що Володимир Ілліч викладав зміст Комуністичного маніфесту популярно, зрозуміло для робітників¹¹.

Коли з'їхалися всі слухачі, закипіла напружена робота. В день читалося по дві-три, а іноді й чотири лекції. Кожна лекція тривала півтори — дві з половиною години¹². В. І. Ленін читав з 8 до 10 години ранку щоденно. Його лекції відзначалися стислістю, простотою і надзвичайною ясністю викладу. «Володимир Ілліч,— згадує слухач школи Б. А. Бреслав,— з особливою майстерністю викладав нам найбільш абстрактні поняття політичної економії і філософії в доступних нашому розумінню формах. Він завжди знаходив такі приклади з оточуючої нас дійсності, що ми легко засвоювали такі поняття, як «розвиток продуктивних сил суспільства». І як це не дивно, цим саме методом викладу, який виходив завжди з конкретних прикладів і реальних фактів, він непомітно... переводив наш розум від розуміння і оцінки відомих і зрозумілих нам фактів і явищ до розуміння узагальнень цих фактів і явищ»¹³.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 418.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 338, оп. 1, од. зб. 36250, арк. 1—6.

¹¹ Там же, оп. 2, од. зб. 20344, арк. 1.

¹² Там же, ф. 163, оп. 1, од. зб. 403.

¹³ Б. А. Бреслав, О. В. И. Ленине (Беглые воспоминания), журн. «Каторга и ссылка», 1934, № 1, стор. 151—152.

Про лекції В. І. Леніна в партійній школі в Лонжюмо пише у своїх спогадах і слухач школи І. Білостоцький: «Найбільш улюбленим нашим лектором, звичайно, був Володимир Ілліч. І не тільки тому, що він володів глибокими знаннями, а, головним чином, тому, що найбільш складні питання викладав просто, на життєвих і дохідливих для всіх прикладах. У Лонжюмо ми прослухали понад сорок лекцій Леніна»¹⁴. Як бачимо, В. І. Ленін умів вести своїх слухачів від простих понять до складних, від менш складних до більш складних, приводив їх до розуміння теоретичних понять, навчав охоплювати суспільні явища очима робітників. Лекції В. І. Леніна часто були жвавою бесідою, в яку він втягував усіх присутніх. Йому задавали безліч запитань, і він на них охоче відповідав. Запитував Володимир Ілліч і слухачів. Усі вони посилено намагалися відповідати, доповнювали і виправляли один одного, а Володимир Ілліч, уважно стежачи за відповідями, непомітно, часто одним словом, поправляв тих, хто помилявся. Слухачі не тільки засвоювали під керівництвом Володимира Ілліча основні поняття марксизму і марксистський метод підходу до оцінки соціальних явищ, а й навчалися працювати над собою, самостійно мислити, систематично і постійно збагачувати свої знання. «Кожний з учнів цієї школи, що прослухав повністю або частково цикл лекцій Володимира Ілліча,— говорить Б. А. Бреслав,— на все життя залишився не просто марксистом, а марксистом-ленінцем»¹⁵. Крім лекцій, у школі відбувались семінарські заняття. Слухачі серйозно вивчали літературні джерела, виступали з доповідями, рефератами тощо. Н. К. Крупська пише, що «заняття відбувались дуже регулярно,... працювали багато і старанно»¹⁶.

В. І. Ленін дбав про кожного слухача школи. Так, коли О. М. Горький не міг зустрітися з слухачами школи, Володимир Ілліч писав йому в кінці квітня 1911 р.: «А робітникам з нашої школи дайте відповідь. Хороші хлопці. Один поет, бідолаха, все вірші пише і немає в нього керівника, помічника, наставника і порадирика»¹⁷.

В. І. Ленін приділяв велику увагу школі. Голова шкільної комісії Х. Л. Раппопорт¹⁸ пізніше згадував: «Я мав щастя працювати з ним (В. І. Леніним.— А. Ч.) і під його керівництвом як «партієць» у центральному органі «Соціал-демократ» (1911—1912) в Парижі і як голова шкільної комісії (школа в Лонжюмо, біля Парижа). Я бачився з ним майже щоденно, бачив, як він сумлінно вивчав історію революції в Національній бібліотеці, і я часто й довго з ним розмовляв. Його простота заважала іноді поверховому поглядові помічати його глибину і розміри його розуму і знань. Як Сократ, він більше намагався визнавати, ніж повчати інших. Він втілював геній пролетарської революції, її ґрунтовність, чесність, глибину»¹⁹.

В. І. Ленін звертав увагу і на відпочинок слухачів. Вечорами Володимир Ілліч іноді ходив з учнями у поле, де співали пісень, лежали під скирдами і говорили про різні справи. За дванадцять кілометрів від Лонжюмо протікала Сена. Ленін в жаркі дні разом з слухачами партійної школи їздив на велосипеді до річки купатися. І. С. Білостоцький

¹⁴ И. Белостоцкий, Это было в Лонжюмо, журн. «Огонек», 1960, № 16, стор. 12.

¹⁵ Б. А. Бреслав, назв. праця, стор. 151—152.

¹⁶ Н. К. Крупська, Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 176.

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 142.

¹⁸ Х. Л. Раппопорт — член РСДРП, емігрував у Францію, в 1908—1912 рр. — мешковик-партієць, плехановець; як голова шкільної комісії брав активну участь у роботі партійної школи в Лонжюмо. В Росію не повернувся, з 1920 р. — член Французької компартії, обирався членом ЦК ФКП.

¹⁹ «Политики и писатели Запада и Востока о В. И. Ленине», М., 1924, стор. 38.

згадує, що вільними вечорами слухачі школи збиралися в маленькому ресторанчику. Одного разу сюди зайшов Володимир Ілліч і попросив заспівати хором кілька російських пісень. До російського хору приєдналися і французи, які були в ресторані, а потім за пропозицією Володимира Ілліча всі разом, але кожний своєю мовою заспівали «Марсельєзу». Об'єднаним хором з ентузіазмом і захопленням диригував Володимир Ілліч²⁰.

В. І. Ленін дбав про те, щоб перебування у Франції пройшло з максимальною користю для загального розвитку слухачів партійної школи. За його пропозицією слухачі побували у Луврі, в Люксембурзькому музеї, соборі Паризької богоматері. Екскурсиводом був Луначарський. Двічі слухачі відвідали французький парламент, слухали виступи депутатів, в тому числі і Жана Жореса. В. І. Ленін постійно інформував слухачів школи про внутріпартійні справи, запрошував на засідання ЦК, редакцій газет тощо. І. С. Білостоцький згадує, як Володимир Ілліч запросив на засідання ЦК робітників — слухачів партійної школи. Були там і лідери меншовиків — Мартов, Мартинов, Дан та ін. Ілліч виступив тоді проти меншовиків надзвичайно різко²¹. В 1910—1911 рр. внутріпартійне становище було дуже складне. Треба було шукати вихід з кризи. З цією метою більшовики, очолювані В. І. Леніном, почали готувати скликання загальнопартійної конференції, що мала очистити партію від усіх антипартійних елементів — ліквідаторів, одзовістів, троцькістів і т. п. Рішення про скликання конференції було прийняте у червні 1911 р. на нараді членів ЦК РСДРП. Для підготовчої роботи були утворені Закордонна організаційна та технічна комісії. Було вирішено також, що Закордонна організаційна комісія утворить з представників місцевих партійних організацій Російську організаційну комісію. Для здійснення цього рішення В. І. Ленін, більшовики направили до Росії ще до закінчення курсу навчання грех слухачів — Серго Орджонікідзе, Семена Шварца і Бориса Брестова.

Вчилися всі наполегливо, намагаючись якнайраціональніше використати час для оволодіння основами марксизму. Ось що писав М. О. Семашко про навчання у школі Г. К. Орджонікідзе: «Ми, більшовики-емігранти, добре знали Серго по партійній школі в Лонжюмо (під Парижем). Серед тодішніх учнів школи різко виділявся худорлявий, стрункий, гарний грузин Серго; відзначався своєю жадобою знання, своїм серйозним ставленням до справи. Бувало, учні школи, які перше бачили таке всесвітньо відоме місто, як Париж, були не від ого іноді, щоб замінити заняття цікавою екскурсією. Серго завжди готро виступав проти такого використання навчального часу. «Партія ослабла нас для навчання, а не для розваг», — говорив він. Серго уважно слухав лекції, брав активну участь у дискусіях з неясних для учнів питань»²².

Більшовицька партійна школа, створена і керована В. І. Леніном, рацювала успішно. Заняття тривали чотири місяці — з квітня по 7 серпня 1911 р. В агентурній записці Московського охоронного відділу, датованій 29 серпня 1911 р., повідомлялося, що 17 серпня (за старим стилем) 1911 р. в 19 кілометрах на південь від м. Парижа, в Лонжюмо, закінчилося читання лекцій у третій школі партійних пропагандистів і агітаторів Російської соціал-демократичної робітничої партії²³.

²⁰ И. Белостоцкий, назв. праця, журн. «Огонек», 1960, № 16, стор. 12.

²¹ Там же.

²² «Спогади про В. І. Леніна», ч. I, К., 1957, стор. 423.

²³ Журн. «Красный архив», 1938, № 1 (86), стор. 177.

Закінчивши школу, слухачі одержали значні теоретичні і загально-політичні знання і практичні навички, необхідні для роботи в Росії. Перша вища більшовицька партійна школа в Лонжюмо під керівництвом В. І. Леніна залишила глибокі сліди в нашій партії і в робітничому русі нашої країни. Це була одна з важливих і характерних сторінок історії КПРС. Через школу більшовицький центр, В. І. Ленін ще тісніше зв'язалися з місцевими партійними організаціями. Н. К. Крупська відзначала, що В. І. Ленін «був дуже задоволений роботою школи»²⁴.

Тимчасом заняття в школі наближалися до кінця. Закінчилися вони 17 серпня (за старим стилем) 1911 р. Закінчили школу в Лонжюмо 20 партійних працівників. Під впливом В. І. Леніна вони виростили в професійних революціонерів-ленінців. Це було на той час відчутним поповненням кадрів для партійних організацій. В. І. Ленін сам був неперевершеним зразком професійного революціонера і таких же революціонерів-професіоналів готував він у партійній школі в Лонжюмо. За час навчання в партійній школі всі слухачі опанували основами марксизму, теоретично загартувалися. Марксизм для них став тією силою, яка вела їх до перемоги. Вони засвоїли також основи ленінської стратегії і тактики, основи організаційної роботи.

Дуже важливого значення набрало питання про відправку випускників школи на підпільну роботу в Росію. Для цього потрібні були кошти, а їх було дуже мало. Представник шкільної комісії звернувся до технічної і організаційної комісії з проханням дати в борг гроші для потреб школи. 21 вересня 1911 р. організаційна комісія розглянула це прохання, і було відпущено 450 франків²⁵.

В. І. Ленін керував не тільки вихованням, а й правильною розстановкою кадрів. У бесідах з партійними працівниками він відзначав не тільки ступінь теоретичної підготовки того чи іншого діяча, а й його організаторські здібності. Коли вирішувалось питання про відрядження на партійну роботу того чи іншого працівника, Володимир Ілліч говорив з кожним від'їжджаючим, враховував його бажання і настрої. Він виходив з того, що для різносторонньої революційної роботи потрібні різні здібності, що іноді людина, яка не має організаторського таланту, буде незамінним агітатором, або людина, не здатна до конспіративної найсуворішої витримки, буде прекрасним пропагандистом. Такого ж підходу до розстановки кадрів В. І. Ленін вимагав від комітетів РСДРП і від усіх професійних революціонерів. Випускників школи Лонжюмо називали «ленінцями», «агентами Леніна», і вони цим гордилися. Це були ті люди, про яких М. С. Хрущов говорив у своєму заключному слові на XXI з'їзді КПРС: «Всі ми по праву пишаємось поколінням людей, яке під керівництвом безсмертного Леніна, переборюючи неймовірні труднощі, створювало нашу славну Комуністичну партію; поколінням, яке під її керівництвом здійснило Велику Жовтневу соціалістичну революцію і відкрило тим самим нову еру в історії людства. Ми пишаємось поколінням людей, яке заклало перші камені і зводило величну будову соціалізму»²⁶.

З часу створення першої більшовицької партійної школи, яка була попередницею майбутніх партійних шкіл і комуністичних університе-

²⁴ Н. К. Крупська, назв. праця, стор. 176.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 37, оп. 2, од. зб. 35659, арк. 130; од. зб. 35748, арк. 1.

²⁶ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки. Доповідь і заключне слово на позачерговому XXI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 27 січня і 5 лютого 1959 р., К., 1959, стор. 166.

тів, минуло 50 років. За цей час наша партія пройшла славний шлях. В нинішніх умовах Комуністична партія Радянського Союзу виступає натхненником і організатором боротьби радянського народу за побудову комунізму в нашій країні. В авангарді цієї боротьби йдуть ленінські кадри, партійні і радянські працівники, виховані на ідеях великого Леніна.

П. О. НОВИКОВ

НОВІ ДАНІ ПРО ПЕРЕСИЛКУ МАРКСИСТСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В РОСІЮ

В історико-партійній літературі достатньою мірою досліджено різні сторони діяльності ленінської «Искры». Особливо багато праць було надруковано у зв'язку з 50-річчям виходу її першого номера. Однак питання пересилки ленінської «Искры» та іншої марксистської літератури в Росію в них висвітлено слабо, і лише в деяких працях згадуються шляхи, якими марксистська література надходила в Росію²⁷. Тільки останнім часом опубліковано статтю про пересилку «Искры» через Болгарію²⁸. Ряд епізодів, що розкривають окремі сторони техніки пересилки «Искры» та іншої марксистської літератури, мають місце в деяких працях, для написання яких, головним чином, використовувались спогади²⁹.

Внаслідок вивчення першоджерел і документальних матеріалів виявлено деякі нові дані про шляхи, якими марксистська література пересилалася в Росію, зокрема про так званий «дементьєвський» шлях. Як відомо, «Искра» друкувалася за кордоном і таємно пересилалася в Росію. З серпня 1901 р. одним з основних шляхів, яким «Искра» та інша політична література переправлялась через австрійський кордон у Росію, був «дементьєвський» шлях — Відень — Львів — Теофіполь³⁰ — Київ. Організатором цього шляху був Йосип Басовський (Дементьєв)³¹. «Искра» доставлялася до Львова, там перепакувалася і невеликими партіями переправлялася через кордон в районі Теофіполя. Незважа-

²⁷ «Ленинская «Искра», Сборник статей», М., 1950; «Искровские организации на Украине, Сборник документов и материалов», К., 1950; І. Премислер, Ленінська «Искра» на Україні, К., 1950 та ін.

²⁸ А. М. Шнитман, Из истории болгарского пути транспортировки ленинской «Искры» в Россию, журн. «Исторические науки», 1959, № 4, стор. 173—188.

²⁹ «Техника большевистского подполья, Сборник статей и воспоминаний», М., 1932; С. Розеноер, Нелегальный транспорт, М., 1932 та ін.

³⁰ Теофіполь — містечко колишньої Волинської губернії (нині Хмельницької області).

³¹ Й. Б. Басовський (Овал, Дементьєв, Шаров) (нар. в 1876 р.). У соціал-демократичному русі — з 1894 р., іскрівець, практик-революціонер, який спеціалізувався по організації транспортування партійної літератури. В 1896 р. працював в Одесі пропагандистом. З 1901 р. входив до Катеринославського комітету, у тому ж році налагодив транспортування «Искры» через австрійський кордон. У квітні 1902 р. був заарештований, сидів у київській тюрмі в справі «Искры», в серпні в числі 10 іскрівців утік і протягом 1902 р. двічі налагоджував транспортний «шлях» через кордон. Після II з'їзду партії примкнув до меншовиків. У 1905 р. очолював катеринославську організацію меншовиків, у листопаді 1905 р. — голова Катеринославської Ради робітничих депутатів, після IV з'їзду РСДРП — у Петербурзі на профспілковій роботі, потім у Москві. Під час Лютневої революції перебував у Воронежі, був членом комітету меншовиків, членом міської думи. Після Жовтневої революції вийшов з партії меншовиків, був на господарській роботі, в наступні роки — пенсіонер.

ючи на часті провали, з серпня 1901 по лютий 1902 рр. цим шляхом було переправлено близько 40 пудів літератури, яка розходилась переважно на Півдні³². В той період було переправлено близько 70 тис. примірників ленінської «Искры»³³. Коли цей шлях став відомий поліції, маршрут був змінений. З Львова «Искра» та інша марксистська література стала переправлятися в районі Кам'янця-Подільського. Звідси за допомогою транспортної контори «Надежда», відділення якої були в Кам'янці-Подільському і Проскурові (нині Хмельницький), марксистська література пересилалась в глиб Росії більшовиками або агентами, які тут працювали за дорученням «Искры».

6 грудня 1902 р. один з агентів «Искры» М. М. Кудрін³⁴ прибув до Кам'янця-Подільського. Тут він жив з паспортом київського міщанина М. П. Смоліна. Разом з М. М. Кудріним проживали два його помічники — чоловік і жінка. Жінка була жителькою Подільської губернії і з метою конспірації видавала себе за дружину Смоліна³⁵. Літературу, переправлену з-за кордону, на квартиру Смоліна (Кудріна) неодноразово привозив на своїй підводі селянин с. Вікторовки, Кам'янецького повіту, К. Колесник. 31 січня 1903 р. К. Колесника затримала поліція. Він віз кілька ящиків літератури вагою близько п'яти пудів, в яких було 4360 примірників революційних видань, переважно ленінської «Искры»³⁶.

Під час обшуку на квартирі Кудріна поліція знайшла печатку старости м. Глухова, чисті бланки паспортних книжок і понад 50 примірників різної революційної літератури, в тому числі праці В. І. Леніна «Що робити?», «Завдання російських соціал-демократів» (2-е видання), газету «Искра» (№№ 16—18, 21, 25—30), додаток до № 18 «Искры», ілюстрований додаток до «Искры» за вересень 1901 р., ранні твори Г. В. Плеханова, кілька номерів журналу «Заря»³⁷. В записній книжці Кудріна, яку вилучила поліція, зазначалося, що він переправив у Росію близько 15 тис. примірників «Искры» та іншої літератури вагою понад 500 кг³⁸. Царський уряд засудив Кудріна на 8 років, а його помічників — на 5 років ув'язнення, і всі вони були відправлені в заслання до Східного Сибіру³⁹.

Про широке використання «дементьевського» шляху в 1903—1904 рр. для пересилки марксистської літератури є багато даних. Так, на початку січня 1903 р. поблизу с. Ісаковці, в районі Хотинського прикордонного району, поліція вилучила два чемодани політичної літератури 80 найменувань, яка була переправлена через кордон⁴⁰. Тут були праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії»,

³² Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 1, стор. 152.

³³ С. Розеноер, назв. праця, стор. 43.

³⁴ М. М. Кудрін (1874—1943). У соціал-демократичному русі брав участь з 90-х років; у 1896—1898 рр. працював у РСДРП в різних містах Уралу. В 1898 р. був заарештований і засланий в Якутську область, звідки втік на південь Росії, потім — у Женеву. За завданням «Искры» повернувся в Росію. Після арешту 31 січня 1903 р. в Кам'янці-Подільському був знову засланий в Якутську область. У жовтні 1905 р. після звільнення, займався організаторською роботою в Читі та Іркутську. В кінці грудня 1905 р., після розгрому іркутської організації, виїхав у Челябінський повіт, де допомагав окремим товаришам у революційній діяльності. Був членом товариства політкаторжан і засланих-поселенців. В останні роки життя — персональний пенсіонер.

³⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. 220, оп. 1, 1903, спр. 641, арк. 8.

³⁶ Там же, арк. 5—10.

³⁷ ДАВО, ф. 220, оп. 1, 1903, спр. 641, арк. 8—13. (Журн. «Заря» — марксистський науково-політичний журнал, який виходив у Штутгарті в 1901—1902 рр. під редакцією В. І. Леніна, Г. В. Плеханова та ін.).

³⁸ Там же, арк. 137.

³⁹ Там же, арк. 216.

⁴⁰ Там же, спр. 642, арк. 17—18.

К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», журнал «Заря», № 4 за 1902 р. та ін. 11 січня того ж року через кордон у Кам'янець-Подільський було доставлено 52 кг., а 16 січня — 159 кг нелегальної літератури⁴¹.

У лютому 1903 р. між м. Гусятином і с. Бондарівкою, Кам'янецького повіту, Подільської губернії, було знайдено чотири невеликі пакунки (вагою 32 фунти) з літературою, яку переправили з-за кордону. В них було 483 примірники марксистської літератури 15 назв, у тому числі газета «Искра» від 1 липня 1902 р. — 50 примірників, від 1 серпня — 72 примірники, від 15 серпня — 199 примірників; праці В. І. Леніна «Що робити?», «Завдання російських соціал-демократів», Ф. Енгельса — «Розвиток наукового соціалізму» та ін.⁴²

В ніч на 27 червня 1903 р. через австрійський кордон було переправлено і заховано в хаті селянина с. Мар'янівки, Кам'янецького повіту, три мішки політичної літератури (вагою понад 4 пуди) в кількості 2294 примірники 92 різних назв. Серед літератури була газета «Искра», №№ 21, 32—34, 37—40, загалом 24 примірники; праці В. І. Леніна — «Завдання російських соціал-демократів», «До сільської бідноти», «Розвиток капіталізму в Росії», «Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії», Ф. Енгельса — «Розвиток наукового соціалізму»; журнал «Заря», портрети Ф. Енгельса та ін.⁴³

В ніч з 10 на 11 липня 1903 р. поблизу с. П'ятничани, Кам'янецького повіту, прикордонна варта затримала двох незнайомих, які переїшли з Австрії. За дорученням редакції «Искры» вони направлялися в Росію для підпільної роботи. У них було знайдено близько 50 примірників різних політичних видань, у тому числі праці В. І. Леніна «До сільської бідноти», «Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії», а також кілька відбитків «Искры», зроблених на одній стороні тонкого глянцевого паперу і закладених у стінки картонного циліндра для пересилки картин. Це були відбитки «Искры» № 42 і стаття «Соціал-демократи на суді» з № 43⁴⁴. Заарештованих за вказівкою з Петербурга було відправлено в розпорядження начальника Петербурзького жандармського управління. Одного з них, С. В. Андропова⁴⁵, поліція вже давно розшукувала.

«Искра» та інша марксистська література переправлялась також через прикордонні села Кам'янецького повіту — Шустовці, Милевці, Чорнокозинці, Шидловці та ін.⁴⁶

⁴¹ ДАВО, ф. 220, оп. 1, 1903, спр. 641, арк. 38.

⁴² Там же, спр. 639, арк. 23—33.

⁴³ Там же, спр. 645, арк. 10—12.

⁴⁴ Там же, спр. 645, арк. 9—40.

⁴⁵ С. В. Андропов (нар. в 1873 р.) — соціаліст-демократ, один з активних членів групи «Робочого знамени». В 1898 р. був заарештований у справі групи, в наступному році емігрував за кордон, де став редактором видань «Робочого знамени». Коли група розвалилась, примкнув до «Искры» і в липні 1901 р. в числі перших агентів був направлений у Росію, але незабаром був заарештований. В 1903 р. втік із заслання в Женеву, де знову став близько до редакції «Искры». Після арешту 11 липня 1903 р. утримувався в Петропавлівській фортеці. В квітні 1905 р. в Кам'янці-Подільському виїзна сесія Одеської судової палати засудила його до заслання. В жовтні 1905 р. був звільнений і виїхав до Петербурга, потім — у Ростов-на-Дону. В той період примикав до більшовиків. У роки реакції відійшов від партії і займався викладавською роботою.

⁴⁶ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. 23 с/281, оп. 1, спр. 389, арк. 1—6; ДАВО, ф. 220, оп. 1, 1903, спр. 641, арк. 5; там же, спр. 645, арк. 9—11.

В. І. Ленін надавав великого значення пересилці літератури в Росію. Восени 1903 р. з його ініціативи всією більшовицькою технікою (друкарнями, транспортом, виготовленням паспортів і т. п.) керував Центральне технічне бюро, очолюване В. М. Соколовим⁴⁷. Крім того, було створено три районних транспортно-технічних бюро: Північне, Східне і Південне.

В 1904 р. ЦК партії направив В. М. Соколова для налагодження «дементьєвського» шляху, який в результаті ряду провалів став ненадійним. У березні В. М. Соколов прибув до Кам'янець-Подільського⁴⁸. Разом з місцевим жителем М. Г. Козицьким⁴⁹ він переправився через кордон і прибув до Львова. Після відправки літератури в Росію В. М. Соколов і М. Г. Козицький повертались назад, але прикордонна варта їх затримала і доставила в Кам'янець-Подільський. Згодом, за недостатністю доказів, їх звільнили.

Незважаючи на ряд провалів, район Кам'янець-Подільського довго залишався одним з важливих центрів, через який революційна література пересилалася в Росію. Так, 12 квітня 1904 р. в районі с. Чернокозинці прикордонна варта вилучила переправлену з-за кордону літературу в кількості 1500 примірників різних назв, у тому числі праці В. І. Леніна «До сільської бідноти» (з додатком «Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії»), «Лист до товариша про наші організаційні завдання» і велику кількість номерів газети «Искра» — №№ 2, 5—11, 13 за 1901 р., 21—26 і 30 за 1902 р., ряд номерів за 1903 р.⁵⁰

У 1904 р. допоміжним пунктом по пересиланню марксистської літератури був будинок коваля Смоленського в с. Підзамче і кузня на околиці с. Довжок⁵¹. У серпні в Смоленського поліція знайшла політичну літературу (понад три тис. примірників), яку доставили з-за кордону⁵².

З Кам'янець-Подільського література пересилалася в різні райони країни. 11 серпня 1903 р. на станції Тифліс поліція захопила корзину вагою 32 фунти, яку доставили з Кам'янець-Подільського і здали у Проскуріві в транспортну контору «Наdejда». В корзині було три примірники праці В. І. Леніна «Проект програми Російської соціал-демократичної робітничої партії» і 1416 примірників прокламації⁵³.

⁴⁷ В. М. Соколов (Мирон) (нар. в 1874 р.). На шлях революційного руху вступив у 1890 р., член партії з 1898 р. В 1903—1906 рр. за завданням ЦК організує транспортно-технічне бюро в Самарі, Смоленську, Києві та Орлі, створює підпільну друкарню в Самарі, транспортує літературу через австрійський кордон, керує друкарнею ЦК у Москві, працює секретарем МК партії. У 1906 р. його заарештовано, потім заслано в Єнісейську губернію. З лютого 1917 р. — голова Забайкальської обласної РНК. З 1918 р. — на партійно-радянській роботі в Москві, Челябінську та інших містах. З 1925 р. — працював викладачем, з 1931 р. — персональний пенсіонер.

⁴⁸ «Техника большевистского подполья», стор. 137.

⁴⁹ М. Г. Козицький (1880—1920). На шлях соціал-демократичного руху став у 90-і роки, член партії з 1903 р., активний учасник революції 1905—1907 рр. і Жовтневої соціалістичної революції. В 1907 р. був засланий в Якутію, звідки втік, деякий час працював в Одесі, потім емігрував за кордон. Після повернення працював у Петербурзі. В 1913 р. керував страйком шахтарів у Катеринославській губернії. В 1915—1917 рр. був на засланні. Після Лютневої революції працював у Катеринославі, Нижньому Новгороді на профспілковій і радянській роботі. З початку 1920 р. працював головою Подільського губвиконкомів. В жовтні 1920 р., під час поїздки у Харків, загинув від рук бандитів поблизу с. Кам'янки, Київської губернії.

⁵⁰ ДАХО, ф. 23 с/281, оп. 1, 1904, спр. 367, арк. 14—17.

⁵¹ Підзамче і Довжок знаходяться недалеко від Кам'янець-Подільського.

⁵² ДАХО, ф. 23 с/281, оп. 1, 1904, спр. 389, арк. 1—6.

⁵³ Там же, спр. 362, арк. 7.

У 1904 р. на станції Вапнярка, Південно-Західної залізниці, поліція затримала вантаж, відправлений з Кам'янця-Подільського в Катеринодар, в якому була політична література і повне устаткування друкарні з кількома пудами різного друкарського свинцевого шрифту⁵⁴. Як стало згодом відомо, у відправці вантажу брав участь М. Г. Козицький⁵⁵.

У березні 1905 р. в Проскурові в одного з мешканців було знайдено чотири тюки (6 пудів 10 фунтів) переправленої з Австрії політичної літератури. В їх числі була праця В. І. Леніна «Заява і документи про розрив центральних установ з партією», листівки з передрукованою з газети «Вперед» статті В. І. Леніна «Пора кінчати», газета «Искра», № 4 та ін.⁵⁶

Частина ленінської «Искры», праць В. І. Леніна та іншої марксистської літератури, яку доставляли з-за кордону, залишалась у Подільській губернії. Так, у Кам'янці-Подільському в трьох будинках поліція знайшла 27 різних номерів ленінської «Искры», твори К. Маркса — «Революція і контрреволюція в Німеччині», Ф. Енгельса — «Розвиток наукового соціалізму», В. І. Леніна — «Завдання російських соціал-демократів»⁵⁷. У Балті при обшуку було знайдено працю Ф. Енгельса «Розвиток наукового соціалізму»⁵⁸. У Вінниці в трьох осіб було виявлено велику кількість марксистської літератури, зокрема твори К. Маркса і Ф. Енгельса — «Маніфест Комуністичної партії», К. Маркса — «Класова боротьба у Франції», «Наймана праця і капітал», Ф. Енгельса — «Бакуністи за роботою», «До критики політичної економії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», В. І. Леніна — «До сільської бідноти», М. Горького — «Пісня про сокола», «Пісня про Буревісника» та багато іншої літератури⁵⁹. В Ямпільському повіті була знайдена книжка В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»⁶⁰. Брошура В. І. Леніна «До селянської бідноти» розповсюджувалась серед солдатів 73 Кримського піхотного полку, що був розквартирований у Могилеві-Подільському⁶¹. Газета «Искра», твори В. І. Леніна розповсюджувались також серед селян. Наприклад, у селянина І. Попика в с. Козинці, Брацлавського повіту, було відібрано два примірники «Искры» № 36⁶².

Розповсюдження ленінської «Искры» і творів В. І. Леніна в Росії мало велике значення для розвитку революційного руху, виховання робітників і селян у дусі рішучої боротьби з царизмом. Під керівництвом Комуністичної партії народи нашої країни здійснили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, побудували соціалізм, успішно будують комуністичне суспільство.

⁵⁴ Журн. «Красный архив», 1940, № 5, стор. 111.

⁵⁵ Центральный державный исторический архив СРСР у Москві, ф. 102, оп. 1905, спр. 1800, ч. 15, арк. 12.

⁵⁶ ДАХО, ф. 23 с/281, оп. 1, 1905, спр. 446, арк. 5.

⁵⁷ ДАВО, ф. 220, оп. 1, 1903, спр. 452, арк. 9—23.

⁵⁸ ДАХО, ф. 23 с/281, оп. 1, 1904, спр. 390, арк. 1.

⁵⁹ ДАВО, ф. 220, оп. 1, 1907, спр. 816, арк. 42—45.

⁶⁰ ДАВО, ф. 220, оп. 1, 1906, спр. 745, арк. 17.

⁶¹ Там же, спр. 782, арк. 15.

⁶² ДАХО, ф. 228/57с., оп. 1, 1905, спр. 2308, арк. 148.

Ф. І. ОПАЛІХІН

ДО ПИТАННЯ
ПРО СТВОРЕННЯ В. І. ЛЕНІНИМ «СОЮЗУ БОРЬБИ
ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»

Питанню боротьби В. І. Леніна за революційну марксистську партію в Росії, зокрема його діяльності по створенню петербурзької «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», присвячено чимало праць. Докладно і глибоко висвітлюється петербурзький період діяльності Володимира Ілліча в його біографії⁶³. Значний фактичний матеріал про цей період його діяльності узагальнено в мемуарній літературі, в монографіях і брошурах. Однак деякі важливі питання потребують більш глибокого вивчення.

Надзвичайно велике науково-пізнавальне і політичне значення має всебічне вивчення зв'язків В. І. Леніна з робітничими марксистськими гуртками, з передовими робітниками, на яких спирався В. І. Ленін при створенні «Союзу боротьби». Значний інтерес також являє розкриття процесу створення В. І. Ленінін «Союзу боротьби». Проте ці питання, на наш погляд, не знайшли ще достатнього висвітлення. Навіть у спеціальних дослідженнях, присвячених петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», як, наприклад, у книжці І. Нікітіна⁶⁴, проводиться думка про те, що в своїй діяльності по створенню «Союзу боротьби» В. І. Ленін спирався лише на марксистський гурток студентів-технологів і не висвітлюється важлива роль у цьому Центрального робітничого гуртка. В цій і багатьох інших працях створення «Союзу боротьби» датується осінню або кінцем 1895 р., без будь-яких спроб більш конкретно визначити основні етапи його формування.

Відомо, що на час приїзду В. І. Леніна в Петербург там існувало кілька марксистських гуртків і груп. В. І. Ленін встановив зв'язок з одним з таких гуртків, який складався переважно з студентів Технологічного інституту, і згодом вступив до нього. До складу цього гуртка входили С. І. Радченко, Г. Б. Красін, В. В. Старков, А. О. Ванєєв, Г. М. Кржижановський, П. К. Запорожець, О. Л. Малченко, М. К. Названов і студент університету М. О. Сільвін.

Володимир Іллічу було тоді лише 23 роки, але він був уже цілком зрілим революціонером-марксистом і скоро став загально визнаним керівником марксистів Петербурга. «Непохитна віра в перемогу робітничого класу, великі знання, глибоке розуміння марксизму і *вміння застосувати його до розв'язання життєвих питань*, що хвилювали народні маси, викликали до Леніна щире повагу петербурзьких марксистів і зробили його їх визнаним керівником»⁶⁵.

З перших днів приїзду до Петербурга В. І. Ленін розгорнув багатогранну і кипучу діяльність по створенню революційної марксистської партії нового типу. Ознайомившись з діяльністю гуртків Петербурга, Володимир Ілліч виявив основний їх недолік — відрив від реальної дійсності — і поставив перед марксистами завдання: розгорнути роботу по з'єднанню соціалізму з робітничим рухом, перейти від вузькогурткової пропаганди до масової політичної агітації серед робітників і

⁶³ «В. І. Ленін. Біографія», К., 1960.

⁶⁴ И. Никитин, Петербургский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», Л., 1950.

⁶⁵ «В. І. Ленін. Біографія», стор. 23.

об'єднати розрізнені марксистські гуртки в єдину бойову централізовану соціал-демократичну організацію, яка очолила б робітничий рух у Петербурзі.

Для здійснення висунутих Леніним завдань необхідно було насамперед до кінця ідейно розгромити народництво, яке штовхало передових робітників на шлях терору і затримувало розвиток революційного робітничого руху. Це вимагало посиленого вивчення теорії марксизму і творчого її застосування в конкретно історичних умовах Росії. За пропозицією В. І. Леніна у марксистському гуртку студентів-технологів організується читання рефератів з окремих питань економічного розвитку Росії. У першій половині листопада 1893 р. Ленін виступив на зборах гуртка з рефератом «З приводу так званого питання про ринки». Цей реферат становить зразок глибокого знання марксизму і його творчого застосування до вивчення економічного розвитку Росії. Виступи Володимира Ілліча з питань про ринки, як зазначали Г. М. Кржижановський і М. О. Сільвін, справили величезне враження і стали поворотним моментом у житті петербурзьких марксистів.

У 1894 р. В. І. Ленін написав геніальні праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» та «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве», які стали програмними для російських марксистів і відіграли винятково важливу роль в остаточному ідейному розгромі народництва, викритті буржуазної суті «легальних марксистів» і в створенні марксистської партії в Росії. Зайнятий розробкою теоретичних питань, боротьбою з народництвом і «легальним марксизмом» В. І. Ленін водночас проводив велику пропагандистську і організаторську роботу по створенню партії. Він прагнув перетворити гурток марксистів-технологів в керівне ядро соціал-демократичного руху в Петербурзі. Володимир Ілліч вимагав від членів гуртка вести пропаганду марксизму у нерозривному зв'язку із завданнями робітничого руху, ширити зв'язки з робітниками і створювати нові гуртки. В робітничих гуртках, на думку Леніна, повинні були виховуватися кадри революціонерів-професіоналів, досвідчених агітаторів — справжніх ватажків робітничого руху.

Завдяки енергійній організаторській роботі В. І. Леніна до осені 1894 р. значно розширились зв'язки марксистів-технологів з передовими робітниками, розпочалась систематична пропаганда марксизму в робітничих гуртках основних фабрично-заводських районів Петербурга. Діяльність Володимира Ілліча і марксистського гуртка студентів-технологів була підготовчим етапом у створенні петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Поряд з марксистським гуртком студентів-технологів важливою опорою В. І. Леніна в боротьбі за об'єднання революційних марксистів в єдину централізовану організацію був загальноміський марксистський робітничий гурток — Центральний робітничий гурток, до якого входили передові робітники-революціонери з усіх районів Петербурга: В. А. Шелгунов, І. І. Кейзер, Г. М. Фішер, М. Д. Богданов, В. О. Князев, М. Є. Меркулов, К. М. Норинський та ін.⁶⁶ Від марксистського гуртка студентів-технологів до нього входили В. В. Старков, Г. М. Кржижановський та С. І. Радченко.

Існування Центрального робітничого гуртка в Петербурзі пов'язане з діяльністю «Північного союзу російських робітників», до якого входили передові робітники Петербурга. В об'єднанні передових робітників

⁶⁶ М. А. Сильвін. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 75.

у самостійний загальноміський гурток значну роль відіграв революціонер П. В. Точиський, який негативно ставився до народницької настроєної інтелігенції, що пропагувала культ особи і терор. З Центральним робітничим гуртком пізніше була зв'язана марксистська група М. І. Бруснева, яка виникла у 1888—1889 рр. Під час розгрому цієї групи в 1892 р. арешти менше зачепили членів робітничого гуртка, і в 1893 р. відновилися його робота. Про цей гурток С. І. Радченко розповідав М. О. Сільвіну, який у 1893 р. приїхав до Петербурга: «Звичайно, є центр... Є кілька старих працівників, ...вони й тримають зв'язок між гуртками. Є у них і центральна каса, бібліотека». М. О. Сільвін також згадує, що Г. М. Кржижановський із захопленням говорив про робітників, які входили до Центрального гуртка, як про «енергійних і дійових революціонерів»⁶⁷.

Існування і діяльність марксистського гуртка, що складався з передових робітників, які самі вивчали марксизм і прагнули поширювати його серед передових робітників, організовували на фабриках і заводах робітничі гуртки, мало надзвичайно важливе значення. Це свідчило, що російський робітничий клас уже виділяв із свого середовища свідомі елементи для створення самостійної марксистської робітничої партії. М. С. Ольмінський в одній із статей писав: «Марксизм у робітничому середовищі залягав набагато глибше, ніж ми думали досі, і це середовище проявляло незмірно більше самостійності і самодіяльності, ніж йому досі приписувалось»⁶⁸. У спогадах В. А. Шелгунова, В. О. Князева та інших революціонерів, а також у справах департаменту поліції неодноразово вказується на існування Центрального робітничого гуртка⁶⁹.

В усій своїй діяльності по встановленню зв'язків з петербурзькими робітниками і об'єднанню марксистів в єдину організацію В. І. Ленін спирався на Центральний робітничий гурток. Вже восени 1893 р. Володимир Ілліч познайомився з В. А. Шелгуновим, який був досвідченим робітником-революціонером, активним учасником Центрального робітничого гуртка і організатором робітничих гуртків за Невською заставою. Через Шелгунова В. І. Ленін познайомився з робітником Семянниковського заводу І. В. Бабушкіним. Поступово налагоджувались зв'язки В. І. Леніна з Г. М. Фішером, В. О. Князевим, І. І. Яковлевим, О. П. Ільїним та іншими петербурзькими робітниками-активістами, зв'язаними з Центральним робітничим гуртком і марксистським гуртком студентів-технологів⁷⁰. Володимир Ілліч навчав передових робітників революційному марксизму, умінню застосовувати теорію на практиці, виховував з них ватажків революційного руху. Керований В. І. Леніном Центральний робітничий гурток перетворився на своєрідну центральну робітничу групу передових робітників Петербурга. Збори (наради) центральної робітничої групи, на яких протягом 1894—1895 рр. часто був присутній Володимир Ілліч, проводились за Невською заставою — у В. А. Шелгунова, М. Є. Меркулова, І. В. Бабушкіна, робітника Путіловського заводу Б. І. Зінов'єва, на Васильєвському острові — у І. І. Яковльєва, І. Ф. Федорова; на Петербурзькій стороні — у робітника В. О. Князева. На цих зборах обговорювались теоретичні, політичні, організаційні та тактичні питання, зв'язані з поширенням

⁶⁷ М. А. Сильвин, Ленін в период зарождения партии, стор. 35.

⁶⁸ М. С. Ольминский, Пробел в нашей истории, Сборник «От группы Благоев к «Союзу борьбы», М., 1921, стор. 5.

⁶⁹ Центральний державний історичний архів СРСР у Москві (далі — ЦДІАМ) ф. Департаменту поліції, III експедиція, 1895, спр. 684, арк. 9.

⁷⁰ «Ленін в Петербурге», Л., 1957, стор. 29—49.

пропаганди, агітації, а також з організацією страйків⁷¹. Про такі збори в одному з поліцейських донесень говорилося: «На квартирі робітника Яковлева часто проводились сходки, де бував В. Ульянов, який взяв на себе завідування загальними справами Центрального робітничого гуртка і організацію грошової допомоги робітникам». Далі в донесенні говорилося, що «до Центрального робітничого гуртка, за агентурними відомостями, належать робітники Путіловського заводу Микола і Костянтин Іванови, Іван Васильович Єфремов, Іван Володимирович Форсов, Петро Павлович Седов, з Петербурзького Арсеналу — Олександр Павлович Ільїн і з Балтійського заводу — Костянтин Купріянов, Іван Яковлев, Василь Шелгунов, робітниця гумової мануфактури — Феодосія Нікіфорова та Єлизавета Желябіна. Всі ці особи тримали зв'язок із Старковим, Запорожцем і Ульяновим»⁷².

Весною 1895 р. на зборах, в яких взяли участь 25 представників гуртків різних підприємств Петербурга, було обрано керівництво Центрального робітничого гуртка у кількості чотирьох чоловік. «Цю четвірку, — згадує В. А. Шелгунов, — ми просто назвали «центром». В обов'язок кожного з цієї четвірки входило: зав'язувати знайомство і встановлювати зв'язки на всіх заводах свого району»⁷³. З осені 1894 р. і аж до арешту у грудні 1895 р. Володимир Ілліч Ленін проводив пропаганду марксизму в кількох робітничих гуртках в різних районах Петербурга. За Невською заставою — в одному з великих промислових районів — В. І. Ленін у різний час керував чотирма марксистськими гуртками, в яких навчались робітники Семяніковського заводу, ткачі фабрик Паля і Максвеля. Заняття проводились на квартирах В. А. Шелгунова. І. В. Бабушкіна, М. Є. Меркулова та братів Михайла і Пилипа Бодрових. Пізніше у своїх спогадах І. В. Бабушкін писав, що ці лекції проходили жваво, інтересно, вони були найкращим засобом з'ясування того чи іншого питання, що всі присутні були задоволені цими лекціями і завжди захоплювались розумом лектора⁷⁴. В. І. Ленін керував також робітничими гуртками на Петербурзькій і Виборзькій стороні та на Васильєвському острові. З метою конспірації Володимира Ілліча називали там Миколою Петровичем. Справжнього його імені гуртківці не знали.

В. І. Ленін прагнув, щоб кожний гуртківець умів на практиці використати будь-який конфлікт між робітником і капіталістом для пробудження класової самосвідомості і ненависті до існуючого політичного ладу. Володимир Ілліч розробляв тематику і складав запитання, які розмножувалися і роздавалися керівникам і членам гуртків. Одержані відомості про фабрично-заводське життя використовувались Леніним на заняттях гуртків, а також при складанні листівок. Кожне гурткове заняття збагачувало робітників знаннями марксизму, розширювало їх кругозір, виховувало їх самосвідомість, розвивало їх політично.

Внаслідок величезної пропагандистської і організаторської роботи, проведеної В. І. Леніним та членами гуртка марксистів-технологів Центрального робітничого гуртка, до середини зими 1894—1895 рр. була створена мережа робітничих гуртків в усіх фабрично-заводських районах Петербурга. В процесі роботи марксистський гурток студентів-технологів і Центральний робітничий гурток були об'єднані В. І. Леніним у єдину загальноміську організацію петербурзьких марксистів, яка

⁷¹ «Ленін в Петербурге», Л., 1957, стор. 29—49.

⁷² ЦДІАМ, ф. Департаменту поліції, III експедиція, 1895, спр. 684, арк. 9.

⁷³ В. А. Шелгунов, Воспоминания о петербургском рабочем движении первой половины 90-х годов, журн. «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 8.

⁷⁴ «Спогади про В. І. Леніна», К., ч. I, стор. 109—110.

стала називатись Центральною соціал-демократичною групою. Вона очолила робітничий рух в Петербурзі. Тим самим були створені умови для переходу від пропаганди в гуртках до масової політичної агітації серед робітників, з'єднання соціалізму з робітничим рухом. 23 грудня 1894 р. на Семяніковському заводі сталося заворушення. Про ці події В. І. Ленін спільно з І. В. Бабушкіним написав листівку, яка обговорювалася в гуртку. Її було переписано в кількох примірниках і розповсюджено на заводі серед робітників. У лютому 1895 р., під час страйку робітників Нового порту, ленінська соціал-демократична група випустила листівку «Чого треба добиватися портовим робітникам?». Листівка значною мірою сприяла перемозі робітників. Так під керівництвом В. І. Леніна петербурзькі марксисты почали здійснювати історичний поворот від пропаганди марксизму серед передових робітників у гуртках до масової політичної агітації.

Об'єднання гуртка студентів-технологів і Центрального робітничого гуртка, перехід їх від гурткової пропаганди до масової агітації серед робітників фактично поклали початок існуванню петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В той час В. І. Леніну довелось вести боротьбу проти тих, хто не розумів необхідності переходу до нових методів роботи, хто намагався обмежити робітничий рух рамками економічної боротьби. З ініціативи В. І. Леніна питання про перехід до агітації і нових форм роботи обговорювалося серед робітників у гуртках, було проведено кілька зборів Центральної соціал-демократичної групи з участю робітників-революціонерів. Одно з таких засідань відбулося під керівництвом В. І. Леніна наприкінці 1894 р. в кімнаті А. О. Ванеєва та М. О. Сільвіна на Троїцькому проспекті (зараз вул. Москвіної). Після доповіді Володимира Ілліча були зачитані уривки з брошури Кремера і Мартова «Про агітацію»⁷⁵. Ця брошура зводила все лише до агітації за економічні вимоги і принижувала роль політичної боротьби. В. І. Ленін піддав брошуру «Про агітацію» різкій критиці і вказав, що перехід до масової агітації назрів і соціал-демократична група, не відмовляючись від економічної агітації, повинна переносити центр ваги своєї роботи на роз'яснення політичних завдань робітничого класу.

В ході дискусії проти пропозиції Леніна виступив Красін⁷⁶. Він мотивував свою незгоду тим, що нібито випуск прокламації на якомусь заводі приведе до арешту передових робітників і розладу соціал-демократичної роботи. «Володимир Ілліч доводив, — пише Шелгунов, — що боятися цього не треба, бо прокламації зроблять те, що замість одного заарештованого з'являться десятки нових таких же і ще сильніших робітників»⁷⁷. Збори більшістю голосів підтримали Леніна і прийняли рішення: не відмовляючись від пропаганди в гуртках, переходити до широкої агітації серед робітників за економічні і політичні вимоги.

18—19 грудня 1894 р. у Петербурзі, на квартирі Г. М. Кржижановського, відбулася нарада членів соціал-демократичних груп деяких міст Росії. На нараді були присутні від Петербурга В. І. Ленін і Г. М. Кржижановський, від Москви — Є. І. Спонті, від Києва — Я. М. Ляховський (який раніше працював у Вільно) і від Вільно — Т. М. Копельзон. На нараді обговорювалося питання про перехід від пропаганди марксизму в гуртках до масової політичної агітації серед робітників і встановлення зв'язку з групою «Визволення праці».

⁷⁵ «Ленін в Петербурге», стор. 39.

⁷⁶ М. А. С и л ь в и н, назв. праця, стор. 88, 92.

⁷⁷ «Спогади про Леніна», ч. I, стор. 112.

Під час обговорення питання про масову агітацію серед робітників на нараді виявились різні погляди на характер і зміст агітації, а отже і всієї соціал-демократичної роботи. Спонті, якого підтримали Ляховський і Копельзон, виступив за проведення агітації лише на ґрунті економічних вимог, захисту повсякденних потреб робітників і відсував політичну агітацію на задній план як таку, що не мала важливого значення для робітників. Ленін рішуче виступив проти Спонті, піддав принциповій критиці його економічні тенденції й обґрунтував марксистське положення про те, що класова боротьба пролетаріату поєднує в собі економічну і політичну боротьбу і що політична боротьба з абсолютизмом, з усіма його проявами повинна стати головним завданням робітничого руху. Т. М. Копельзон у своїх спогадах пише, що «Спонті був захисником широкої агітації майже винятково економічного характеру, тим часом як Володимир Ілліч гаряче захищав необхідність введення в коло агітації, крім повсякденних потреб і вимог робітників, і питань політичного характеру»⁷⁸.

Отже, на цій нараді виявились дві тенденції в середовищі російських соціал-демократів: революційна і опортуністична. Через принципову політичну розбіжність на нараді не вдалось домовитись про посилку за кордон для встановлення зв'язку з групою «Визволення праці» одного, спільного представника і було вирішено послати двох представників: В. І. Леніна від петербурзьких соціал-демократів і Є. І. Спонті — від московських.

25 квітня 1895 р. В. І. Ленін виїхав за кордон і 29 вересня повернувся до Петербурга. В той час у Петербурзі посилювався робітничий рух, а зв'язки Центральної соціал-демократичної групи з фабриками і заводами значно розширились. З ще більшою енергією і наполегливістю Володимир Ілліч розгорнув роботу по дальшому будівництву центральної марксистської організації. Він провів кілька зборів членів Центральної соціал-демократичної групи спільно з активістами-робітниками, на яких обговорювались питання перебудови роботи і налагодження масово-політичної агітації. Поряд з навчанням у гуртках стали частіше практикуватися збори (сходки) з участю передових робітників. Сам же Володимир Ілліч майже щоденно бував у робітничих районах, проводив збори гуртків і активних робітників, готував виступи робітників. В обвинувальному висновку у справі керівників «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» говорилося, що обвинувачені Кржижановський і Ульянов відвідували таємні збори, які відбувались на сьомій лінії Васильєвського острова в будинку № 86, в спеціальній квартирі, найнятій у серпні 1895 р. робітником Головного Адміралтейства Іваном Федоровим⁷⁹.

З метою наближення роботи до робітничих мас В. І. Ленін після повернення з-за кордону вжив заходів до поліпшення організаційної структури Центральної соціал-демократичної групи. Для роботи серед робітників члени організації були розбиті на районні групи. Всю організацію очолив керівний центр (своєрідне бюро), до складу якого входили В. І. Ленін, Г. М. Кржижановський та В. В. Старков⁸⁰. При цьому В. І. Леніну довелось подолати опір захисників гуртківщини, противни-

⁷⁸ Т. М. Копельзон, Страницки воспоминаний, Сборник «О Ленине, Воспоминания», кн. III, М., 1925, стор. 22.

⁷⁹ В. И. Ленин, Сочинения, изд. I-е, т. I, стор. 566.

⁸⁰ Н. К. Крупская, О Ленине, М., 1960, стор. 103; З. П. Невзорова-Кржижановская, Наброски воспоминаний о «Союзе борьбы за освобождение рабочего класса», журн. «Творчество», 1920, № 7—8, стор. 11.

ків централізації і єдиної партійної дисципліни. Про це Володимир Ілліч пізніше в праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» писав: «Нападки на «диктатуру вождів» у нашій партії були завжди: вперше я згадую такі нападки в 1895 році, коли формально ще не було партії, але центральна група в Пітері почала складатися і повинна була брати на себе керівництво районними групами»⁸¹.

Епізод, про який пише В. І. Ленін, стався восени 1895 р. і полягав ось у чому: С. І. Радченко, який до приїзду В. І. Леніна в Петербург був головою гуртка марксистів-технологів, під час реорганізації Центральної соціал-демократичної групи не ввійшов до керівного центра. Він «образився» і став доводити членам районних груп, що при такому централізмі вони перестають бути товаришами по роботі і перетворюються на простих виконавців рішень трійки. «Райони захвилювались,— писала Н. К. Крупська.— Особливо образливим здався перехід з товаришів на «виконавців» — у цьому побачили акт недовір'я. Вирішили опротестувати таке рішення трійки. Збори відбулися на квартирі у Степана Івановича Радченка, протест був зачитаний здивованій трійці (Леніну, Кржижановському, Старкову.— Ф. О.). Ілліч відповів гарячою промовою, в якій він доводив неможливість в російських умовах «первісного демократизму». Ленін говорив про необхідність централізованої організації з єдиним керівним центром, що викликалося потребою, а не недовір'ям до когось»⁸².

Створена В. І. Леніним загальноміська соціал-демократична організація об'єднала всі марксистські гуртки і групи Петербурга. Згодом вона прийняла назву: «Союз боротьби за визволення робітничого класу». «Союз боротьби» був прообразом більшовицької партії як за своєю внутрішньою організацією, так і за винятково високими вимогами, що ставилися перед тими, хто вступав до «Союзу». Наприклад, група «молодих», очолювана І. В. Чернишовим, і близький до неї гурток К. М. Тактарева до арешту В. І. Леніна не були прийняті до «Союзу боротьби» як такі, що не проявили марксистської принципальності і стояли лише за ведення економічної боротьби.

Показником високої вимогливості В. І. Леніна до всіх, хто вступав до «Союзу боротьби» є переговори про прийняття до нього групи Мартова. Це була переважно інтелігентська група, яка мала зв'язки лише з поодинокими робітничими гуртками. Але вона мала певні пропандистські сили і деякі технічні засоби для друкування прокламацій і листівок. Тому В. І. Ленін не заперечував проти пропозиції Мартова, щоб вести переговори про прийом його групи в Центральну соціал-демократичну організацію. Перша зустріч з представниками цієї групи відбулася в жовтні 1895 р. на квартирі Кржижановського у присутності Леніна, Кржижановського і Старкова — з одного боку і Мартова та Ляховського — з другого⁸³.

На цій зустрічі виявились суперечності в питанні про агітацію і роль партії у робітничому русі. Ю. О. Мартов наполягав «на необхідності зробити стихійну економічну боротьбу мас підмогою їх втягнення в русло класового руху»⁸⁴ і не висував будь-якого конкретного плану по створенню централізованої соціал-демократичної партії.

В суперечках з мартівцями Володимир Ілліч висував на перший план завдання створення централізованої соціал-демократичної партії і переконував, що марксистські робітничі гуртки, якими б слабкими вони не

⁸¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 20.

⁸² Н. К. Крупская, О Ленине, стор. 103.

⁸³ «Ленін в Петербурге», стор. 47.

⁸⁴ Ю. О. Мартов, Записки социал-демократа, М., 1924, стор. 266—267.

були, вже зараз повинні об'єднатись під єдиним партійним керівництвом і діяти як низові організації політичної партії, бути організаторами страйкового робітничого руху і стояти в центрі загальнодемократичної боротьби проти царизму. Ленін указував, що соціал-демократи, не відмовляючись від економічної боротьби, центр ваги своєї роботи повинні перенести на політичну агітацію, політичну боротьбу, що політична агітація, яка роз'яснює класову мету боротьби пролетаріату, становить найбільш дійовий засіб політичного виховання мас. Мартов був змушений дійти згоди з Леніним, щоб не залишитися поза загальноміською соціал-демократичною організацією. Незабаром після попередньої зустрічі на квартирі Радченка відбулося об'єднане засідання представників ленінської соціал-демократичної групи з представниками мартовської групи, на якому вона була прийнята до очолюваної В. І. Леніним організації⁸⁵. Група Мартова поповнила «Союз боротьби за визволення робітничого класу» новими пропагандистськими кадрами, посилила його технічними засобами, але не внесла чогось нового у визначення завдань «Союзу боротьби» та його структури. Тому неправильно було б вважати, що «Союз боротьби» оформився на основі об'єднання Центральної соціал-демократичної групи і групи Мартова. В ході об'єднання марксистських гуртків і груп в єдину організацію удосконалювалась її структура, остаточно склався її керівний центр, оформились районні групи і мережа робітничих гуртків.

Створений В. І. Леніним «Союз боротьби» був суворо централізованою і глибоко конспіративною революційною організацією. Його очолювала центральна група, що складалася з 17 чоловік і була по суті його комітетом. До неї входили В. І. Ленін, Г. М. Кржижановський, С. І. Радченко, А. О. Ванєєв, В. В. Старков, П. К. Запорожець, Н. К. Крупська, Ю. О. Мартов та ін. Для більш оперативного керівництва з складу цієї групи було обрано керівне ядро (по суті бюро) в кількості п'яти чоловік: В. І. Ленін, Г. М. Кржижановський, А. О. Ванєєв, В. В. Старков та Ю. О. Мартов⁸⁶. Редактором видань «Союзу боротьби» було обрано В. І. Леніна. За пропозицією Володимира Ілліча члени центральної групи «Союзу боротьби» були розділені на три районні групи. До кожної групи входило 4—5 чоловік, вони підтримували зв'язки з заводами, фабриками через робітників-організаторів, які складали центральну робітничу групу всередині «Союзу боротьби». Низовою основою «Союзу боротьби» була мережа робітничих гуртків (у них налічувалося на той час 200—250 чоловік), які фактично становили собою осередки марксистської партії, що зароджувалась. Організаційна побудова «Союзу боротьби» на принципах централізму і суворої дисципліни забезпечувала гнучкість керівництва і тісний зв'язок з робітничими масами.

Після створення «Союзу боротьби» роль робітничих гуртків змінилась, їх завдання значно розширились: вони стали опорними пунктами загальноміської соціал-демократичної організації у проведенні всієї роботи серед робітників. У гуртках не лише вивчався марксизм, а й обговорювались питання підготовки страйків, видання і розповсюдження листівок, проведення політичної агітації і своєчасної інформації робітників про ті чи інші політичні події в країні, життя міста, району, підприємства і т. п. «Союз боротьби» виховав групу передових пролетарів — будівників партії, які вели безустанну роботу в масах. Активними діячами «Союзу» були робітники великих заводів: Обуховського

⁸⁵ «Ленін в Петербурге», стор. 50.

⁸⁶ М. А. С и л ь в и ц, назв. праця, стор. 103.

(тепер завод «Большевик») — В. А. Шелгунов, Семянніковського — І. В. Бабушкін, Путіловського — Н. Г. Полетаєв (згодом депутат III Державної думи), М. І. Калінін та інші.

Ленінський «Союз боротьби» очолив революційний робітничий рух у Петербурзі. В листопаді 1895 р. у зв'язку з страйком на фабриці Торнтон В. І. Ленін написав листівку «До робітників і робітниць фабрики Торнтон». Подібні листівки були адресовані робітникам інших фабрик та заводів. Так очолюваний В. І. Леніним «Союз боротьби» став здійснювати з'єднання соціалізму з робітничим рухом, перехід від пропаганди марксизму в гуртках до політичної агітації серед широких мас робітничого класу.

Занепокоєний діяльністю «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», царський уряд вирішив завдати йому жорстокого удару. В ніч на 9 грудня 1895 р. було заарештовано керівництво «Союзу боротьби» на чолі з В. І. Леніним і близько 40 активних працівників. Незважаючи на арешт керівників, діяльність «Союзу боротьби» не тільки не припинилась, а набрала ще більших розмірів. З листопада 1895 р. до травня 1897 р. було випущено понад 70 листівок, в яких поряд з економічними вимогами ставились широкі політичні завдання. В. І. Ленін назвав ці листівки першою робітничою пресою в Росії. Перебуваючи у тюрмі, Володимир Ілліч продовжував керувати петербурзьким «Союзом боротьби».

Влітку 1896 р. під керівництвом «Союзу боротьби» відбувся загальний страйк петербурзьких текстильників, у якому брали участь 30 тис. робітників. Цей страйк дав сильний поштовх зростанню робітничого руху по всій країні. Протягом 1896—1898 рр. відбулись найбільші страйки у Москві, Іваново-Вознесенську, Катеринославі та інших містах. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» не був суто місцевою організацією, а являв собою ідейно-теоретичний і організаційний центр, який поклав початок міцним зв'язкам соціал-демократичних організацій Росії. Його вплив поширювався далеко за межами Петербурга, і соціал-демократи інших міст бачили в ньому політичного керівника. Під впливом петербурзького «Союзу боротьби», за його прикладом були створені соціал-демократичні союзи в Москві, Володимирі, Києві, Ярославлі, Іваново-Вознесенську, Катеринославі та ін.

Оцінюючи історичне значення петербурзького «Союзу боротьби» і страйків тих років, В. І. Ленін вказував, що «тільки агітація 1894—1895 рр. і страйки 1895—1896 рр. створили міцний безперервний зв'язок соціал-демократії з масовим робітничим рухом»⁸⁷. Вперше робітничі маси піднімались на боротьбу під керівництвом соціал-демократичних організацій, і шлях цієї боротьби проклав пролетаріату петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який був зародком революційної марксистської партії в Росії. «Соціал-демократія, — писав В. І. Ленін, — появляється на світ божий, як суспільний рух, як піднесення народних мас, як політична партія»⁸⁸. Революційна і теоретична діяльність В. І. Леніна в цей період відкрила новий, *ленінський етап в розвитку марксизму*. Із революційного досвіду петербурзького «Союзу боротьби» Володимир Ілліч виходив в усій своїй наступній діяльності по створенню марксистської партії в Росії. Така партія була створена В. І. Леніним в 1903 р. Під керівництвом Комуністичної партії, вихованої В. І. Леніним, радянський народ першим в історії побудував соціалістичне суспільство і приступив до розгорнутого комуністичного будівництва.

⁸⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 251.

⁸⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 466.

Класова боротьба селянства в період феодалізму

О. С. КОЦІЄВСЬКИЙ

ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

(кінець XVIII — початок XIX ст.)

Питання про закріпачення селян Південної України ще мало досліджене в українській радянській історіографії. Буржуазна історіографія зображувала закріпачення селян південних губерній як одночасну подію, що сталася в результаті видання указу 12 грудня 1796 р.¹

Інакше розв'язує це питання радянська історична наука. Озброєні марксистсько-ленінською методологією, радянські історики показали, що прикріплення селян до землі було тривалим і складним процесом, зумовленим усім ходом соціально-економічного розвитку Росії та особливостями розкладу феодально-кріпосницької системи на території Північного Причорномор'я². Але спеціальних праць, присвячених висвітленню прикріплення до землі південноукраїнського селянства, в радянській історичній літературі немає. Завдання даної статті — якоюсь мірою показати, як в обстановці жорстокої класової боротьби відбувалося закріпачення селян Південної України.

Головним фактором, що зумовив поширення на території визволеної від турків і татар Південної України феодально-кріпосницьких відносин, було поміщицьке землеволодіння. Оселення селян на поміщицьких землях, навіть у результаті вільної колонізації, що мала найбільше значення для заселення краю, відразу ставило поселенців у певну залежність від власників землі.

Початок оформлення кріпосницьких відносин у Південній Україні можна віднести до часу четвертої ревізії (1782 р.), коли за поміщиками було записано 7478 селян чоловічої статі³. Феодальні відносини тут існували і до четвертої ревізії. Селяни, які жили на поміщицьких землях, повинні були за користування землею, худобою, інвентарем, а часто й житлами, виконувати повинності, характер і обсяг яких залежав від давності освоєння даного району, близькості його до кордону та інших обставин. Розмір цих повинностей порівняно з панщиною кріпосних селян інших частин України був невеликий: один-два дні панщини.

¹ И. Энгельман. История крепостного права в России. М., 1900, стор. 178—179; В. И. Семеновский, Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, изд. 2-е, СПб., 1903, стор. 408.

² Ф. Ястребов, Украина в первой половине XIX столетия, «Нариси з історії України», вип. VIII, К., 1939, стор. 7; І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954, стор. 23; В. А. Голобуцький, Черноморское казачество, К., 1956, стор. 112—113, 120—122; Е. И. Дружинина, Северное Причерноморье в 1755—1800 гг., М., 1959, стор. 194—195; та ін.

³ К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. I, СПб., 1819, стор. 132.

Селяни цього краю користувались також правом переходу від одного поміщика до іншого⁴.

Під час четвертої ревізії в кріпаки потрапила лише частина селян, які поселилися на поміщицьких землях. Це пояснювалося тим, що селяни, які оселились недавно, користувались ще пільгами, а з старожилих під час перепису вдалося утримати в маєтках тільки тих, у кого було більш-менш заможне господарство, переважно колишніх запоріжців-зимівників. Слід відзначити, що на поміщицьких землях колишніх запоріжців жило порівняно небагато. Більшість козаків, які залишилися на території краю після зруйнування Січі, оселились на казенних землях і увійшли до стану державних селян.

Поміщикам було дуже важко реалізувати свої права на записаних за ними «підданих». На підставі указу від 22 січня 1788 р. про створення «Війська вірних козаків» в усі повіти Катеринославського намісництва було надіслане розпорядження Потьомкіна про «безперешкодний відпуск на службу всіх з колишніх запоріжців, хто побажає»⁵. Після сформування Чорноморського козачого війська до нього почали вступати ті козаки, що потрапили в «підданство», а також селяни з різним минулим, які прагнули визволитись від влади поміщиків.

Великими зусиллями поміщикам вдалося затримати в своїх маєтках тільки частину записаних за ними колишніх запоріжців і посполитих, чимало з них переселились на Кубань або перейшли в казенні селища. Однак і тих селян, які залишилися, нелегко було утримувати в покорі. Поміщикам довелося надати деякі пільги своїм «підданим», щоб якось утримати їх від втечі.

Роки, що відділяють четверту ревізію від наступної і указу від 12 грудня 1796 р., були цілим історичним періодом для причорноморської окраїни Російської держави, яка швидко розвивалася. За той час у соціально-економічному розвитку Південної України та її політико-адміністративному устрої відбулися такі зміни, які дозволили місцевим поміщикам з активною допомогою кріпосницької держави прикріпити до землі багатотисячну масу напіввільного селянства.

До середини 90-х років XVIII ст. успіхи в заселенні краю були вже значні. Селянське населення становило понад 400 тис. душ чоловічої статі⁶. Селяни, які жили на поміщицьких землях як «піддані», після закінчення пільгового строку відбували майже повсюдно дводенну паншину⁷.

Великі зміни сталися і в джерелах заселення поміщицьких маєтків. Після поділів Польщі майже зовсім припинився приплив «вихідців з-за кордону», а основний контингент новопоселенців почали становити втікачі з центральних губерній. На відміну від «вихідців з-за кордону», які мали право вільного вибору податного «стану» і іноді привозили з собою деяке майно, втікачі були зовсім безправні і в більшості випадків абсолютно неімуші, що сприяло закабаленню їх поміщиками.

⁴ Наприкінці 70-х років адміністрація Новоросійської губернії зробила спробу заборонити селянам перехід від одного поміщика до іншого. В документі «Ограничение Новороссийской губернии» сказано: «Якщо ж оселені з чиеї слободи проситися стануть на інше місце, ...то поміщик може їм дати для переходу письмовий вид і про те, що він відпускає, повідомляє воеводську канцелярію, без цього ж кожному від власника перехід забороняється» (Державна публічна бібліотека Академії наук УРСР, відділ рукописів, V, 851, арк. 39).

⁵ М. М. Владимиров, Первое столетие города Екатеринослава, Екатеринослав, 1887, Приложение, стор. 255.

⁶ К. Герман, назв. праця, стор. 132.

⁷ В. И. Семеновский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. I, СПб, 1888, стор. 233.

Під час п'ятої ревізії (1795 р.) об'єктом закріпачення ставали не тільки ті селяни, які жили на землях поміщиків, а й жителі казенних слобід. Значну роль у законодавчому оформленні кріпосницьких відносин у Південній Україні відіграв указ від 12 грудня 1796 р. Ще задовго до 1796 р. дворяни тих губерній, з яких кріпаки безупинно тікали в Новоросійський край, почали добиватися повернення своїх селян і заборони їх перетримування. Однак уряд не поспішав задовольняти ці вимоги. Керуючись військово-стратегічними міркуваннями, він прагнув усілякими засобами якнайшвидше заселити Південну Україну, не відмовляючись і від надання притулку втікачам. На середину 90-х років становище змінилося. Закінчення російсько-турецьких війн, перший і другий поділи Польщі, значні успіхи заселення та господарського освоєння Південної України, а також втечі селян на південь, що ставали дедалі частішими, і зростання незадоволення поміщиків, які втрачали кріпаків, примусили уряд приступити до підготовки законодавчого акту, який мав припинити втечі.

Головною ж причиною, що змушувала землевласників домагатись «затвердження» результатів ревізії спеціальним указом, був протест чародних мас. «Хоч ревізія в губернії Катеринославській повсюдно закінчена, але за всіма наглядями земських поліцій... неможливо припинити втечі», — писав у травні 1796 р. правитель Катеринославського намісництва П. Зубов⁸. Щоб припинити втечі, власті надіслали на допомогу земській поліції Полтавський легкокінний полк. З солдатів цього полку було утворено рухливий кордон на східній межі краю. Але селяни об'єднувались у невеликі групи і «озброєною рукою» проривались на Дон або Кубань. Правитель намісництва просив надіслати в його розпорядження ще один легкокінний і два піхотних полки, а також кілька човнів гребної флотилії для боротьби проти повстанців у дніпровських плавнях⁹.

Дворянство сподівалось, що указ, виданий від імені царської влади, допоможе тримати в покорі селян. Воно посилалося на непевність правового становища поселених на приватновласницьких землях вихідців з-за кордону¹⁰, доводило шкоду, якої завдають державі переходи селян від одного поміщика до іншого у південних губерніях. Так, наприкінці 1796 р. Катеринославський предводитель дворянства М. Комбурлей писав, що лише «одна перепона перешкоджає їй (Катеринославській губернії. — О. К.) перевершити їх (інші губернії. — О. К.) і позбавляє її загального права, повсюдно російським поміщикам присвоєного. — перехід селян»¹¹.

Ліквідація генерал-губернаторства і взагалі системи особливого покровительства південним губерніям, здійснена після воцаріння Павла I, прискорила видання давно підготовлюваного указу, що був опублікований 12 грудня 1796 р. Аналіз його тексту показує, що від проекту, який склався в 1793 р. в ньому збереглися лише фрази про втечі кріпаків на Південь і затримування їх там поміщиками. Все, що стосувалося заборони переходів селян, написано частково напередодні проведення п'ятої ревізії, частково — після її закінчення. У першій частині указу, де йдеться про «свавільні переходи поселенців», всюди вживається

⁸ Центральный державный архив давних актов (далі — ЦДАДА), ф. XVI розряду, спр. 699, ч. II, арк. 215.

⁹ «Известия Таврической ученой архивной комиссии», вып. 23, 1895, стор. 34; вып. 24, 1896, стор. 16—17; ЦДАДА, ф. XVI розряду, спр. 699, ч. II, арк. 215.

¹⁰ Е. И. Дружинина, назв. праця, стор. 195.

¹¹ ЦДАДА, ф. XVI розряду, спр. 699, ч. II, арк. 446—447.

минулий час. Про вільний перехід селян говориться як про факт, що мав місце до ревізії 1795 р.

Однак, якщо текст констатуючої частини указу був складений після 1795 р., то одне місце ухвальної частини вказує на те, що до тексту указу ввійшли, принаймні у фрагментах, параграфи, складені до закінчення п'ятої ревізії. Так, у першому параграфі говорилося, «щоб... кожний з поселення залишався в тому місці і званні, як він за нинішньою ревізією написаний буде» (підкреслено мною.— О. К.). П'ята ревізія і указ від 12 грудня 1796 р. оформили прикріплення до землі селян південних окраїн і були найважливішим етапом на шляху до повного його закріпачення.

Зараз же після ревізії 1795 р. до місцевих і центральних органів влади почали надходити скарги селян на незаконне закріпачення¹². Деякі скарги привернули до себе увагу уряду. Випадки закріпачення, про які в них говорилося, розцінювались як такі, що завдають шкоди державі і порушують прерогативу верховної влади. Внаслідок було видано два укази, значення яких визначалося не їх змістом, а резонансом, який вони дістали в масі закріпаченого селянства. Перший указ (виданий 22 лютого 1797 р.) передбачав вилучення з числа поміщицьких селян солдатів-утікачів, другий (виданий 12 березня 1798 р.) — стосувався повернення в казенне відомство селян, яких Хорват перетворив на кріпосних.

Ці укази принесли визволення незначній групі закріпачених селян і водночас послужили приводом для боротьби решти кріпосного населення краю за перехід у стан державних селян. Великими групами селяни почали тікати на Дон і Кубань¹³. У 1799 р. в східних повітах (Бахмутському, Маріупольському і Ростовському) розгорнулася збройна боротьба між загонами селян і козачими полками, надісланими на допомогу земській поліції. Окремі сутички озброєних селян із земською поліцією відбувалися в той час на всій території Новоросійської губернії¹⁴.

Закріпачення селян відбувалось і після п'ятої ревізії. На початку ХІХ ст. продовжувалось поселення на землях поміщиків селян-утікачів, а також «вихідців з-за кордону». Поміщики прагнули перетворити новопоселенців на кріпаків, використовуючи розписи¹⁵ та ревізії населення. Добре обізнаний із становищем справ у краї, херсонський віце-губернатор І. Х. Калагеоргій писав у 1814 р.: «...Після маніфесту 1796 р. грудня в 12 день виданого, всі, що були потім додаткові розписи, як і сама 1811 р. ревізія, не становлять укріплення людей по них написаних, незважаючи на те, однак ж багато з неблагонадійних, приймаючи до себе різних людей, в разі нової ревізії записують їх до оної...»¹⁶.

Однак енергійна антикріпосницька боротьба селянства перешкодила повторенню під час шостої і сьомої ревізій масового закріпачення, яке відбулося в 1795 р. Однією з найпоширеніших форм цієї боротьби лишались масові втечі селян. Ось що писала, наприклад, поміщиця Ка-

¹² Е. И. Дружинина, назв. праця, стор. 197.

¹³ В. А. Голобуцкий, назв. праця, стор. 175.

¹⁴ Державний архів Харківської області, ф. 14, оп. 1, спр. 373; арк. 3, 6—8; Я. П. Новицький, История города Александровска Екатеринославской губернии, 1905, стор. 130.

¹⁵ Розписи провадились між ревізіями з метою оподаткування пропущених по ревізії осіб податних станів. Так само, як і ревізії, розписи фіксували станову належність включених до списку людей.

¹⁶ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 149, оп. 1, спр. 463, арк. 25.

теринославської губернії О. Бріскорн до таврійського губернатора, повідомляючи про втечу її селян до Таврійської губернії під час сьомої ревізії (1816 р.): «...Всяка зміна ревізії великий має вплив на хиткий народ тутешній, який, охоче нахилиючи вухо до спокус дозвільних людей, залишає своє житло»¹⁷.

У відповідь на масові втечі і бродяжництво селян, що ухилялись від перепису, власті Новоросійського краю вживали екстраординарних заходів. Так, у зв'язку з сьомою ревізією у Херсонській губернії з жителів казенних сіл створювались кінні роз'їзди, які повинні були затримувати на шляхах усіх, кого підозрівали в бродяжництві. Земська поліція робила раптові рейди по селах і заарештовувала селян, які не мали письмових «видів»¹⁸.

Поряд з адміністративними заходами, що вживались місцевими урядовцями, поміщики добивалися нового указу, який санкціонував би закріпачення, що відбулося за час шостої і сьомої ревізій. У 1817 р. Херсонський військовий губернатор Ланжерон під впливом новоросійського дворянства запропонував Комітету міністрів видати указ «за прикладом 1796 р.». Однак уряд вважав видання такого указу передчасним¹⁹.

Отже, у першій чверті XIX ст., хоч і в порівняно незначних розмірах, відбувалося поширення кріпосницьких відносин на нові контингенти населення. Водночас кріпосники добивалися ліквідації права селян визволятися від кріпосної залежності судовим порядком. До центральних органів влади надходили численні просьби новоросійського дворянства припинити судові справи про селян, які «відшукували вольність» на підставі указів 1797 і 1798 рр.²⁰ 3 березня 1808 р., ідучи назустріч дворянству, Олександр I видав рескрипт, згідно з яким строк подання селянами просьб про звільнення обмежувався одним роком, після чого наказувалось «обернути на них усю силу і чинність указу 12 грудня 1796 р.»²¹.

Однак видання указу не принесло бажаного поміщикам заспокоєння закріпачених селян. Навпаки, цей указ відродив серед селян надію на визволення. Заворушення, що почалися після видання указу, набрали форми втеч; масовим ставало відмовлення відбувати панщину. Найбільшого розмаху набрав селянський рух у Бахмутському повіті, Катеринославської губернії, де указ було сприйнято як відновлення права вільного переходу. В звіті за 1809 р. Катеринославський губернатор повідомляв, що хвилювання охопили 14 сіл²².

Заворушення закріпачених селян, так само як і подання ними просьб про звільнення, мали місце і в наступні роки²³. Селяни скаржились, зокрема на те, що судові чиновники роками не розбирають справ про їх звільнення. Відстоюючи інтереси землевласників, судові органи повідомляли сенат, що судочинство утруднювала відсутність відповідних законів.

¹⁷ Державний архів Кримської області, ф. 26, оп. 1, спр. 1444, арк. 16 і зв.

¹⁸ ДАОО, ф. 149, спр. 168, арк. 19 і далі.

¹⁹ Там же, арк. 38, зв., 39.

²⁰ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 994, Мордвінови, оп. 2, спр. 151, арк. 2 і зв., «Журнал Комитета министров», т. I, СПб., 1888, стор. 366.

²¹ «Полное собрание законов Российской империи» (далі — «ПСЗ»), т. XXX, № 22 862, стор. 106.

²² ДАОО, ф. 1, оп. 221, спр. 2, 1810 р., арк. 13; ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 11, спр. 182, арк. 156.

²³ За 1811—1815 рр. нами зареєстровано чотири заворушення закріпачених селян, що добивались визволення.

Водночас поміщики продовжували добиватися остаточної ліквідації прав «про відшукання вольності» селянами. Ідучи назустріч побажанням поміщиків, уряд видав 21 вересня 1815 р. указ «Про закони, якими треба керуватися при розв'язанні справ про людей, що відшукують свободу з поміщицького володіння»²⁴. Цим «законом» поміщикам і місцевим властям дозволялося не брати просьб від селян про їх звільнення.

Останнього удару по вільному і напіввільному селянству Південної України було завдано в 1827—1829 роках. За час після сьомої ревізії (1815 р.) в Новоросійському краї зібралася величезна кількість утікачів²⁵, і оскільки наступна ревізія весь час відкладалася (вона була проведена в 1833 р.), то урядові довелося вдатися до спеціальних заходів. 9 листопада 1827 р. вийшов указ, згідно з яким селяни-утікачі, що «зайшли» в Новоросійський край, повинні були «залишитись в цьому їх місці й званні, якщо поміщики або казенні селища того побажають»²⁶. У наступному 1828 р. було видано указ, в якому визначалися останні строки приписки утікачів — 15 вересня і 1 листопада 1828 р. Після закінчення строку приписки виявлені утікачі віддавались у рекрути та в арештантські роти, а нездатні до служби і жінки повинні були засилатись до Сибіру на поселення²⁷. За даними І. О. Гуржія, протягом 1822—1833 рр. до Сибіру було заслано 4870 «бродяг» з Катеринославської та Херсонської губерній²⁸, 850 — з Таврійської губернії²⁹.

Про кількість селян, закріпачених на підставі указів 1827 і 1828 рр., є деякі відомості у губернаторських звітах. Так, за даними звітів Херсонського губернатора, протягом 1829—1831 рр. до поміщицьких селищ було причислено 2596 утікачів («безгласних людей») ³⁰. Ця цифра дає уявлення про загальну кількість бродяг і утікачів Південної України, що потрапили у власність поміщиків. Безсумнівно, в двох інших губерніях кількість закріпачених за ці роки селян мало відрізнялась від наведеної по Херсонській губернії.

З даними губернаторських звітів про кількість закріпачених за ці роки селян, збігаються відомості, наведені новоросійським поміщиком В. Шостаком, автором замітки «Про цінність земель у Новоросійському краї». Говорячи про зростання населення краю в другій чверті XIX ст., Шостак відзначає, що указ від 29 грудня 1827 р. збільшив населення поміщицьких маєтків «процентів на 30»³¹. (У Новоросійських губерніях, за сьомою ревізією, налічувалося понад 220 тис. кріпаків).

Зусилля властей припинити втечі селян у Новоросію і на цей раз ні до чого не привели. Втечі тривали, продовжувало існувати «бродяжництво» безпаспортних селян, які кочували від одного поміщика до іншого, наймалися на роботу до іноземних колоністів, заможних державних селян, шукали заробітку у швидко зростаючих містах Південної України.

²⁴ «ПСЗ», т. XXXIII, № 25 947, стор. 283—289.

²⁵ Про втечу селян, зокрема в губернії Південної України, є досить значна література. Див., наприклад, І. О. Гуржій, Втечі селян — одна з поширених форм антикріпосної боротьби на Україні в першій половині XIX ст., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. V, К., 1953; Е. Коц, Побег крестьян в николаевскую эпоху, «Архив истории труда в России», кн. V; та ін.

²⁶ «ПСЗ», т. II, № 1521, стор. 957—958.

²⁷ Там же, т. III, № 2237, стор. 783—784.

²⁸ І. О. Гуржій, Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958, стор. 79.

²⁹ «Материалы для статистики Российской империи», СПб, 1839, стор. 145.

³⁰ ЦДІАЛ, ф. 1281, оп. 11, спр. 168, арк. 44, 45, 146 зв., 147, 272, 273. Про переслідування бродяжництва втеклих селян у Південній Україні наприкінці 20-х — початку 30-х років XIX ст. див. І. О. Гуржій, Втечі селян — одна з поширених форм антикріпосницької боротьби на Україні в першій половині XIX ст., стор. 103—104.

³¹ «Журнал Министерства государственных имуществ», 1847, ч. XXII, стор. 9.

Закріпачення селян Південної України і поширення відсталих виробничих відносин на більшу частину оброблюваних земель Південної України уповільнили прогрес агротехніки і товаризації сільського господарства, звузили ринок робочої сили і тим самим загальмували розвиток не тільки сільського господарства, а й промисловості. Однак феодально-кріпосницькі відносини так і не стали в Південній Україні всеохоплюючими. Це пояснювалося тим, що поширення на її території кріпосництва відбувалось в умовах дедалі глибшого розкладу феодально-кріпосницької системи, одним з найбільш яскравих проявів якого був селянський рух.

Н. А. СИРОВАТСЬКА

БОРОТЬБА СЕЛЯН КИЇВЩИНИ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ

(кінець XVIII — початок XIX ст.)

Процес розкладу кріпосного господарства, який почався ще в середині XVIII ст., поглиблювався з кожним десятиріччям. Дедалі виразніше виявлялась невідповідність старих феодальних виробничих відносин характерові розвитку продуктивних сил. Лишаючись в основі своїй натуральним, поміщицьке господарство більше втягувалось у внутрішній і зовнішній ринки. Зростання попиту на хліб та інші продукти сільського господарства вело до посилення поміщицького натиску на селянство, до збільшення експлуатації кріпаків, що виявилось у збільшенні панщини.

Поміщики дедалі ширше застосовували урочну систему панщинних робіт. Нерідко давались на один робочий день такі завдання, що їх не можна було виконати і за два-три дні. Так, селяни містечка Ставищ, Таращанського повіту, в одній з своїх скарг на ім'я київського цивільного губернатора (1825 р.) вказували, що поміщик кожного року збільшував чинш і панський лан, який мали обробляти кріпаки, що цей лан у 1825 р. в порівнянні з ланом 1816 р. був більший у 10 разів³².

Основні панщинні повинності кріпосного селянства фіксувалися в інвентарях³³. Їх поміщики завжди намагались збільшити. Часто економили спеціально протягом тривалого періоду не вели точного обліку виконаної панщини, а під кінець примушували селян знову її відробляти, а окремі роботи зовсім не зараховувалися до виконаної панщини. Так, за неповними даними проведеного у 1802 р. інвентаря сіл Хальчі і Воронівки, Київського повіту, що їх орендував у графіні Дзюлинської поміщик Михайловський, встановлено, що загальна кількість панщинних повинностей селян становила понад 170 робочих днів, хоч насправді це число було значно більшим³⁴. У селі Рубежівці того ж Київського повіту, згідно із складеним у 1821 р. інвентарем, кількість панщинних повинностей селян була ще більшою: для селянської сім'ї, яка складалася з п'яти і більше душ, — 244, для меншої сім'ї — близько 182 робочих днів³⁵.

³² Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 803, оп. 1, спр. 165, арк. 135.

³³ В поміщицьких маєтках Правобережної України інвентарі існували з кінця XVI ст. для реєстрації селянських повинностей, а також для укладення орендних угод між поміщиками.

³⁴ Розрахунок зроблений, виходячи з середньої вартості робочого дня, яка згідно з інвентарем дорівнювала 13,5 гроша.

³⁵ Підрахунок зроблений, виходячи з середньої вартості панщинного дня, яка згідно з інвентарем дорівнювала одному злотому.

Слід відзначити, що подібно до зростання числа панщинних днів рік у рік збільшувалась кількість усяких данин і додаткових робіт. У 1816 р. жителі сіл Гутки та Будилівки, Радомисльського повіту подали скаргу сенатору Болотникову, в якій писали, що поміщиця Розалія Лагановська не тільки вимагала від кріпаків працювати на панщині протягом тижня і навіть у свята, а й грабувала надмірними поборами, насильно забирала худобу, майно і все те, що їй з пожитків селянина сподобалось. Вона примушувала кожну жінку напярсти по 8–10 мотків ниток, даючи лише половину прядива, а решту селяни мали докладати. Кожного господаря поміщиця примушувала виробляти 60 аршин полотна³⁶. Селян нещадно експлуатували різні посесори та орендатори. Поміщики захоплювали общинні землі, зменшували селянські наділи або й зовсім позбавляли кріпаків землі. Селяни не мали ніяких прав, за найменшу провину, а часто і без вини їх нещадно били різками, батогами, обливали окропом. Посилення феодальної експлуатації супроводжувалося наростанням масового народного руху, зокрема селянського.

Боротьба кріпосних селян Київської губернії, як і всієї Правобережної України, була частиною загальної антикріпосницької боротьби селян Росії. Однією з масових форм боротьби селян проти феодального гніту були численні скарги. Кріпаки наївно вірили, що коли подати скаргу, царський уряд допоможе їм, захистить від панської сваволі. Для подачі своїх скарг та прохань селяни вибирали спеціальних уповноважених. Основним змістом скарг були прохання звільнити від тяжкої і необмеженої панщини та інших виснажливих робіт, захистити від зущань пана. Селяни скаржились на обезземелення, на захоплення економією громадських угідь, просили звільнити їх від кріпосної залежності і перевести у стан державних селян.

Скарги і прохання писались від імені окремих осіб, цілих громад і сіл, навіть від імені кількох сіл. Так, у 1818 р. була подана скарга київському цивільному губернатору від громад ключа Спочинецького, Махновського повіту, сіл Черемошного, Спичинець, Степанок, Булаєва, Жидовець, Малинок, Васильковець. У цій скарзі селяни писали про тяжку панщину, яку їм доводилося виконувати протягом усього тижня, навіть у святкові дні, про жорстокість і звірства поміщиків Антонія і Францишика Собанських³⁷. У своєму донесенні київському цивільному губернатору (1820 р.) управитель Міністерства внутрішніх справ повідомляв, що до нього надіслано вісім скарг, які були подані цареві під час його подорожі. Дві з них — від імені селян містечка Смілої, Черкаського повіту, шість — від селян різних сіл Уманського повіту, що належали графині Потоцькій. Селяни писали про жорстоке гноблення, щоденні кари, «надмірні денні і нічні роботи»³⁸.

У більшості випадків скарги селян залишались без уваги з боку адміністрації. Чиновники, що сиділи в повітових та губернських установах, не були зацікавлені у їх розгляді, вони всіляко захищали інтереси поміщиків. Скарги передавались з однієї інстанції до іншої, і так тягнулось багато років, а рішень ніяких не виносилось. А коли й приймалися якісь рішення, то вони майже завжди були на користь поміщиків. Дуже часто траплялось, що за свої скарги селяни зазнавали репресій з боку царських урядовців і, особливо, поміщиків. У 1805 р. жорстока розправа була вчинена над жителями сіл Скали, Вербівки і Скоморо-

³⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 3280, арк. 29—36.

³⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 3766, арк. 3.

³⁸ Там же, спр. 4373, арк. 92.

шек, Тарашанського повіту, за те, що ті насмілились скаржитись на свого поміщика Збишевського. Двох, найбільш активних селян за рішенням Київського головного суду було покарано батою і заслано у Нерчинськ, 10 — побили різками³⁹.

Другою поширеною формою боротьби були втечі селян. Доведені до розпачу, селяни дуже часто залишали своє злиденне господарство, а самі, нерідко з сім'ями, тікали в Катеринославську і Херсонську губернії, донські степи, а також Бессарабію. Втечі селян з Київської губернії мали місце й раніше, але з кінця XVIII ст. вони стали більш частими. Селяни втікали не лише окремими сім'ями, а й великими групами і навіть цілими селами. Втікачів переслідували, жорстоко карали, повертали колишнім хазяям, нерідко засуджували до тюремного ув'язнення і каторжних робіт. Так, за 11 місяців 1798 р. з Київської губернії до Сибіру (Єкатеринбург і Нерчинськ) було заслано 72 чоловіки, з них 22 чоловіки — за «бродяжництво»⁴⁰. Але ніякі переслідування і покарання не могли загасити прагнення селян до волі.

На початку XIX ст. зростають втечі селян. За даними київського губернського прокурора, в березні 1816 р. з 424 504 тис. населення губернії 24 756 чол. перебувало «у втечах і невідомій відсутності»⁴¹. Внаслідок цього окремі поміщицькі маєтки часто лишались зовсім без робочої сили. Це, зрозуміло, було великою загрозою для поміщицького господарства, але ні поміщики, ні уряд нічого не могли зробити.

Поширеною формою боротьби селян Київської губернії, як і по всій Україні та Росії, була така форма, як розправа над поміщиками та їх управителями, підпали панських садиб тощо. Так, у 1805 р. селянин М. Шевчук з с. Вирлоока, Радомишльського повіту, намагався вбити панського економа Сонгайла, який жорстоко знущався над кріпаками та грабував їх майно. За вироком Київського головного суду, який розглядав справу, М. Шевчука побили кончуками, вирвали йому ніздри, а потім заслали в Нерчинськ на довічну каторгу⁴².

Часто селяни переходили до більш рішучих дій: відмовлялись від виконання панщини, не визнавали влади панів та їх управляючих, зарешті ставали на шлях відвертих виступів. Рік у рік зростала кількість селянських виступів, вони ставали дедалі тривалішими, рішучішими. За далеко не повними даними, у першій чверті XIX ст. в Росії селянські заворушення відбулися в 281 маєтку⁴³. За нашими підрахунками, в Київській губернії за період кінець XVIII — перша чверть XIX ст. відбулося не менше 9 виступів селян.

Серед селянських виступів кінця XVIII ст. виділялось своїм розмахом заворушення селян містечка Димера і с. Котюжанки, Київського повіту. Цей рух висвітлено у монографії І. О. Гуржія «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту», коротко говориться про нього і в праці Е. П. Трифільєва «Очерки из истории крепостного права в России» (Харків, 1904). Тому немає потреби пинятися на ньому.

Значним за своїм розміром було заворушення в містечку Корсуні, Югославського повіту⁴⁴. До 1799 р. жителі містечка були вільними.

³⁹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 484, п. 1, 1805, спр. 40.

⁴⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 519, арк. 2—5.

⁴¹ І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954, стор. 405.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 484, оп. 1 (1805), спр. 43.

⁴³ Журн. «Вопросы истории», 1950, № 9, стор. 48.

⁴⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 1384, арк. 16—36.

В 1799 р. згідно з указом Сенату Корсунське староство було віддане разом з містечком Корсунем у володіння князю Лопухіну, а в 1800 р. Лопухін добився перетворення корсунців на кріпаків. Нещадно експлуатуючи своїх «підданих», Лопухін позбавляв їх засобів до існування. Корсунці писали скарги навіть до царя Олександра I, але на них ніхто не звертав ніякої уваги. Тоді вони відмовились визнати владу князя Лопухіна і не вийшли на панщину. До містечка була відряджена комісія для розслідування справи. Члени комісії умовляннями і погрозами намагались примусити селян покоритись. Але, сповнені палкого бажання добитися свободи, корсунці продовжували боротися. В середині 1804 р. в містечко прибула сотня козаків. Повстанці рішуче заявили, що вони вважають себе не кріпаками князя Лопухіна, а вільними міщанами і «такими завжди будуть, хоч би це коштувало їм життя». Тоді власті заарештували «привідців» (28 чоловік). Але й це не зломало мужності і рішучості корсунців. До містечка прибули додаткові війська. Міністерство внутрішніх справ дало вказівку всіх непокірних виселити з містечка в інші володіння Лопухіна. Провівши нові арешти «привідців», власті придушили заворушення. Київський головний суд, який слухав справу, п'ятох селян засудив до заслання на каторгу в Сибір, 22 — були покарані різками і віддані до солдатів. Інших учасників заворушення (кожного десятого) побили різками.

У справах Київського головного суду є згадка про виступ у 1805 р. селян с. Макіївки, Васильківського повіту, що належало поміщиці Проскуриній. Але цей виступ властям удалось дуже швидко придушити. У березні 1807 р. в рапорті Радомишльського нижнього земського суду київському цивільному губернатору повідомлялося про те, що в с. Потіївці селяни відмовились відробляти панщину та виконувати інші повинності. Заворушення швидко було придушено. Понад 30 учасників його заарештовано ⁴⁵.

Протягом 1813—1815 рр. з невеликою перервою відбувалося заворушення в с. Рубежівці, Київського повіту ⁴⁶. На початку 1813 р. це село потрапило до рук поміщика Рушиці, який нещадно експлуатував своїх кріпаків і чинив різні насильства над ними. Селяни подавали скарги у різні інстанції аж до царя. У вересні 1813 р. київське губернське правління доручило Київському нижньому суду провести розслідування. Після розбору справи комісія зробила висновок, що скарги селян безпідставні.

Переконавшись у тому, що марно чекати допомоги і захисту від органів царської влади, рубежівці заявили, що не будуть більше коритись поміщику, відробляти надмірну панщину і сплачувати податки. Найбільш активними серед селян були соцький Дубила, брати Щербаченки, брати Кас'яненки, Федір Дубоненко, Наум Чумак і ще кілька чоловік. У Рубежівку була послана нова слідча комісія. За розпорядженням Київського губернського правління 11 листопада були заарештовані соцький Дубило і брати Щербаченки. Тим часом комісія умовляннями і загрозами намагалась примусити селян покоритися. Але останні «залишались при своїй упертості». Для боротьби з повсталими в село була надіслана рота солдатів. Провівши масові арешти «підбурювачів», властям удалось зломити опір селян. 4 серпня 1814 р. Київський головний суд виніс вирок, згідно з яким Григорія Дубила було заслано до Сибіру. Решта активних учасників заворушення зазнали жорстокої езекуції. Але в 1815 р. рубежівці знову «збунтувались». На село були

⁴⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 1834, арк. 5, 10.

⁴⁶ Там же, спр. 2955, арк. 5.

послані нові ексекutori, 18 «підбурювачів» жорстоко побили, «щоб поміщику своєму корились і марними скаргами начальство не втруждали».

На початку 1818 р. до київського цивільного губернатора надійшла скарга селян колишнього Романівського староства сіл Чернявки, Ставиш, Стрекова, Жидовець, Ярчик, містечка Романівки, селищ Домоптівки і Казимирівки, які були продані казною різним поміщикам. Селяни писали про нещадне гноблення та жорстокі насильства, які чинили над ними пани та їх управителі. Для розслідування справи була послана комісія у складі повітового маршала і земського справника. Під час слідства селяни заявили про своє бажання перейти на становище державних селян, якими вони були раніш. Жителі с. Чернявки, наприклад, заявили слідчим органам, що «в поміщицькій власності за Осташевським бути не хочуть, а бажають залишатися на казенному становищі». Селяни сіл Жидовець і Ярчик теж заявили про своє бажання бути, як і раніш, державними селянами, а інакше вони «підуть світ за очі». Згідно з рішенням Київського головного суду 12 «призвідців» з різних сіл були засуджені до побиття різками (по 50 ударів кожному). Решту — кожного десятого учасника бунту — засудили до 30 ударів різками⁴⁷.

У 1823—1824 рр. відбулося заворушення селян економії поміщиці Радзівілл (містечко Малин, Радомишльського повіту). Селяни добились звільнення від кріпацтва, не виходили на панщину, не виконували інших повинностей і самовільно звільнили взятих у рекрути селян. У вересні 1824 р. в економію прибув урядовець Корецький з 7 солдатами. Жорстокі катування і насильства, до яких вдалися власті, зломилі опір малинських селян.

Яскраву сторінку в історію боротьби проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст. вписали селяни с. Підвисокого, Уманського повіту. З 1811 р. до 1826 р. з невеликими перервами продовжувалась ця героїчна боротьба кріпосних селян за своє соціальне визволення, яка продемонструвала самовідданість, рішучість, стійкість і мужність українських селян⁴⁸.

Характерним прикладом боротьби селян проти поміщиків було заворушення в містечку Германівка, Київського повіту, що належало поміщику Проскурі. Рух германівських селян був підтриманий селянами сусідніх селищ — Семенівки, Сущанок і Германівської слободи. Свою боротьбу за волю германівські селяни почали ще в кінці XVIII ст. З 1796 р. вони стали писати скарги в урядові установи, добиваючись звільнення від неавтономного кріпацтва⁴⁹. Ця боротьба ставала дедалі більш наполегливою і, нарешті, вилилась у відкритий виступ. З невеликими перервами рух тривав протягом 1825—1827 рр. і був жорстоко придушений військовою силою⁵⁰.

Стихійні, неорганізовані селянські виступи були приречені на поразку. Але селяни знову і знову повставали проти своїх гнобителів. «Коли було кріпосне право,— писав В. І. Ленін,— вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було поміщиків і бра-

⁴⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 3486, арк. 32—45.

⁴⁸ І. О. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.: його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958.

⁴⁹ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 161, арк. 1—3.

⁵⁰ Заворушення в містечку Германівка достатньою мірою розроблено у вже названих монографіях І. О. Гуржія.

тів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»⁵¹. Незважаючи на невдачі, селянські повстання розхитували феодально-кріпосницький лад і прискорювали його загибель. Антикріпосницька боротьба селян була однією з головних причин скасування кріпосного права.

П. Ю. МАРУНЯ

СЕЛЯНСЬКІ РУХИ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

(40—70-і роки XVIII ст.)

Останнім часом значно зріс науковий інтерес істориків до дослідження селянських рухів на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Цьому питанню присвячено праці І. О. Гуржія⁵² та К. Г. Гуслистого⁵³, а також ряд статей і дисертацій. Проте ще лишається чимало питань, які потребують додаткового вивчення. Одним з таких питань є селянські рухи на півночі Лівобережної України в 40—70-х роках XVIII ст.

В середині XVIII ст. поширеною формою селянської боротьби проти феодально-кріпосницького гніту на Лівобережній Україні було «шування козацтва», тобто прагнення селян стати козаками, над якими не тяжіла особиста залежність від поміщиків. У червні 1749 р. селяни с. Єсмань, Ніжинського полку, виступили проти феодала Я. Денисова. Вони заявили: «Слухатися не будемо!» і, мотивуючи тим, що їх діди і батьки були козаками, вимагали записати їх у козацькі реєстри⁵⁴. В тому ж році селяни с. Лилинівки, Чернігівського полку, не лише відмовилися виконувати повинності, а й намагались розправитись з феодалом П. Іскрицьким⁵⁵. Рух було придушено з допомогою «пристойного числа компанейцев». Учасники його були побиті киями, а «зачинщики» відправлені в Генеральну військову канцелярію⁵⁶.

Рішуче боролися проти посилення феодального гніту і закріпачення селяни с. Фоевичів, Топальської сотні, Стародубського полку. У червні 1747 р. селяни цього села, доводячи своє козацьке походження, звернулись до місцевих органів влади з вимогою записати їх до козацького стану і рішуче відмовилися виконувати панщину на феодала П. Чарнолузького⁵⁷. В село були надіслані війська. Протягом 1747—1749 рр. фоевичівці шість разів вступали в бойові сутички з добре озброєними військовими командами. Їх підтримали селяни с. Чолхова, які в липні 1747 р. відмовилися відбувати панщину на пана М. Рубцова, а 19 серпня вступили в бій з військовою командою і вигнали її з села⁵⁸.

Події в с. Фоевичах набрали настільки серйозного характеру, що на них повинні були звернути увагу центральні органи влади. Сенат

⁵¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

⁵² І. О. Гуржій, Повстання селян в Турбаях, К., 1950.

⁵³ К. Г. Гуслистий, Турбаївське повстання, К., 1947.

⁵⁴ Харківський філіал Центрального державного історичного архіву УРСР, ф. 1, спр. 7488, арк. 2—3 (Далі — ХФЦДІА УРСР), №№ справ і фондів подаються за описами 1870 р.

⁵⁵ ХФЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 12 118, арк. 1.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же, спр. 19 184, арк. 55.

⁵⁸ Там же, арк. 58.

наказав гетьманським органам влади якнайшвидше надіслати в с. Фоевичі військову команду з штаб-офіцером, щоб перешкодити поширенню руху на інші села⁵⁹. Сенат зобов'язав Генеральну військову канцелярію залишити військову команду в селі для остаточного придушення повстання і приведення селян до покори своєму панові⁶⁰. Незабаром у село прибуло 200 солдатів на чолі з майором Сибірського драгунського полку П. Гур'євим і команда козаків на чолі з полковим хорунжим С. Леонтовичем⁶¹. Селяни виявили стійкість і мужність у боротьбі проти гнобителів. Вони напали на військову команду, а ті, що залишалися в селі, протягом 1747—1749 рр. рішуче відмовлялись виконувати повинності Чарнолузькому. Та сили були далеко не рівними. Тривале перебування в селі військ, жорстокі масові репресії (було ув'язнено близько 70 чоловік) нарешті зломали опір повстанців. У послабленні опору фоевичівців мало, безперечно, значення й те, що внаслідок відриву значної кількості робочих рук від господарської діяльності селяни опинилися у важкому матеріальному становищі, часто-густо вони навіть не мали чим нагодувати своїх дітей⁶².

В 40—70-х роках XVIII ст. серед селянських виступів північної частини Лівобережної України найбільш рішучим був виступ селян сіл Кулагів і Суботовичів, Новоместської сотні, Стародубського полку. Селяни цих сіл, як і фоевичівці, неодноразово звертались до місцевих органів влади з вимогою записати їх у козацькі реєстри. Не одержавши позитивної відповіді, кулажці і суботовичівці не лише відмовились (у червні 1748 р.) виконувати феодальні повинності кріпоснику П. Даровському, а й напали на його двір, щоб розправитись з своїм гнобителем. Довідавшись про наміри селян, Даровський втік у сусіднє село Івантівку⁶³. Кулажці та суботовичівці протягом двох тижнів вартували біля поміщицького маєтку, підстерігаючи Даровського та його старосту. Переляканий Даровський скаржився цариці Єлизаветі, що селяни хотіли його вбити, що тільки втеча врятувала його⁶⁴ і просив надіслати до його маєтку військову команду⁶⁵. В села негайно було послано військову команду, керівнику якої сотнику А. Лісаневичу Стародубська полкова канцелярія наказувала придушити селянський виступ. Вони боялися, що цей виступ пробудить до боротьби і селян інших сіл⁶⁶.

Протягом 1748—1750 рр. гетьманські органи влади направили у Кулагі, Суботовичі та інші села для придушення селянських виступів дев'ять добре озброєних команд. Карателі вдавались до диких розправ: жінок і дітей кидали у наповнені водою підвали і окурювали димом⁶⁷. Особливо жорстоко розправлялися з ватажками селянського руху. Так, у серпні 1748 р. у стародубській в'язниці по-звірячому були замучені Д. Федоров, Є. Тихонов, М. Якимович, М. Борисенко, К. Карпов, С. Шупкін та інші⁶⁸.

Проте і після цього кулажці і суботовичівці не лише відмовлялись виконувати феодальні повинності, а й чинили опір військовим командам,

⁵⁹ ХФЦДІА УРСР. ф. 1, спр. 19 184, арк. 35.

⁶⁰ Там же, арк. 154.

⁶¹ Там же, арк. 14, 22, 42, 155.

⁶² Там же, арк. 26.

⁶³ Там же, спр. 19 427, арк. 1.

⁶⁴ Там же, спр. 19 184, арк. 1.

⁶⁵ Там же, арк. 3.

⁶⁶ Там же, спр. 19 427, арк. 9.

⁶⁷ Там же, арк. 31—32, 38, 49, 78—79.

⁶⁸ Там же, арк. 11—12.

виганяючи їх із своїх сіл. Так, у вересні 1748 р. під натиском селян війська змушені були залишити с. Суботовичі⁶⁹. У червні 1749 р. відбулася сутичка селян з військами в с. Кулагах⁷⁰. Часто кулажці і суботовичівці, переховуючись у навколишніх лісах, вдавались до партизанських методів боротьби. Вони нерідко нападали на команди та окремі групи козаків⁷¹, знищували посіви, заводили в ліс худобу поміщика тощо⁷². Під впливом подій у Кулагах і Суботовичах сталися заворушення в селах Лакома Буда, Сімонтовка, Костянічі, Лопазня і Старі Чешуйки⁷³.

В північній частині Лівобережної України центральне місце в селянських заворушеннях і в 60-х роках XVIII ст. займали села Кулагі і Суботовичі. В серпні 1760 р. селяни цих сіл не лише відмовились відбувати феодальні повинності, а й оголосили себе козаками, обрали за козацьким звичаєм сотенне управління і приступили до розподілу поміщицької землі⁷⁴. Сотником управління був обраний ватажок повстання С. Шестаківський. Виступ селян у Кулагах і Суботовичах зробив великий переполох серед феодалів Лівобережної України. На його придуження була направлена військова команда. Повстанці не розгубились і, озброївшись сокирами, косами, кіллями, мисливськими рушницями, вранці 17 січня 1761 р. напали на команду і змусили її відступити⁷⁵. 30 січня власті кинули ще одну команду, але повстанці (350 чоловік) не здавалися, вони чинили рішучий опір і сильно побили багатьох козаків⁷⁶. Сотник А. Сільвич і писар М. Колосовський були вбиті. З повстанців загинув лише І. Самойлович і 16 чоловік було поранено⁷⁷.

Власті поспішно відрядили в села Кулагі і Суботовичі ще одну військову команду в складі 350 чоловік на чолі з полковим осаулом П. Лішнею. Водночас по форпостах були розіслані «промеморії» про необхідність стежити за селянами Кулаг і Суботовичів, які мали намір тікати за кордон⁷⁸. Були розіслані накази війтам і отаманам, щоб вони повідомляли найближчі місцеві органи влади про перебування в їх селах кулажців і суботовичівців.

Повстання селян Кулаг і Суботовичів знаходило співчуття і підтримку серед селян навколишніх сіл, які також включались у боротьбу проти своїх феодалів-кріпосників, виступаючи на захист кулажців і суботовичівців. Про це свідчить такий факт: довідавшись про те, що у с. Борхлові перебувало кілька кулажців, П. Лішня відкомандирував туди військову команду в 60 чоловік на чолі з сотником Я. Якимовичем. Козаки прибули до села на початку квітня 1761 р., розшукали кулажців і тут же в дворі поміщика Лашкевича прилюдно побили їх киями⁷⁹. Присутні при цьому борхловські селяни на заклик Онуфрія Чубрика, озброївшись чим попало, напали на езекуторів, визволили нещасних, а козацьку команду прогнали⁸⁰. Після цього борхловці не вийшли на

⁶⁹ ХФЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 19 427, арк. 8.

⁷⁰ Там же, арк. 19, 50, 86, 92.

⁷¹ Там же, спр. 11 123, арк. 6; спр. 16 902, арк. 18—22.

⁷² Там же, спр. 19 427, арк. 1, 13, 29, 41.

⁷³ Там же, спр. 11 123, арк. 6.

⁷⁴ Там же, спр. 19 427, арк. 34—36, 54.

⁷⁵ Там же, арк. 215, 220, 271.

⁷⁶ Там же, арк. 89, 92, 231.

⁷⁷ Там же, арк. 228—229.

⁷⁸ Там же, арк. 238, 243, 245.

⁷⁹ Там же, спр. 21 198, арк. 9.

⁸⁰ Там же, арк. 28.

панщину, а старосту і прикажчиків, які вимагали виходу на «пригон», побили⁸¹. Так розпочалась антикріпосницька боротьба селян цього села, яка продовжувалась до 1762 р. В цьому селі з квітня 1761 по вересень 1762 р. між селянами і козацькими командами відбулося дев'ять сутичок. Подібні селянські виступи відбулися в Кислівці, Дібініно, Красновичах, Глухівцях, Душатіно, Лопезні, Овчинках, Каменцях, Меновцях та в інших селах Стародубського, Чернігівського і Ніжинського полків⁸².

Селянські заворушення на півночі Лівобережної України в другій половині 60—70-х років XVIII ст. набули великого розмаху. Досить сказати, що для придушення їх, за нашими підрахунками, було направлено 24 військові команди, до складу яких входило 2920 чоловік. Між військовими командами і повстанцями відбулось 27 збройних сутичок. В одній із своїх скарг на ім'я Сенату селяни писали, що в ніч з 9 на 10 липня 1775 р. сотник Покорський напав на них і, зловивши кілька повстанців, прилюдно побив їх, а козаки за наказом сотника розпочали стрілянину і вбили Леона Бутрика і Петра Карпова⁸³. В цій же скарзі селяни писали, що 12 чоловік було поранено, один з них (Самійло Плевук) на другий день помер⁸⁴. Загалом за другу половину 60—70-х років XVIII ст. в результаті сутичок було вбито 31 чол., поранено — 96 і заарештовано — 286, з них 37 померли у в'язницях від катувань, більше 100 чол. було засуджено на заслання, до ув'язнення і т. п.

Численні селянські виступи на Лівобережній Україні, як і в цілому в Російській імперії, свідчать про безперервне наростання в XVIII ст. класових суперечностей між поміщиками і селянами. Значна частина виступів селян на Лівобережній Україні, які відбувалися під лозунгом «шукання козацтва», переростали в дальшому у відкритий збройний опір військовим командам. Селянські заворушення на Лівобережній Україні в 40—70-х роках XVIII ст.—яскрава сторінка спільної боротьби українського і російського селянства проти українських і російських феодалів-кріпосників.

Селянським заворушенням на Лівобережній Україні в 40—70-і роки XVIII ст. були властиві, як і всім селянським заворушенням епохи кріпосництва, стихійність, роздрібненість і неорганізованість. Говорячи про стихійний характер селянських повстань, В. І. Ленін підкреслював їх величезне прогресивне значення в історії. «Селяни не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись екзекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом..., селяни повставали то тут, то там, і уряд нарешті поступився, боячись загального повстання всіх селян»⁸⁵.

Л. В. ОЛІЙНИК

АНТИНАРОДНА РОЛЬ ЦЕРКВИ У ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Протягом століть церква в руках ланівних класів була зручним знаряддям гноблення народних мас. Вона завжди підтримувала і всіма силами відстоювала те, що відживало й гальмувало прогрес. Коли

⁸¹ ХФЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 21198, арк. 29.

⁸² Там же, арк. 31—48; спр. 19 427, арк. 97, 107—112, 122, 118, 262—263.

⁸³ Там же, арк. 572.

⁸⁴ Там же, арк. 566.

⁸⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

в Росії відбувалася Жовтнева соціалістична революція, церква йшла у фарватері контрреволюційних сил. Ватикан благословив Гітлера на розбійницький похід проти країни соціалізму і освячував ножі голово-різів з українсько-націоналістичних банд, а у наші дні він надихає найреакційніші сили, які погрожують людству атомною зброєю.

У середині XIX ст. в Росії гальмом прогресу були феодально-кріпосницькі відносини. Церква захищала й освячувала кріпосне право і проповідувала, як писав Герцен, «цареградську філософію рабства». Коли скасування кріпосного права стало вже неминучим, бо цього владно вимагали економічні та політичні фактори, церква лишалась у таборі запеклих кріпосників, а її служителі з шкіри пнулися, захищаючи кріпосництво. В 1859 р., коли губернські комітети по суті вже закінчували свою роботу, ставропольський єпископ Ігнатій Брянгонінов доводив, нібито «немає щасливішого стану як кріпосне право»⁸⁶. Церква, зокрема представники її верхівки, докладали всіх зусиль, щоб реформа була проведена якнайвигідніше для поміщиків. Разом з поміщиками-кріпосниками «духовні отці» шалено відстоювали не тільки права поміщиків на всю землю, а й на особу селянина. Захищаючи «кнутафільську теорію», вони виступали за збереження для селян тілесних покарань.

Відомо, що автором підписаного 19 лютого царем Олександром II маніфесту, в якому викладався основний зміст реформи, був запеклий кріпосник московський митрополит Філарет Дроздов. Маніфест ставив своїм завданням довести, нібито «дворянство добровільно відмовилось від права на особу кріпосної людини», що воно пішло на «серйозні жертви» заради «блага селян». Філарет, покликаючись на бога і релігію, прагнув довести (це головна думка маніфесту) «справедливість» селянських повинностей поміщикам. У маніфесті підкреслювалось, що по «закону християнському всяка душа повинна користись властям», що «законно придбані поміщиками права не можуть бути взяті від них без належної винагороди для добровільної поступки, що було б противно всякій справедливості користуватись від поміщиків землею і не нести за це відповідної повинності»⁸⁷. Від цього документа, за влучним виразом відомого ліберала Ю. Ф. Самаріна, віяло скорботою по кріпосному праву.

Готуючи таку «волю» народу, власті боялись серйозних політичних ускладнень і тому перш, ніж оголосити маніфест, вони зробили все, щоб попередити ці ускладнення. З наказу Олександра II в усі губернії Росії було відряджено з пошту «його величності» спеціальних людей — генерал-майорів і флігель-ад'ютантів — з необмеженими повноваженнями, а також здійснено передислокацію військ. Тоді й церква не стояла осторонь. За два дні до остаточного затвердження «Положення» обер-прокурор синоду граф О. О. Толстой розіслав усім єпархіальним архієреям спеціального листа, в якому він зобов'язував священників подавати властям усіляку допомогу в збереженні «порядку», роз'яснювати селянам необхідність сумлінного виконання ними обов'язків перед поміщиками. Обер-прокурор вимагав від священників «вчити прихожан... добрим справам як у моральному, так і в громадському відношенні»⁸⁸.

5 березня 1861 р., в останній день масляного тижня, у так звану «прошену» неділю, в Петербурзі і Москві після проведення необхідних

⁸⁶ Журн. «Колокол», 1859, № 50, стор. 425.

⁸⁷ «Крестьянская реформа в России 1861 г., Сборник законодательных актов», М., 1954, стор. 35.

⁸⁸ Журн. «Киевская старина», 1901, № 3, стор. 135.

«заходів» безпеки, була проголошена «дарована селянам воля». З 9 березня по 2 квітня вона була оголошена і в губерніях України. Церковники взяли найактивнішу участь у здійсненні цього заходу. Маніфест повсюдно читався у кафедральних соборах, в приходських церквах і монастирях. Процедура його оголошення, як правило, закінчувалась богослужінням про здоров'я і благополуччя царствующого дому, який ніби тільки й існував для того, щоб думати про благо народу. Штучно створювана урочистість під час обнародування «волі» була, безперечно, розрахована на те, щоб одурманити селянство.

Гірке розчарування і глибоке невдоволення охопило селян після ознайомлення їх з царським маніфестом. Селяни з похиленими головами покидали церкви і монастирі. Незадоволення селян «волею» було масовим. Підтверджується це як численними спогадами сучасників, так і офіціальними донесеннями чиновників, які брали участь в обнародуванні маніфесту. Так, один з мирових посередників першого призову Волк-Карачевський (Чернігівська губернія) писав: «Будучи присутнім у церкві під час читання маніфесту, я помітив не щасливі обличчя селян, а суворі, ...на всіх вплинуло те, що «воля» дається не зразу, що вони повинні ще відбувати панщину, що із землею, якою вони володіли і вважають своєю, робиться щось не так»⁸⁹.

Оголошення маніфесту не послабило класового напруження на селі, а, навпаки, ще більш його загострило. Незабаром величезні райони країни були охоплені стихійними селянськими рухами. Подекуди мали місце селянські повстання. На Україні протягом березня, тобто в період обнародування маніфесту, відбулося 47 селянських виступів, які охопили близько 75 населених пунктів багатьох губерній. Уряд поспішив з розсилкою на місця «Положень», які мали, на думку кріпосників, «розвіяти всякі непорозуміння» та заспокоїти селянство. Але «Положення», які лише конкретизували кріпосницький, грабінницький характер маніфесту, ще більше напружили обстановку. Селянський рух зростав. Протягом квітня — травня 1861 р. на Україні відбулося 575 виступів селян, що охопили понад 840 сіл з населенням понад 403 тис. чоловік⁹⁰. Дедалі більше з'являлося «підбурювачів».

Уряд кинув значні військові сили на придушення селянського руху. Тілесні покарання стали масовими: сікли непокірних селян іноді цілими селами. В. І. Ленін відзначав, що царським властям «доводилось з допомогою військової сили і з пролиттям крові примушувати прийняти «Положення», що обдирало їх (селян.— Л. О.), як липку»⁹¹. За свідченням сучасників, ніколи ще так часто не використовувалась різка в Росії, як у перші місяці «визволення».

Церква і церковники брали найактивнішу участь в езекуціях, що їх чинили царські чиновники разом з військами над селянами. Священники часто «благословляли» війська «на подвиги» проти селян, освячували їх зброю «святою водицею». Так, на початку травня 1861 р. повстали селяни с. Олександрівки, Старобільського повіту, Харківської губернії. Повстання перекинулося на інші села і охопило незабаром увесь повіт, набравши загрозливого характеру. За наказом губернатора до повіту було направлено дві роги Одеського піхотного полку. Коли війська підійшли до м. Старобільська, як свідчив земський справник, їх «зустрів з хрестом протиерей Аристов». Виголосивши вітальну промову, Аристов «окропив святою водою військових чинів і обоз». Військові

⁸⁹ Журн. «Киевская старина», 1901, № 4, стор. 29.

⁹⁰ Н. Н. Лещенко, Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., К., 1959, стор. 184.

⁹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 26—27.

чини були «гостинно прийняті громадою міста (поміщиками-дворянами.— Л. О.)... і початовані порцією (горілкою.— Л. О.) і обідом, спеціально для них приготовленим». На обіді був і протиерей Аристов, який піднімав тост за «царя-батюшку» і за «славне воїнство»⁹². У листопаді 1861 р. в с. Графському (Вовчанський повіт) «повністю вийшли з покори властям» понад 2 тис. ревільських душ. В село приїхав з військами жандармський генерал Богданович, а з ним і протиерей Артамонов⁹³. За допомогою «меча і хреста» рух повсюдно було придушено.

Ненависть селян до попів була цілком зрозумілою. «Селяни,— писав В. І. Ленін,— не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись езекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкурки пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом (прямо так і говорив тоді митрополит Філорет!), селяни повставали то тут, то там...»⁹⁴. Не випадково у звіті «Про стан губернії за 1861 рік» подільський губернатор відзначав, що серед селян «глибоко вкорінилось недовір'я не тільки до поміщиків та чиновників, а й до духівництва»⁹⁵.

Масовий селянський рух мав великий вплив на всі сторони суспільного життя країни. Він посилив розмежування між табором буржуазних лібералів і революційними демократами та загострив боротьбу, що точилася між ними. Буржуазні ліберали вітали грабіжницьку реформу і пішли на повне співробітництво з поміщиками та урядом. У листі від 7 травня 1861 р. державному секретарю В. Буткову П. Куліш висловлював «повну готовність служити урядові»⁹⁶. Українські буржуазні ліберали, які групувались навколо журналу «Основа», називали Олександра II «справжнім благодійником людства»⁹⁷, виправдовували жорстокості царизму, шляхом яких він запроваджував у життя реформу. Про це відверто говорив ідеолог «ліберального хамства» К. Кавелін. «Арешти,— писав він Герцену,— мене не дивують і, признаюсь, не здаються мені обурливими».

Послідовними виразниками інтересів народу, його щирими друзями виступали революційні демократи. Після деяких хитань в сторону лібералізму під час підготовки реформи, на захист селян виступили Герцен і його «Колокол». Чорними людьми й злодіями народу називав Герцен поміщиків, попів і царя. Звертаючись до народу, зокрема до селян, він писав: «Ти ненавидиш поміщика, ненавидиш піддячого, боїшся їх — і абсолютно правий; але віриш ще в царя і в архиерея... Не вір їм! Цар з ними і вони — його»⁹⁸.

Всі чорні сили в Росії і за кордоном накинлись на «Колокол» і на його видавців — Герцена і Огарьова. Їх обливали брудом, лаяли і погрожували фізичною розправою. В цьому поході проти великої правди і благородства чи не найактивнішу участь взяли церковники. Знаючи, на що здібні «святі отці», Герцен писав: «Злива лайок така нестримна, що я починаю думати, що ці листи написані або в монастирях, або в консисторії»⁹⁹. Та погрози не злякали великих борців за свободу народу. З серпня 1861 р. «Колокол» особливо наполегливо закликав до

⁹² Державний архів Харківської області, ф. 3, спр. 151, арк. 35.

⁹³ Там же, ф. 16, спр. 153, арк. 2.

⁹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

⁹⁵ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. 1281, спр. 16, арк. 15.

⁹⁶ Журн. «Киевская старина», 1905, № 2, стор. 327.

⁹⁷ Журн. «Основа», 1861, березень, стор. 8.

⁹⁸ Журн. «Колокол», 1861, № 105, стор. 877.

⁹⁹ Журн. «Колокол», 1861, № 109, стор. 909.

об'єднання всіх революційних елементів Росії для майбутнього повстання проти існуючого ладу. Нечуваних цькувань з боку темних сил зазнав «коновод» російських революційних демократів М. Г. Чернишевський, який реформу називав грабїжницькою, а всіх, хто її вихваляв,— негідниками і дурнями. М. Г. Чернишевський, як відзначав В. І. Ленін, через усі перешкоди і рогатки царської цензури проводив ідею селянської революції. Царські кати заарештували великого мислителя і разом з «отцями» церкви влаштували над ним ганебний суд і розправу.

Створивши Інститут мирових посередників та провівши ряд інших «невідкладних» заходів, уряд і поміщики приступили до безпосередньої реалізації Положень 19 лютого — складання уставних грамот¹⁰⁰. Селяни чинили рішучий опір поміщикам та їх агентурі, не хотіли вступати з поміщиками ні в яку угоду, чекаючи «слушного часу». Вони відмовлялись підписувати уставні грамоти навіть тоді, коли їх нещадно били. Так, коли селяни с. Верхньої Сироватки, Путивльського повіту, відмовились підписати грамоту і виконувати будь-які повинності на користь поміщика, в село прибув ескадрон гусар, і всіх селян піддали екзекуції. Деякі з них і під різками заявляли: «Хоч зріжете на шматки, а по грамоті працювати не будемо»¹⁰¹.

Посилення репресій ще більше напружувало становище на селі, і справа з введенням уставних грамот посувалась дуже повільно. На 1 січня 1862 р. на Україні були введені лише 123 уставні грамоти, у Київській і Подільській губерніях — по одній грамоті, а у Волинській — ні одної. Було вжито нових необхідних «організаційних» та ідеологічних заходів. По всій країні розповсюджувались реакційні газети «Северная пчела», «Мирское слово» та інші періодичні видання. З'явилась злива різних листівок і брошур, що вихваляли реформу та прагнули злямога швидше нав'язати селянам грабїжницькі уставні грамоти.

Через Міністерство внутрішніх справ поміщики і місцеві власті просили «святий» синод активізувати діяльність попів на місцях. Характерним щодо цього є лист київського губернатора до генерал-губернатора, в якому він просив дозволу звернутися до київського митрополита з проською скласти кілька проповідей, які відбивали б як зміст здійснюваного «перетворення селянського побуту», так і обов'язки, що покладались на селян. Беручи до уваги повсюдну неповагу селян до поліцейських чинів та інших офіційних осіб, губернатор вважав «досить корисним складення духовним відомством для сільських священиків кількох проповідей, які погоджувалися б з положенням селянської справи і спрямовували б сільське населення до правильного розуміння своїх прав і обов'язків у сучасному ході перетворення». На думку губернатора, «такі проповіді, виголошені в церквах мовою, зрозумілою для селян..., сприяли б усуненню всяких непорозумінь»¹⁰².

Пропозицію губернатора підтримав генерал-губернатор, схвалив київський митрополит, і в січні 1862 р. в «Киевских епархиальных ведомостях» з'явилось «Слово до тимчасовозобов'язаних селян» — зразок брехні і лицемірства. Це був відвертий виступ церкви на захист грабїжницької реформи. Виконуючи замовлення пануючого класу дворян-поміщиків, автор цього «твору» з цинічним знуцанням звертався до

¹⁰⁰ Уставною грамотою звався акт, який складався поміщиком і в якому зазначалась кількість землі, що нею селяни користувались до реформи і що лишалась у селян при їх «звільненні». У грамоті перелічувались повинності селян і визначався розмір викупних платежів.

¹⁰¹ Журн. «Минувшие годы», 1908, жовтень, стор. 238.

¹⁰² Центральний державний історичний архів УРСР. ф. Київського генерал-губернатора, оп. 30, 1861, спр. 2, арк. 51—54.

селян: «Ви знаєте, який великий дар послав вам господь через улюбленого помазанника свого государя імператора Олександра Миколайовича — дар, який ви називаєте волею або свободою: цей дар по волі всемілостивого государя нашого нині благовлаштовується... і стверджується назавжди». Вказуючи на роль самих селян у влаштуванні свого побуту, автор «Слова» закликав їх до активнішої участі в цій справі, але він рекомендував діяти «засобами законними, які... погоджені з законом божим і законами громадськими. Тільки законне — тверде, — підкреслював він, — а незаконне — не тверде, не корисне і достойне гніву божого».

Визначаючи поняття законного і незаконного, «Слово» закликала селян поважати поміщицьку власність як щось священне і недоторкане. В ньому говорилося, що «згідно з християнським законом» не тільки не можна відбирати чужу власність, а навіть і думати про неї. Автор «Слова» наполягав на тому, що селяни не мають ніякого права одержати землю без винагороди, що такого права ніколи не існувало і не може існувати. Він посилався на старозавітного патріарха Авраама, якому «господь бог» не дав даром землі, і йому довелося її купувати навіть для того, щоб поховати свою жінку Сару. «Слово» закликала селян не гаяти часу, підписати уставні грамоти і без будь-яких надій на якусь «нову волю» виконувати повинності поміщикам.

«Слово» справило велике враження на міністерство внутрішніх справ та його міністра Валуєва, який спеціальним циркуляром наказав губернаторам надрукувати його у губернських відомостях як документ виняткового значення. На місця, крім того, посилались додаткові військові частини, а чиновникам земської поліції було наказано сміливіше пускати в хід різки, якщо селяни чинитимуть опір прийняттю уставних грамот.

Розкладницька діяльність церкви і церковників, залякування і масові репресії сприяли запровадженню уставних грамот. Якщо на 1 січня 1862 р. на Україні було запроваджено всього 123 грамоти, то на 1 січня 1863 р. — уже 11 804. З цієї кількості 6 583 грамоти (близько 56%) були підписані селянами і 5 221 грамота (понад 44%) — введено в дію без підписів селян. Підписи селян під уставними грамотами ще не означали, що вони укладені на основі справді добровільних угод селян з поміщиками. Часто ці «добровільні угоди» супроводжувалися нещадним катуванням селян. Особливо широко використовували свої «права» мирові посередники, які, встановивши кожний на своїй ділянці «кріпосне право», сікли немилосердно не тільки селян, а й сільських старост та волосних старшин, якщо вони «не сумлінно» виконували свої обов'язки¹⁰³.

На лютий 1863 р. уставні грамоти були введені в переважній більшості сіл України, в яких налічувалось загалом 1 751 744 ревізьких душ, що становило понад 75% усього населення великих поміщицьких маєтків. У дрібнопомісних маєтках (з кількістю кріпосних менше 20 душ) складались так звані описи, які відповідали уставним грамотам. На початок березня 1863 р., тобто в другу річницю обнародування маніфесту і положень, оформлення уставних грамот в українських губерніях, як і в усій Росії, в основному було завершено.

Скасування кріпосного права в Росії було здійснене не повсталим народом, а поміщиками, урядом і чиновниками. Селяни вийшли «на волю» обідраними, як липка. Внаслідок проведення реформи на Україні

¹⁰³ П. А. Зайончковский, Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г., М., 1958, стор. 90.

понад 200 тис. селян зовсім не мали землі, наділи інших зменшились майже на мільйон десятин. Селянам відвели гіршу землю, їх позбавили лісів, вигонів, пасовиськ, водопоїв та інших необхідних угідь. За свої політи потім і кров'ю землі селяни зобов'язані були платити величезні кошти (селяни України сплатили близько 400 млн. крб.). І після скасування кріпосного права селяни залишались у безвихідній кабалі у поміщиків. Це становище селянства після реформи знайшло своє відображення в усній творчості українського народу. В одній з народних пісень, наприклад, говорилося:

Відпустили селян на свободу
Дев'ятнадцятого феvреля,
Тільки землі не дали народу,—
Така милість дворян і царя!
Мужики без землі пропадають,
А дворяни ще й раді тому,
Що дешевше вони наймають
Мужиків на роботу свою.

І після скасування кріпосного права селяни лишались «нижчим станом», «податним бидлом» і «чорною кісткою», були абсолютно беззахисні проти дикої сваволі і знущань з боку поміщиків, поліцейських чиновників, волосних старшин та іншого «начальства». «В жодній країні у світі,— відзначав В. І. Ленін,— селянство не переживало і після «визволення» такого розорення, таких злиднів, таких принижень і такої наруги, як в Росії»¹⁰⁴. Ці «нові порядки» церква освячувала і всіма засобами захищала.

---

¹⁰⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. В. САНЦЕВИЧ

ВИВЧЕННЯ У 10 КЛАСІ ТЕМИ «МІЖНАРОДНИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ І РОБІТНИЧИЙ РУХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ»

У наш час комуністичний і робітничий рух є найвпливовішою політичною силою. Сучасна епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією, є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі¹. В усіх цих подіях історичного значення провідна роль належить світовому робітничому рухові, очолюваному комуністичними партіями.

Мета даної статті — подати допомогу вчителю історії у висвітленні складної і важливої теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі» на уроках новітньої історії в 10 класі; викласти передбачений шкільною програмою матеріал відповідно до оцінок, даних історичним подіям і явищам у документах Народи представників комуністичних і робітничих партій у Москві в листопаді 1960 р., навести примірні плани уроків, дати певні методичні поради, зокрема про використання посібника з новітньої історії для середньої школи².

Тема «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі» значною мірою є узагальнюючою. Під час ознайомлення з нею учні під керівництвом учителя підводять підсумки вивчення комуністичного і робітничого руху в різних країнах світу за післявоєнний період. На уроках з даної теми перед учителем стоїть завдання показати діяльність комуністичних і робітничих партій по організації народних мас на боротьбу за національне визволення, за мир, демократію і соціалізм, розкрити провідну роль КПРС у міжнародному комуністичному русі, викрити ревізіонізм як головну небезпеку для комуністичного і робітничого руху в сучасних умовах, підкреслити значення єдності всіх комуністичних і робітничих партій, країн соціалістичного табору, світового робітничого класу для успішного розв'язання завдань соціалістичної революції, будівництва соціалізму і комунізму.

¹ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», К., 1960, стор. 6.

² «Новітня історія. Посібник для середньої школи. За редакцією проф. В. Г. Ревуненкова», К., 1960, 248 с.

Центральне місце під час вивчення теми повинен займати розгляд змісту й історичного значення Декларації та Маніфесту миру (листопад 1957 р.) і Заяви та Звернення до народів усього світу (листопад 1960 р.) Наряд комуністичних і робітничих партій у Москві. Ці історичні документи — результат творчої колективної думки всіх партій, які керуються єдиною марксистсько-ленінською ідеологією, мають спільні цілі та завдання у боротьбі за справу робітничого класу й інтереси народу.

На вивчення теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі» програмою виділяється дві години. Можна рекомендувати такий план першого уроку «Зростання впливу комуністичних партій після другої світової війни»:

1. Боротьба компартій за єдність робітничого руху, за мир, демократію і соціалізм.
2. Зростання ролі профспілок у міжнародному робітничому русі.
3. КППРС — загально визнаний авангард світового комуністичного руху. Міжнародне значення XX з'їзду КППРС.

На початку уроку вчитель характеризує глибокі зміни, що сталися в міжнародному комуністичному і робітничому русі після другої світової війни. У роки другої світової війни провідною силою в боротьбі проти фашизму, у національно-визвольному русі був робітничий клас, очолюваний комуністичними партіями. В післявоєнний період роль робітничого класу у світовій історії зросла. В ряді країн Європи і Азії робітники на чолі всіх трудящих під проводом комуністичних і робітничих партій прийшли до влади, встановивши диктатуру пролетаріату в формі народної демократії. Визволені з-під імперіалістичного рабства країни разом з Радянським Союзом утворили могутню світову соціалістичну систему. В капіталістичних країнах робітничий клас посилює боротьбу за свої політичні та економічні права. Особливо великого розмаху досяг страйковий рух. Про це свідчать такі дані:

**Страйковий рух
у США, Англії, Франції, Бельгії, Японії, Австрії і Канаді**

	1931—1940 рр.	1946—1955 рр.
Загальна кількість страйкарів (у тис.)	19 429	72 324
Число втрачених людино-днів (у тис.)	191 233	630 276

Отже, за перше післявоєнне десятиріччя в семи капіталістичних країнах (з яких чотири — великі держави) як кількість страйкарів, так і кількість втрачених під час страйків людино-годин зросла більше ніж у три рази в порівнянні з передвоєнним десятиріччям.

За післявоєнні роки відбулися не лише кількісні зміни в робітничому русі капіталістичних країн, а й важливі якісні зміни. Свою боротьбу за поліпшення матеріальних умов робітники дедалі тісніше поєднують з боротьбою проти гонки озброєнь, за мирне співіснування двох світових систем. Доцільно мобілізувати конкретні відомості, одержані учнями на попередніх уроках з післявоєнної історії США, Англії, Франції, Італії, ФРН, щоб підвести їх до загального висновку про піднесення світового робітничого руху за післявоєнний період.

Важливо підкреслити, що комуністичні і робітничі партії очолюють боротьбу трудящих за мир, демократію і соціалізм, що їх вплив і авторитет неухильно зростає. На запитання учителя учні можуть навести

конкретні факти, відомі їм з попередніх уроків, про активну керівну діяльність правлячих комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, про самовіддану боротьбу за інтереси народних мас компартій Італії, Франції, Англії, Західної Німеччини і США. Учитель доповнює відповіді учнів, відзначаючи, що протягом 1945—1947 рр. комуністи входили до складу урядів не лише у Франції та Італії (про що учні вже знають), а ще в десяти капіталістичних країнах (Австрії, Бельгії, Фінляндії, Данії, Норвегії, Ірані, Кубі, Чілі, Ісландії, Люксембурзі). В той період компартії капіталістичних країн дедалі ширше висували завдання організації мас на захист національних інтересів, демократичних прав і свобод трудящих. Налякана зростанням впливу комуністичних партій, імперіалістична реакція розгорнула шалений наступ на авангард робітничого класу. Протягом 1946—1947 рр. з урядів згаданих держав комуністів було усунено під різними приводами³. У ряді капіталістичних країн приймалися антиробітничі та антикомуністичні закони. Учні можуть пригадати зміст законів Тафта-Хартлі, Маккарена-Вуда, матеріал про переслідування компартії в США, рішення федерального суду ФРН про заборону Комуністичної партії Німеччини. Доцільно також розповісти на уроці, що в Туреччині діє жахливий закон про смертну кару за належність до комуністичної партії. В 26 країнах капіталу нині комуністичні партії працюють у глибокому підпіллі (Греція, Іспанія, Туреччина, Португалія, Іран, Пакистан, Таїланд та ін.).

Незважаючи на жорстоке переслідування комуністів у капіталістичних країнах, світовий комуністичний рух невпинно розгортається. «В усіх випадках і в усіх країнах,— говорив В. І. Ленін,— комунізм загартовується і росте; корені його такі глибокі, що переслідування не ослаблюють, не знесилюють, а посилюють його»⁴. Про це переконливо свідчить зростання кількості компартій і комуністів за післявоєнні роки. На уроці можна продемонструвати таку таблицю:

Роки	1939	1957	1960
Кількість компартій	43	75	87
« комуністів (у млн.) .	4,2	33	36

Використовуючи дані цієї таблиці, можна також накреслити на дошці два графіки, які наочно покажуть учням розвиток міжнародного комуністичного руху.

За післявоєнні роки значно зросли ряди комуністичних партій капіталістичних країн. Якщо в 1942 р. в Італії було лише 5 тис. комуністів, то в наші дні в Італійській комуністичній партії налічується 1,8 млн. чоловік. Особливо зросли та зміцніли компартії в країнах Азії, Латинської Америки та Африки, де за післявоєнний період чимдалі сильніше розгортається національно-визвольна боротьба. Так, число членів Компартії Індії зросло з 5 тис. напередодні війни до 300 тис. на сучасному етапі. За післявоєнні роки значно збільшились кількісно і зміцніли якісно компартії Бразилії, Аргентини та інших латиноамериканських країн. Про неухильне зростання комуністичного руху свідчать і загальні відомості. Якщо напередодні другої світової війни компартії капіталістичних країн налічували 1,7 млн., то в 1959 р. в їх рядах було вже 4670 тис. членів.

³ Ал. Романов, Неодолимая поступь коммунизма, М., 1957, стор. 10.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 77.

Водночас послаблюються позиції соціал-демократії, яка прагне штовхнути робітничий клас країни капіталу на реформістський шлях. У 40 реформістських партіях налічується лише близько 12 млн. членів, з яких половину становлять члени лейбористської партії Великобританії і мільйон — члени лейбористської партії Австралії. У післявоєнні роки чимало робітників та представників трудової інтелігенції залишили ряди соціал-демократичних партій. Чисельність Французької соціалістичної партії протягом 1945—1955 рр. зменшилась з 339 тис. до 100 тис. членів. До Німецької соціал-демократичної партії в 1948 р. входило 890 тис. членів, а в 1956 р. — 580 тис. Дедалі більше трудящих капіталістичних країн об'єднується під непереможними прапорами марксизму-ленінізму комуністичних партій.

Про неухильне зростання класової свідомості робітників у країнах капіталу свідчить все ширше залучення їх до профспілкового руху. Якщо в 1939 р. в усіх країнах світу налічувалось приблизно 45 млн. членів профспілок⁵, то нині їх — понад 170 млн. Великим авторитетом серед трудящих різних країн користується прогресивна міжнародна організація — Всесвітня Федерація Профспілок, утворена в 1945 р. До її складу входять як профспілки, керовані комуністами, так і профспілкові організації інших напрямів. ВФП — справді міжнародний профспілковий центр, який об'єднує 93 млн. трудящих з 80 країн світу. Всесвітня Федерація Профспілок піднімає робітничий клас на боротьбу за свої насушні права. Так, у зверненні до трудящих усього світу з нагоди святкування 1 Травня 1959 р. ВФП ставить перед профспілками різних країн такі завдання: по-перше, боротись за підвищення заробітної плати, за подання допомоги безробітним і обстоювати профспілкові права в капіталістичних країнах; по-друге, виступати за мир і остаточне припинення випробувань атомної зброї і «холодної» війни; по-третє, обстоювати врегулювання спірних питань шляхом переговорів; по-четверте, виступати за розвиток торговельних і культурних зв'язків між усіма країнами; по-п'яте, добиватись визнання та поважання національної незалежності всіх народів і припинення колоніальної війни в Алжирі⁶. Аналізуючи цей документ, учитель відзначає, що більшість висунутих ВФП вимог — політичні. Це свідчить про високу свідомість робітників, об'єднаних у прогресивній міжнародній профспілковій організації.

На уроці доцільно також згадати про діяльність прогресивних міжнародних організацій — Міжнародної демократичної федерації жінок, що об'єднує 200 млн. жінок з 80 країн, та Всесвітньої федерації демократичної молоді, до якої входить 85 млн. чоловік з 97 країн світу⁷. Слід підкреслити, що у створенні та діяльності, насамперед боротьбі за мир в усьому світі, цих масових міжнародних демократичних організацій активну, провідну роль відіграють представники робітничого класу, комуністичних партій. Учитель підводить учнів до висновку, що в міжнародному робітничому русі відбувається процес зростання прогресивних сил, підвищується рівень класової свідомості робітничого класу.

Дуже важливо показати на уроці, що Комуністична партія Радянського Союзу є загально визнаним авангардом світового комуністичного руху. «Досвід КПРС, нагромаджений у боротьбі за перемогу робітни-

⁵ Г. Ф. Заставенко, *Международное коммунистическое и рабочее движение на современном этапе*, журн. «Преподавание истории в школе», 1958, № 5, стор. 21.

⁶ В. А. Корольков, П. Т. Пименов, *Международное рабочее движение*, М., 1959, стор. 13.

⁷ З. А. Замыслова, *Международное коммунистическое и рабочее движение после второй мировой войны*, журн. «Новая и новейшая история», 1960, № 2, стор. 135.

чого класу, в будівництві соціалізму і в здійсненні розгорнутого будівництва комунізму, має принципіальне значення для всього міжнародного комуністичного руху. Приклад КПРС і її братерська солідарність запалюють усі комуністичні партії в їх боротьбі за мир та соціалізм і є виявом застосування революційних принципів пролетарського інтернаціоналізму на практиці»⁸.

Велике значення для розуміння учнями післявоєнної історії комуністичного і робітничого руху має розкриття на уроці найважливіших рішень та висновків ХХ з'їзду КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. У курсі історії СРСР учні вже знайомились з *історичним значенням ХХ з'їзду*. Вони знають, що накреслена на з'їзді грандіозна програма комуністичного будівництва послужила запалюючим прикладом для комуністичних партій, робітничого класу, трудящих соціалістичного табору і всього світу. Вони можуть також пригадати нові положення з корінних проблем міжнародного розвитку — про мирне співіснування двох систем, про можливість відвернення воєн у сучасну епоху, про форми переходу різних країн до соціалізму. Дальший розвиток ХХ з'їздом марксистсько-ленінської теорії відкрив нові перспективи для комуністичного і робітничого руху. Рішення з'їзду допомогли активізувати діяльність комуністичних і робітничих партій, спрямували їх увагу на застосування дійових методів і форм згуртування під проводом робітничого класу всіх передових сил, на боротьбу за єдність дій робітничого класу в національному і міжнародному масштабі.

Учитель підкреслює, що історичні рішення ХХ з'їзду КПРС знайшли повну підтримку і схвалення братніх компартій, «поклали початок новому етапові в міжнародному комуністичному русі, сприяли його дальшому розвитку на основі марксизму-ленізму»⁹.

Другий урок на тему *«Марксистсько-ленінська єдність комуністичних і робітничих партій»* доцільно провести за таким планом:

1. Народи представників комуністичних і робітничих партій у Москві (листопад 1957 р.).
2. Ревізіонізм — головна небезпека для міжнародного комуністичного і робітничого руху. Шкідливість догматизму і сектантства.
3. Єдність комуністичних і робітничих партій — запорука успішного розв'язання завдань соціалістичної революції, будівництва соціалізму і комунізму.
4. Народа представників комуністичних і робітничих партій у Москві (листопад 1960 р.).

Зміст уроку тісно поєднується з матеріалом попереднього уроку. Тому на початку доцільно згадати про те, що ХХ з'їзд партії висунув перед міжнародним комуністичним рухом важливі проблеми, які необхідно було вирішувати шляхом широкого товариського обговорення. Назрілі питання світового комуністичного руху були розглянуті і вирішені у листопаді 1957 р. під час зустрічі в Москві представників 64 комуністичних і робітничих партій з нагоди святкування 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. На Нараді представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась 14—16 листопада, було одногolosно прийнято Декларацію комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. 16—19 листопада відбулась Народа представників 64 комуністичних і робітничих партій, яка звернулась до всіх людей доброї волі з Маніфестом миру.

⁸ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 49—50.

⁹ Там же, стор. 50.

Аналізуючи текст Декларації на уроці, учитель підкреслює, що вона є прикладом творчого розвитку марксизму-ленінізму на основі колективного досвіду комуністичних партій. «В сучасній обстановці особливо важливе значення для успішної боротьби народів за мир, демократію і соціалізм мають марксистсько-ленінські положення Декларації про характер нашої епохи, про можливість співіснування держав з різним суспільним ладом і відвернення воєн, про необхідність збереження пильності народів щодо воєнної безпеки, оскільки при наявності імперіалізму залишається ґрунт для агресивних воєн, про форми переходу різних країн від капіталізму до соціалізму»¹⁰. У Декларації зроблено важливе узагальнення про те, що основним змістом нашої епохи є перехід від капіталізму до соціалізму, сформульовано головні закономірності соціалістичної революції та соціалістичного будівництва¹¹.

Відзначаючи, що Декларація виділяє як найважливіше завдання в усьому світі боротьбу на захист миру, учитель пропонує учням пригадати зміст Маніфесту миру, який ними вивчався в темі «Боротьба двох напрямів у міжнародній політиці. Рух народів за мир». Він наголошує на благородній меті комуністичних і робітничих партій: «Метою комуністів є побудова суспільства, де буде забезпечено загальний добробут, процвітання усіх народів, вічний мир між націями. Соціалістичним країнам потрібний міцний мир, щоб побудувати таке суспільство. Тому нема більш послідовних ворогів війни, більш стійких борців за мир, ніж комуністи!»¹².

Важливо підвести учнів до висновку про світлі перспективи боротьби за мир, виходячи з особливостей сучасної обстановки. Нині імперіалізм, не змінюючи своєї агресивної суті, поступово втрачає колишні можливості господарювати на міжнародній арені, а можливості неухильно міцніючої світової соціалістичної системи приборкати агресивні прагнення імперіалістів зростають. Розповідаючи учням про труднощі, з якими неминуче стикається комуністичний і робітничий рух у процесі розвитку, вчитель підкреслює, що в сучасних умовах головною небезпекою в цьому русі є *ревізіонізм*¹³. Доцільно поставити учням запитання: *Коли і чому зародився ревізіонізм? У чому полягали ревізіоністські опортуністичні погляди Едуарда Бернштейна?* Учні пригадують матеріал з курсу нової історії 9 класу. Далі учитель переходить до розгляду конкретних проявів ревізіонізму після другої світової війни. Учні відновлюють у своїй пам'яті матеріал посібника про виступи ревізіоністів у компартіях США (стор. 202—203) та Англії (стор. 209).

¹⁰ «Резолюція про підсумки Народи представників комуністичних і робітничих партій в Бухаресті, прийнята одногослосно Пленумом ЦК КПРС 16 липня 1960 р.», газ. «Радянська Україна» від 17 липня 1960 р.

¹¹ «Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року. Маніфест миру», К., 1957, стор. 13; «Новітня історія, Посібник для середньої школи», стор. 235—236.

¹² «Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн... Маніфест миру», стор. 29.

¹³ В § 47 «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі» посібника з новітньої історії для середньої школи йдеться про сучасний ревізіонізм тричі: в зв'язку з висвітленням обстановки, в якій відбувалися листопадові наради 1957 р. комуністичних і робітничих партій (стор. 234), при викладі змісту Декларації (стор. 236) і під час викриття ревізіонізму програми СКЮ (стор. 238—239).

На уроці варто спинитись на цьому питанні один раз, але ґрунтовно, найкраще в кінці викладу матеріалу про наради комуністичних і робітничих партій, щоб безпосередньо перейти до викриття конкретного прояву ревізіонізму в програмі Союзу комуністів Югославії.

Підбиваючи підсумок відповідям учнів і розширюючи їх знання, учитель називає головні, типові прояви сучасного ревізійонізму:

1. Вихваляння капіталізму, заяви про «переборення» в нашу епоху корінних суперечностей капіталістичного ладу.
2. Проповідь теорії «мирного вrostання» капіталізму в соціалізм, заперечення марксистсько-ленінського вчення про класову боротьбу, диктатуру пролетаріату і пролетарську революцію.
3. Затушовування агресивної природи сучасного імперіалізму, кедооцінка військової небезпеки.
4. Ідеалізація буржуазної демократії, облудний наклеп на соціалістичну демократію.
5. Відкидання ленінського вчення про керівну роль і організаційні основи революційної партії нового типу.
6. Сповзання з позицій пролетарського інтернаціоналізму на націоналістичні позиції («національний комунізм»).

3 червня 1958 р. М. С. Хрущов у промові на VII з'їзді Болгарської комуністичної партії образно назвав сучасний ревізійонізм свого роду троянським конем у міжнародному комуністичному русі. М. С. Хрущов говорив, що «Ревізіоністи намагаються зсередини розкласти революційні партії, підривати єдність, вносити розбрід і плутанину в марксистсько-ленінську ідеологію»¹⁴.

Пальміро Тольятті порівнював ревізійоністів з сухими сучками, що відриваються і падають з великого дерева міжнародного робітничого руху і які «ніколи не пускають коренів, не наберуться соків, не створять нічого нового». Далі Тольятті зазначав: «Розкольника, зрадника, того, хто виходить з партії лише тому, що він не хоче підкорятись її дисципліні, або тому, що він продався ворогові, можна відразу впізнати, як тільки він відкриє рота, тому що він може лише пережовувати стару брехню і наклеп на адресу авангардної організації робітничого класу»¹⁵.

На уроці необхідно переконливо викрити і затаврувати *югославську різновидність міжнародного опортунізму, який є концентрованим виявом «теорій» сучасних ревізійоністів*. Зрадивши марксистсько-ленінський курс, керівники Союзу комуністів Югославії протиставили Декларації 1957 р. свою антиленінську ревізійоністську програму, протиставили СКЮ всьому міжнародному комуністичному рухові. Вони відірвали свою країну від соціалістичного табору, поставили її у залежність від так званої «допомоги» американських та інших імперіалістів, створивши загрозу втрати революційних завойовань, досягнутих героїчною боротьбою народів Югославії. Югославські ревізійоністи ведуть підірвану діяльність проти соціалістичного табору і світового комуністичного руху, завдаючи шкоди єдності всіх миролюбних сил і держав. Тому необхідним завданням усіх марксистсько-ленінських партій є дальше викриття керівників югославських ревізійоністів і активна боротьба за те, щоб захистити комуністичний і робітничий рух від антиленінських ідей югославських ревізійоністів¹⁶. Інтереси дальшого успішного розвитку комуністичного і робітничого руху вимагають продовжувати рішучу боротьбу на два фронти — проти ревізійонізму, який залишається головною небезпекою, і проти догматизму й сектантства.

Докладно охарактеризувавши сучасний ревізійонізм, учитель розповідає про школу догматизму і сектантства для світового комуністич-

¹⁴ М. С. Хрущов, До перемоги в мирному змаганні з капіталізмом, К., 1959, стор. 323.

¹⁵ Э. М. Павлов, Коммунистические партии капиталистических стран на современном этапе, М., 1958, стор. 19.

¹⁶ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 46—47.

ного і робітничого руху. «Догматизм і сектантство в теорії і на практиці, якщо проти них не вести послідовної боротьби, також можуть стати головною небезпекою на тому чи іншому етапі розвитку окремих партій. Вони позбавляють революційні партії здатності розвивати марксизм-ленінізм на основі наукового аналізу і творчо застосовувати його відповідно до конкретних умов, ізолюють комуністів від широких верств трудящих, прирікають їх на пасивне вичікування або лівацькі, авантюрні дії в революційній боротьбі, не дають змоги своєчасно і правильно оцінювати обстановку, що змінюється, і новий досвід, використовувати всі можливості в інтересах перемоги робітничого класу і всіх демократичних сил у боротьбі проти імперіалізму, реакції і воєнної небезпеки, і тим самим перешкоджають народам здобути перемогу в їх справедливій боротьбі»¹⁷. Учитель підкреслює, що, активно борючись проти опортуністичних течій, братні марксистсько-ленінські партії зміцнюють свої ряди, забезпечують дальші успіхи робітничого і комуністичного руху.

В умовах, коли імперіалістична реакція об'єднує свої сили для боротьби проти комунізму, для успішного розв'язання завдань соціалістичної революції, будівництва соціалізму і комунізму, насамперед, потрібна *монолітна єдність комуністичних і робітничих партій, їх згуртованість під непереможним прапором марксизму-ленінізму*. Революційні партії робітничого класу невпинно згуртовують навколо себе робітників та народні маси всіх країн. Щоб учні конкретно уявили собі, якими шляхами досягається ця єдність, згуртованість у міжнародному комуністичному русі, варто на уроці згадати про двосторонні зустрічі представників комуністичних і робітничих партій різних країн. У 1956—1960 рр. в СРСР побували делегації багатьох комуністичних і робітничих партій соціалістичних і капіталістичних країн. Під час бесід, які незмінно проходили в сердечній, дружній обстановці, відбувався обмін думками як із загальних питань робітничого руху, так і з питань, що безпосередньо цікавили обидві сторони, які брали участь у переговорах.

Доцільно також розповісти учням про те, що «поряд з зустрічами керівних діячів і обміном взаємною інформацією на двосторонній основі» комуністичні і робітничі партії влаштовують «ширші наради... для обговорення актуальних проблем, для обміну досвідом, ознайомлення з поглядами і позиціями один одного, для погодження спільної боротьби за спільні цілі — мир, демократію і соціалізм»¹⁸.

У липні 1957 р. відбулася зустріч представників комуністичних партій країн Латинської Америки (Аргентини, Бразилії, Болівії, Перу, Парагваю, Уругваю і Чілі). На нараді обговорювались питання активізації боротьби народних мас Латинської Америки проти агресивної політики американського імперіалізму. В листопаді того ж року у Москві відбулися вищезгадані широкопредставницькі наради представників комуністичних і робітничих партій.

Випробуваною формою зв'язків між комуністичними і робітничими партіями та вивчення досвіду їх роботи є участь партійних делегацій одних країн у роботі з'їздів і конференцій братніх партій інших країн. Лише в 1956—1958 рр. відбулися з'їзди і національні конференції 28 комуністичних і робітничих партій з участю представників братніх партій.

¹⁷ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 47—48.

¹⁸ «Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн... Маніфест миру», стор. 20.

У листопаді 1959 р. в Римі мала місце зустріч представників 17 комуністичних партій капіталістичних країн Європи. Присутні широко обмінялися думками у питаннях єдності робітничого класу та народних мас у боротьбі за мир, захист та оновлення демократії, за добробут трудящих. Учасники зустрічі прийняли звернення комуністичних партій капіталістичних країн Європи до всіх трудящих, всіх демократів, яке опубліковане в «Правде» 3 грудня 1959 р.

На зустрічі, що відбулася в червні 1960 р. в Бухаресті, представники 12 комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн підтвердили свою вірність принципам Декларації і Маніфесту миру, які є хартією сучасного комуністичного і робітничого руху, програмою боротьби за мир, демократію і соціалізм¹⁹.

На уроці слід розкрити міжнародне значення XXI з'їзду КПРС. Для міжнародного робітничого і комуністичного руху, для всіх демократичних сил семирічний план СРСР, ухвалений XXI з'їздом КПРС, є могутньою моральною підтримкою в їх боротьбі проти сил реакції та імперіалізму. «Добиваючись нових перемог в будівництві комунізму, радянський народ виконуватиме свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним робітничим класом»²⁰. Виконання семирічного плану буде важливим, переможним для соціалістичної системи етапом економічного змагання соціалізму з капіталізмом. У посібнику з новітньої історії (стор. 239—242) викладено великий матеріал про значення XXI з'їзду КПРС для міжнародного комуністичного руху²¹.

На закінчення уроку необхідно розповісти про Наряду представників комуністичних і робітничих партій в Москві у листопаді 1960 р. і чітко та переконливо розкрити зміст та історичне значення документів Наряду — Заяви та Звернення до народів усього світу. Ця Народа представників 81 комуністичної і робітничої партії, які брали участь у святкуванні 43-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, є найбільш представницькою зустріччю за час існування міжнародного комуністичного руху. Народа свідчить про велике піднесення світового комуністичного руху, який є найвпливовішою політичною силою сучасності, найважливішим фактором суспільного прогресу. Це змушені визнати навіть буржуазні кола. Так, англійська консервативна газета «Санді таймс» писала: «Ця нарада у верхах стала історичною... Змінився характер міжнародних комуністичних рухів. Коли в «Правде» (від 6 грудня 1960 р.— А. С.) з'явився знімок учасників Наряду, здавалось, що закінчився вік... На фотознімку, вміщеному на першій полосі, зображені представники багатьох країн, навіть тих, де комунізм оголошений поза законом. Рік тому вони не пішли б на ризик, щоб їх побачили і легко впізнали, а зараз впевненість і сила їх така, що вони йдуть на цей ризик. Найважливіший урок цієї Наряду полягає в тому, що комуністи більше не почувають себе представниками підпільної організації, а, як вони самі говорять, є представниками міжнародної організації, яка більше не боїться довгої руки буржуазного поліція»²².

¹⁹ «Комюніке про зустріч представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн», газ. «Радянська Україна» від 29 червня 1960 р. Докладний аналіз підсумків цієї наради даний в резолюції Пленуму ЦК КПРС 16 липня 1960 р. (газ. «Радянська Україна» від 17 липня 1960 р.).

²⁰ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 91.

²¹ Яскраві факти з цього питання учитель також знайде в брошурі Г. Нікольнікова «Будівництво комунізму в СРСР та міжнародний робітничий рух», К., 1959, стор. 38—60.

²² «Литературная газета» від 10 грудня 1960 р.

В одностайно прийнятій на Нараді Заяві представників комуністичних і робітничих партій дано глибоку наукову характеристику сучасної епохи, відмітна риса якої полягає в тому, що світова соціалістична система перетворюється у вирішальний фактор розвитку людського суспільства. Згуртування соціалістичних держав в єдиний табір, міцніюча єдність і безперервно зростаюча могутність цього табору забезпечують у рамках усієї системи в цілому (а не лише в СРСР) повну перемогу соціалізму, ліквідують соціально-економічні можливості реставрації капіталізму.

Водночас світова капіталістична система охоплена глибоким процесом занепаду і розкладу. В розвитку загальної кризи капіталізму настав новий етап, своєрідність якого «полягає в тому, що він виник не в зв'язку з світовою війною, а в обстановці змагання і боротьби двох систем, дедалі більшої зміни співвідношення сил на користь соціалізму, різкого загострення всіх суперечностей імперіалізму, в умовах, коли успішна боротьба миролюбних сил за здійснення і зміцнення мирного співіснування не дала змоги імперіалістам зірвати своїми агресивними діями загальний мир, в обстановці піднесення боротьби широким народним мас за демократію, національне визволення і соціалізм»²³. Заява визначає як головну агресивну силу в капіталістичному світі американський імперіалізм.

В Заяві відзначається неминучість краху колоніалізму. «Крах системи колоніального рабства під натиском національно-визвольного руху — друге щодо свого історичного значення явище після утворення світової системи соціалізму»²⁴.

Велика увага в документах Наради представників комуністичних і робітничих партій приділяється найпекучішій проблемі нашого часу — проблемі війни і миру. В Заяві міститься важливий висновок Наради про те, що об'єднаними зусиллями світового соціалістичного табору, міжнародного робітничого класу, національно-визвольного руху всіх країн, які виступають проти війни, і всіх миролюбних сил світовій війні можна запобігти. Проте з цією важливою справою не можна зволікати. «Боротьбу проти небезпеки нової світової війни треба розгортати не чекаючи, коли почнуть падати атомні і водневі бомби. Цю боротьбу треба вести тепер, день у день нарощуючи зусилля. Головне — своєчасно приборкати агресорів, відвернути війну, не дати їй вибухнути»²⁵.

До найвіддаленіших куточків землі, до свідомості сотень мільйонів людей доходить слова Звернення до народів усього світу: «Для людства немає в наші дні невідкладнішого завдання, ніж боротьба проти загрози ракетно-ядерної війни, за загальне і повне роззброєння, за збереження миру. Немає в наші дні благороднішого обов'язку, ніж участь у цій боротьбі»²⁶.

У Заяві відзначається, що в умовах миру, мирного співіснування двох світових систем виникають сприятливі можливості для розгортання класової боротьби в капіталістичних країнах, національно-визвольного руху народів колоніальних і залежних країн. У свою чергу успіхи революційної класової і національно-визвольної боротьби сприяють зміцненню мирного співіснування. Мирне співіснування держав з різним суспільним ладом є формою класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, воно не означає примирення соціалістичної і буржуазної ідеології, а сприяє зміцненню позицій соціалізму, авторитету і впливу

²³ «Документи Наради представників комуністичних і робітничих партій», стор. 12.

²⁴ Там же, стор. 30.

²⁵ Там же, стор. 25.

²⁶ Там же, стор. 55.

компартиї як послідовних захисників інтересів народу. Про послідовну миролюбність світового комуністичного руху свідчить те, що комуністичні партії, керуючись марксистсько-ленінським вченням, не визнають експорту революції. Одночасно вони рішуче борються проти експорту контрреволюції з боку імперіалістичних сил. В інтересах дальшого розвитку комуністичного і робітничого руху компартиї продовжують вести боротьбу на два фронти — проти ревізіонізму, який залишається головною небезпекою, і проти догматизму та сектантства.

При вивченні на уроці змісту та історичного значення Заяви і Звернення Московської Народи представників комуністичних і робітничих партій (листопад 1960 р.) учитель повинен використати доповіді М. С. Хрушова «За нові перемоги світового комуністичного руху. До підсумків Народи представників комуністичних і робітничих партій» (Держполітвидав УРСР, 1961) і М. А. Сулова «Про підсумки Народи представників комуністичних і робітничих партій» (Газ. «Радянська Україна» від 24 січня 1961 р.). Роз'яснюючи ці документи, він підводить учнів до важливого висновку про те, що у дальшому згуртуванні комуністичних і робітничих партій на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму — найважливіша умова об'єднання всіх сил робітничого класу, сил демократії і прогресу, запорука нових перемог світового комуністичного і робітничого руху в його великій боротьбі за світле майбутнє людства, за торжество справи миру і соціалізму.

Вивченням теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі» закінчується проходження курсу новітньої історії в 10 класі середньої школи. Знайомлячись з великими досягненнями сучасного міжнародного комуністичного і робітничого руху, учні переконуються в історичній приреченості капіталізму, в тому, що майбутнє людства належить комунізму.

РОБІТНИЧИЙ РУХ НА УКРАЇНІ У 1917 РОЦІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В українській радянській історіографії в самого початку її виникнення проявляється посиленний інтерес до розробки історії робітничого руху на Україні в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В кінці 20-х — на початку 30-х років з'являються праці, які становлять перший етап дослідження цієї теми¹. Процес ґрунтовної розробки особливо посилюється в післявоєнні роки. В той час захищається ряд кандидатських дисертацій². Інститутом історії АН УРСР в 1957 р. створюється «Історія Української РСР» (т. II), яка в основних рисах відображає картину боротьби робітничого класу України в 1917 р. Дослідження починають вестись більш широким фронтом³.

¹ Чимала кількість їх друкувалась в «Літопису революції», в «Істории пролетариата СССР» та в інших журналах і наукових збірниках.

² Т. С. Катречко, Боротьба робітничих под керівництвом партії більшовиків за робітничий контроль над виробництвом в Донбасі (март 1917 г.—март 1918 г.), К., 1951; І. Ш. Черномаз, Боротьба пролетариата Донецько-Криворозжого басейна за робітничий контроль в промисленности (март 1917 г.—март 1918 г.), Харків, 1951; А. Н. Голобородько, Робітничий контроль в промисленности Харківська (март 1917 г.—март 1918 г.), К., 1952; П. І. Гарчев, Боротьба робітничих Одеси за установлення Советської влади і роль в цій боротьбі профсоюзів і фабзавкомів (февраль 1917 г.—январь 1918 г.), К., 1954; Н. Ф. Шумихин, Боротьба Комуністическої партії за фабзавкомы і профсоюзы на Україні в період підготовки і проведення Великої Октябрьської соціалістическої революції (март 1917 г.—январь 1918 г.), К., 1955; Н. П. Первак, Боротьба робітників Донбасу за встановлення Радянської влади (березень 1917—січень 1918 рр.), К., 1958; А. М. Лисецкий, Більшовики в Аґлаве стачесной боротьби пролетариата України в період підготовки Великої Октябрьської соціалістическої революції (март—октябрь 1917 г.), Харків, 1958.

³ Х. Лук'янов, Боротьба пролетариату Донбасу під керівництвом Комуністическої партії проти кадеско-каледескої контрреволюції в 1917—1918 рр., «Наукові записки Луганського педагогічного інституту», серія історична, вип. IV, К., 1955, стор. 51—65; П. І. Гарчев, Боротьба одесеского пролетариату проти Центральної ради за встановлення Радянської влади в Одесі, «Наукові записки Сумського педагогічного інституту», історична серія, К., 1955, стор. 3—27; його ж, Робітничі Одеси в боротьбі за владу Рад в період підготовки соціалістическої революції, «Учені записки Харківського університету», т. 89, Труды історичного факультету», т. 6, 1957, стор. 291—316; З. В. Першина, Робітничі заводу ім. Січесного повстання в боротьбі за перемогу Радянської влади в Одесі, «Праці Одесеского університету», т. 147, серія суспільних наук, вип. 2, 1957, стор. 199—218; Є. М. Склярєнко, Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад, К., 1957, 58 с.; Г. П. Лещенко, Робітничий клас у боротьбі за владу Рад на Україні, «Наукові записки Київського педагогічного інституту», т. 27, 1957, стор. 3—23; В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор, Пролетаріат Харківська в боротьбі за перемогу Октябрю, Харків, 1957, 180 с.; Б. М. Барак, Страйковий рух у Харкові в період підготовки Великої Жовтнесвої соціалістическої революції, «Учені записки Харківського університету», т. 89, Труды історичного факультету», т. 6, 1957, стор. 203—224; А. А. Воскресєнський, Рабочіе ХПЗ в боротьбі за перемогу Октябрьської соціалістическої революції і установлення Советської влади в Харківє, «Учені записки Харківського університета», т. 88, Труды кафедры істории КПСС», т. 6, 1957, стор. 223—235;

В названих працях історія українського пролетаріату подається у тісному зв'язку з подіями, що розвивалися як у Росії, так і на Україні. На великому фактичному матеріалі автори розкривають зростання більшовізації українських робітників, що проявилось в їх рішучому виступі проти Тимчасового уряду, за перехід усієї влади в країні до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. При цьому в центрі уваги авторів — зображення яскравих моментів героїчної боротьби українських робітників та селян проти каледінської контрреволюції та буржуазно-націоналістичної Центральної ради. І, на жаль, надзвичайно мало досліджуються процеси, що відбувалися в українському пролетаріаті в період між лютим та жовтнем. Наприклад, становище робітничого класу в країні в 1917 р. і зміни, що сталися в ньому за роки війни, залишаються нерозробленими⁴. Недостить навести відповідні матеріали 1913 — першої половини 1914 р. і відзначити в загальних рисах, що війна погіршила і без того злиденне становище робітників. Завдання дослідника полягає в тому, щоб на документальній основі показати нові явища, які відбувалися в робітничому класі до 1917 р. Це створить передумови для більш глибокого аналізу тих процесів, які розвивались в робітничому русі між лютим та жовтнем.

Відомо, що найчастіше причиною масових економічних страйків 1917 р. була низька заробітна плата робітників та нечувана дорожнеча. Однак уривчастих відомостей про заробітну плату окремих категорій робітників (трамвайники Одеси — 2—

Ю. М. Г а м р е ц ь к и й, Харківський паровозобудівний завод в період підготовки Жовтневої революції, «Український історичний журнал», 1957, № 2, стор. 56—68; Н. Г. Г о в ч а р е н к о, Борьба донецкого пролетариата за установление Советской власти, «Ученые записки Луганского педагогического института», т. 7, Ростов-на-Дону, 1957, стор. 35—55; Н. П. П е р в а к, Робітники Донбасу в період мирного розвитку революції (березень—червень 1917), «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 28—38; і ї ж, Робітники Донбасу в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (вересень 1917 — січень 1918), «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», К., 1957, стор. 87—106; і ї ж, Жовтневі дні в Донбасі, Робітники Донбасу в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, Сталіно, 1957, 58 с.; А. И. Ж у р а в е л ь, Н. Ф. М а л е ж н и к, Робітники заводу «Арсенал» в боротьбі за встановлення Радянської влади в м. Києві, «Київський фінансово-економічний інститут, Збірник студентських наукових робіт», вип. I, 1958, стор. 16—34; А. М. Л и с е ц ь к и й, Ю. М. Б а д і я н, Участь залізничників України у всеросійському залізничному страйку, «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 29—39; А. М. Л и с е ц ь к и й, Большевики во главе стачечной борьбы пролетариата Киевщины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 г.), «Ученые записки Харьковского университета, т. 103, Труды кафедры истории КПСС», т. 7, 1959, стор. 81—92; й о г о ж, О некоторых особенностях забастовочной тактики большевиков в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (по материалам Украины), там же, стор. 93—106; й о г о ж, К вопросу о статистике забастовок в России в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 г.), там же, стор. 271—283; й о г о ж, Из истории стачечной борьбы рабочих и служащих на предприятиях иностранного капитала Юга России в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 года), «Ученые записки Кишиневского университета, Сборник работ молодых ученых университета», т. 44, 1959, стор. 43—62; й о г о ж, Большевики во главе стачечной борьбы пролетариата Донбасса в период подготовки Октябрьского штурма (сентябрь — октябрь 1917 г.), «Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова», вып. 3, 1960, стор. 63—74; В. В. С у з д а л ь ц е в, Рабочие завода «ВКЗ» в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции, «Ученые записки Харьковского университета», т. 107, Труды кафедры истории КПСС, т. 8, 1960, стор. 115—150; Г. В. М а л а ш е н к о, Шахтеры Донбасса в борьбе за разгром каледінської контрреволюції (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.), «Труды Новочеркасского политехнического института», т. 110, 1960, стор. 3—38.

⁴ Питання промисловості і становище робітничого класу в період першої світової війни частково розглядаються в заключному розділі праці: А. А. Н е с т е р е н к о, Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., М., 1954, стор. 273—302. Першою спробою постановки цієї надзвичайно важливої проблеми є стаття Й. Т. Щ е р б и н и, Зміни в складі промислових робітників України в роки першої світової війни, «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, К., 1957, стор. 111—126 та Ю. И. К и р ь я н о в а, Влияние первой мировой войны на изменение численности и состава рабочих России, журн. «Вопросы истории», 1960, № 10, стор. 89—101.

3 крб. на день⁵, чорнороби Харкова — максимум 3—5 крб. на день⁶) недостатньо, щоб зробити висновок про їх тяжке матеріальне становище. Адже номінальна заробітна плата не є мірилом забезпеченості. Необхідну ясність може внести розгляд реальної заробітної плати, тобто тієї кількості продуктів і предметів першої необхідності, яку може придбати робітник на свою зарплату. Кілька прикладів цін на продукти і товари широкого вжитку в той період, поданих у порівнянні з цінами передвоєнних років (як це зроблено В. І. Астаховим і Ю. Ю. Кондуфором⁷), з достатньою переконливістю показують катастрофічне становище робітника і його сім'ї.

В нашій історіографії до останнього часу зовсім не приділялось уваги страйковому руху пролетаріату України в переджовтневий період⁸. Основну увагу дослідники спрямовували на вивчення нових форм боротьби робітничого класу в 1917 р. Такий підхід іноді приводив до того, що страйкова боротьба зовсім не висвітлювалась. Наприклад, у статті Н. П. Первак «Робітничий рух Донбасу в період мирного розвитку революції»⁹ відсутній навіть термін «страйк» (хоча у свій час Г. М. Панкратова відзначала страйки донецьких шахтарів, щоправда, без вказівки на їх кількість¹⁰; про них у загальних рисах писав В. В. Модестов¹¹ і лише С. Кіхтєв навів деякі факти¹²). Отже, страйкова боротьба на Україні, зокрема в Донбасі, в період мирного розвитку революції потребує додаткового дослідження.

Дослідники починають звертати увагу на вивчення страйкового руху робітників транспорту. В «Українському історичному журналі» (1959, № 4) вміщена стаття А. М. Лисецького та Ю. М. Бадіяна про участь залізничників України у всеросійському страйку (вересень 1917 р.). Основну увагу в ній спрямовано на висвітлення підготовки страйку і недостатньо досліджується його проведення. Тому ряд питань теми залишаються нез'ясованими. Незрозуміло, наприклад, чи страйк проходив згідно з раніше виробленим планом, чи в його процесі були внесені деякі зміни. Автори не визначають тривалості страйку. Правда, є згадка про припинення страйку катеринославськими залізничниками 4 жовтня 1917 р.¹³, але невідомо, яке було становище на інших магістралях і великих залізничних вузлах. Навіть і на Катерининській залізниці, за свідченням голови першої більшовицької організації депо станції Катеринослав Н. П. Левченка, страйк не був тривалим. В ряді місць магістралі він припинився в день його оголошення і тільки вагонні майстерні деякий час продовжували страйкувати¹⁴. Очевидно, страйк не скрізь проходив однаково і не всі залізничники брали в ньому активну участь, тому навряд чи є підстава включати всі категорії залізничників України в загальну кількість страйкарів і робити висновок про 200 тис. його учасників, як це чисто механічно зроблено А. М. Лисецьким та Ю. М. Бадіяном. У статті не говориться, чи мав страйк вплив на загальне припинення руху транспорту, чи тільки обмежився припиненням робіт у майстернях. Єдина згадка про припинення руху на Одеському вузлі (стор. 35) не може характеризувати стан залізниць усієї України. Всі ці питання потребують додаткового висвітлення.

⁵ «Ученые записки Харьковского университета, т. 89, Труды исторического факультета», т. 6, 1957, стор. 303.

⁶ Там же, стор. 209.

⁷ В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор, Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, стор. 13—14.

⁸ Стаття Л. С. Гапоненка и В. Е. Полетаева (журн. «Вопросы истории», 1959, № 2) охоплює робітничий рух у період мирного розвитку революції в загальноросійському масштабі. На жаль, вона спирається на такі джерела, які відбивають лише незначну частину фактів страйкової боротьби пролетаріату.

⁹ «Український історичний журнал», 1957, № 1.

¹⁰ А. М. Панкратова, Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику, М., 1923, стор. 191.

¹¹ В. Модестов, Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957, стор. 105.

¹² С. Кихтев, Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954, стор. 84.

¹³ «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 37.

¹⁴ «Железнодорожники Екатеринославской в борьбе за власть Советов, Воспоминания, биографии, документы», Днепропетровск, 1958, стор. 34—35.

Збирання даних про страйковий рух робітників у 1917 р.— надзвичайно важлива справа. Вона допоможе простежити, як перед Жовтнем зростала кількість страйків, змінювався їх характер і причини, як від вимог підвищення зарплати і поліпшення умов праці робітники переходили до вимог ліквідації буржуазно-поміщицького Тимчасового уряду і передачі влади в країні Радам, встановлення робітничого контролю і здійснення управління виробництвом своїми силами. В більшості праць про все це говориться, але зведені дані допомогли б уявити події тих днів більш конкретно.

Ще в 1913 р. В. І. Ленін вказував на необхідність поглибленого ретельного вивчення історії страйкового руху в Росії. Він писав, що «для робітників статистика страйків, повна, акуратна, розумно оброблена... має величезне значення— і теоретичне і практичне. Вона дає цінний матеріал і до висвітлення всього великого шляху робітничого руху до його світових цілей і до висвітлення найближчих, злободенних завдань боротьби»¹⁵. Тому особливий інтерес викликають опубліковані останнім часом статті А. М. Лисецького, в яких вперше в радянській історіографії зроблена спроба дати картину страйкової боротьби пролетаріату України в період, що розглядається. У створених ним таблицях вказана кількість страйків на Україні та число їх учасників з розподіленням по губерніях та місяцях. Порівнюючи одержаний результат з даними офіційної статистики в цілому по Росії, А. М. Лисецький намагається довести їх неповноту, але подібний прийом порушує основне правило порівняння— обов'язкову зіставлюваність порівнюваних понять.

За даними фабричної інспекції, всього на Україні з березня по вересень 1917 р. включно відбулося 154 страйки¹⁶, в яких взяли участь 19 749 робітників¹⁷. Цікаво відзначити, що серед 60 зареєстрованих страйків періоду двовладдя зовсім відсутні виступи політичного характеру. Вони з'явилися в післялипові дні (51 страйк з 94), коли трудящі, розчарувавшись в антинародній політиці Тимчасового уряду, перейшли до активного наступу проти нього. Безумовно, точну картину страйкової боротьби, базуючись на даних фабрично-заводської статистики, створити важко, оскільки ці відомості не охоплюють ряду галузей важкої промисловості та транспорту¹⁸, в яких у 1917 р. відбулось багато великих страйків. Крім того, справа збирання цих даних у місяці, що передували революції, особливо погіршилась (ці моменти відзначаються А. М. Лисецьким), але головне те, що даним, складеним з класово-ворожих пролетаріату позицій, бракує об'єктивності і до них слід ставитись обережно. На їх тенденційність неодноразово звертав увагу В. І. Ленін, який підкреслював, що «і фабрикантська і урядова статистика страйків завжди матимуть у собі не тільки прогалини, але й перекручення»¹⁹. Всього з березня по жовтень включно А. М. Лисецький налічив на Україні 492 страйки, в яких брало участь 769 994 робітників²⁰. На період двовладдя припадає 200 страйків, з них— 12 політичних, на час безпосередньої підготовки збройного повстання— 292 страйки, з них— 21 політичний. Оскільки А. М. Лисецький не вказує, якими джерелами він користувався при складанні таб-

¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 282.

¹⁶ За березень—серпень підраховано на підставі матеріалів, опублікованих у збірниках документів: «Революционное движение в России после свержения самодержавия», М., 1957, стор. 592—593; «Революционное движение в России в апреле 1917 г., Апрельский кризис», М., 1958, стор. 478—479; «Революционное движение в России в мае—июне 1917 г., Июньская демонстрация», М., 1959, стор. 294—295; 324—325; «Революционное движение в России в июле 1917 г., Июльский кризис», М., 1959, стор. 390—391; «Революционное движение в России в августе 1917 г., Разгром корниловского мятежа», М., 1959, стор. 250—251. За вересень взято в ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 8, спр. 349, арк. 9—10.

¹⁷ Ця надзвичайно незначна цифра свідчить про неповноту офіційної статистики. Для порівняння зазначимо, що тільки в Києві 12 серпня 1917 р. число страйкарів, які виступили з протестом проти контрреволюційної Московської державної наради, становило близько 22 тис. («Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.), Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 261).

¹⁸ «Рабочее движение в 1917 году, Сборник документов», М.—Л., 1926, стор. 13.

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 283.

²⁰ «Ученые записки Харьковского университета, т. 103, Труды кафедры истории КПСС», т. 7, 1959, стор. 275, 280, 281.

лиць, і не зазначає принципу відбору страйків для включення їх у загальну кількість страйків, мимоволі виникає питання про ступінь вірогідності наведених даних.

Для більшої переконаності в правильності підрахунків слід було б дати, як це зроблено з найбільшими страйками²¹, перелік усіх страйків з посиланням на джерело. Навряд чи виправдане включення в підрахунки величезної кількості страйків пекарів, прачок, двірників, офіціантів, шевців, візників та інших осіб найманої праці, чий виступи були відголоском революційного руху основних категорій пролетаріату. Не згадувати їх неможливо, тому що вони доповнюють загальну картину і свідчать про масовість і глибину руху, але їх слід було б відокремити, щоб чіткіше показати провідну роль кадрового пролетаріату.

Виявлення загальної кількості страйків — надзвичайно важливе питання. Однак не воно є головним у вивченні страйкового руху. Потрібний всебічний аналіз, який допоміг би виявити охоплення робітників страйками по галузях промисловості, по губерніях і Україні в цілому. Такий підхід дасть можливість точно визначити справжнє місце різних категорій українського пролетаріату в страйковій боротьбі 1917 р. А з'ясування результатів страйків, їх стійкості, яка визначалась їх тривалістю, чітке їх підрозділення за методами боротьби доповнить досліджуване питання.

Досить надуманою є спроба А. М. Лисецького довести на прикладах «своєрідної страйкової хвилі»²² робітників і службовців компанії «Зінгер» і Бельгійського товариства російських трамваїв певну специфіку, властиву нібито всім страйкам, що виникали на підприємствах, які належали іноземному капіталу. Цю своєрідність А. М. Лисецький вбачає в одночасному переплетенні боротьби за задоволення економічних вимог з виступом робітників проти хижачтва іноземних капіталістів, за перехід цих підприємств у народну власність. Однак така постановка питання неправомірна, оскільки ніяких особливих форм і методів боротьби робітники цих підприємств не висували. Їх виступи, як і страйки робітників фабрик і заводів, що були власністю вітчизняної буржуазії, однаковою мірою били по тісно сплєтених один з одним російському та іноземному капіталу, по імперіалізму взагалі. Мимовільне вип'ячування арештів іноземних підданих — представників адміністрації заводу «Герлях і Пульст», ВЕК та інших²³ — і стремління робітників до встановлення свого контролю може породити ілюзію, що подібні дії на інших заводах не мали місця. Тим часом в 1917 р. ця форма боротьби була досить широко розповсюджена серед багатьох робітників України. Так, у вересні харківські робітники заарештували всю адміністрацію заводів ВЕК, «Герлях і Пульст» та ХПЗ і рішуче заявили, що в разі незадоволення їх вимог про підвищення заробітної плати вони ні перед чим не зупиняться «аж до арешту всієї спілки фабрикантів і заводчиків»²⁴. Тільки поступка з боку капіталістів відвернула навислу над ними загрозу. Сам А. М. Лисецький визнає, що «пролетаріат не бачив істотної різниці між «своєю» і іноземною буржуазією: і ті, і інші були його класовими ворогами»²⁵.

На наш погляд, автор повинен без основну увагу спрямувати не на вишукування якоїсь вигаданої специфіки страйкової боротьби робітників цих підприємств, а на викриття вітчизняної і зарубіжної буржуазії, Тимчасового уряду і угодовських рад в їх спільній боротьбі проти робітничого класу Росії. Також особливо важливо простежити інтернаціональну єдність пролетарів, які виступали єдиним фронтом проти класу капіталістів будь-якого підданства і національної належності.

Викликає інтерес ступінь вивчення питання про керівництво страйковою боротьбою і про ставлення різних партій до страйкового руху. Певною мірою воно висвітлюється в ряді праць, але найбільш повно і всебічно його досліджує А. М. Лисецький.

²¹ «Ученые записки Харьковского университета», т. 103. Труды кафедры истории КПСС», т. 7, 1959, стор. 277, 279.

²² «Ученые записки Кишиневского университета», т. 44, 1959, стор. 59.

²³ Там же.

²⁴ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 1, К., 1957, стор. 593.

²⁵ «Ученые записки Кишиневского университета», т. 44, 1959, стор. 45.

Позиція буржуазії в даному питанні була чіткою: на ряді своїх з'їздів і конференцій буржуазія ясно заявляла про неприпустимість страйків і вживала всіляких заходів до їх припинення²⁶. Меншовики виступали проти страйку як засобу політичної боротьби. Більшовики ж вважали страйк важливим засобом боротьби за економічні і політичні інтереси робітничого класу і всі зусилля спрямовували на максимальне піднесення революційної активності мас. Питання страйкової боротьби в період між лютим і жовтнем більшовики підпорядковували загальним завданням соціалістичної революції. Тому нерідко на перший план висувалися нові, підказані життям методи і форми. Це ще раз показувало гнучкість і складність тактики більшовиків у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У 1917 р. однією з форм робітничого руху була боротьба пролетаріату за створення збройних сил, необхідних для збереження завоювань робітничого класу від наступу контрреволюції і для повалення влади буржуазії. Виконуючи вказівку Комуністичної партії, яка вважала озброєння народу одним з найважливіших першочергових завдань у період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, пролетаріат створював заводські дружини. Ці дружини перетворювались у великі червоногвардійські загони. Історики приділяють достатню увагу висвітленню цієї надзвичайно важливої справи. Використовуючи цікаві матеріали, вони показують, як під керівництвом більшовиків організовувалась, озброювалась, проходила необхідну підготовку і діяла найбільш свідомо і передова частина робітничого класу. Більш правильно визначено і чисельність червоногвардійських загонів України²⁷. Проте ряд питань цієї теми вимагає дальшого дослідження. Насамперед, увагу істориків слід спрямувати на розкриття ролі фабзавкомів в організації заводських бойових дружин, їх озброєння і постачання необхідним спорядженням, складу Червоної Гвардії, а також діяльності міських і районних штабів. Висвітлення цих питань допоможе точніше визначити роль робітничого класу України в боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

В тісному зв'язку з висвітленням робітничого руху на Україні в 1917 р. перебувають дослідження про профспілки і фабзавкоми²⁸, діяльність яких становить один

²⁶ «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, Збірник документів і матеріалів (березень 1917 — березень 1921 року)», К., 1957, стор. 103.

²⁷ «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 125.

²⁸ Б. Колесников, Професіональне движение и контрреволюция, Очерки из истории профессионального движения на Украине, Харьков, 1923, стор. 17—39; Е. Осипов, Горнорабочие и горнопромышленники в 1917 году, «Материалы по истории профессионального движения в России, Сборник 4», М., 1925, стор. 389—410; Б. Колесников, Нариси з історії професійного руху на Україні, Харків, 1927, стор. 28—62; Э. Б., Професіональне движение в Одессе в 1917 г., журн. «Вестник профдвижения Украины», 1927, № 14, стор. 77—85, журн. «Вестник профдвижения Украины», 1927, № 18, стор. 77—79; Д. Ш л о с б е р г, Из истории экономической борьбы рабочих в Донбассе между февралем и октябрем, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 189—203; й о г о ж, Первые шаги профстроительства в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 227—239, журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 207—218; й о г о ж, Професіональные союзы в борьбе за Октябрь, журн. «Летопись революции», 1927, № 5-6, стор. 317—330, журн. «Летопись революции», 1928, № 1, стор. 7—28; й о г о ж, Професіональное движение в 1917 году, журн. «Летопись революции», 1928, № 3, стор. 28—54; «Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Сборник 1», Харьков, 1928 (Рецензію на цей збірник див. в журн. «Летопись революции», 1928, № 3, стор. 321—330); А. О., Профсоюзы и экономическая борьба рабочих Артемовщины, «Борьба за Октябрь на Артемовщине», Харьков, 1929, стор. 103—127; І. Ш и н г а р ь о в, Київські профспілки в боротьбі за Жовтень, Харків, 1932, 32 с; Н. Ш у м и х и н, Роль профсоюзов Украины в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918), «Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции», М., 1957, стор. 145—173; В. Модестов, Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957, стор. 99—132; Д. С. Б е л ь ф о р, З історії профспілок Одеси (фабзавкоми та профспілки в боротьбі за перемогу Радянської влади в Одесі), «Праці Одеського державного університету», т. 147, вип. 2, 1957, стор. 175—198; Р. О. П а р ф е н о в, Борьба профспілок України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», К., 1957, стор. 107—132; А. Л. Г л а з к о в,

з проявів творчої енергії робітничого класу. Література з історії професійного руху, що вийшла переважно в 20-х роках, містить ряд істотних недоліків, які знижують її наукову цінність. У ній не розкрита роль більшовицької партії в керівництві профрухом, не викрита відверто контрреволюційна тактика меншовиків у профспілках. Тому напружена боротьба, яка проходила всередині профспілок, зображається в працях того періоду зовсім незадовільно. Недосить чітко в них визначена специфіка профспілок і фабзавкомів. Дії останніх штучно обмежуються рамками одного підприємства. Крім того, діяльність профспілок України подається у відриві від професійного руху Росії, складовою частиною якого вони були. Праці, що вийшли в ювілейному 1957 р., усувають зазначені недоліки і помилки.

Історики, що вивчають питання розвитку профспілок, велику увагу приділяють їх організаційному будівництву, їх зростанню і тій ролі, яку вони відіграли в підготовці соціалістичної революції. При цьому деякі автори допускають неточність у визначенні часу їх створення. Так, Є. Осипов, спираючись на рішення І обласної конференції рудникових комітетів від 3 жовтня 1917 р., що поклала початок об'єднаних спілок гірників, категорично запевняє, що в 1917 р. шахтарі Донбасу «пізніше всіх інших категорій робітників стали на шлях професійної організації»²⁹. Цю хибну точку зору в дещо завуальованому вигляді висловлюють Б. Колесников і Д. Шлосберг, які відносять виникнення профспілок в Донбасі до травня — липня 1917 р.³⁰ Тим часом уже на Квітневій конференції РСДРП(б) представник донецьких робітників говорив про існування професійної спілки шахтарів³¹. Дослідження останніх років, побудовані на великому фактичному матеріалі, дозволяють зробити єдино правильний висновок про те, що і для Донбасу березень — квітень були місяцями масового виникнення профспілок³². Інша справа, що більшість з них не була об'єднана в єдиний орган, що скеровував би їх боротьбу, та зв'язок між окремими професійними організаціями був недостатній, або зовсім відсутній³³. Однак неможливо на цій підставі перекреслювати роботу, що передувала скликанню обласної конференції. Остання об'єднала діючі спілки в єдину організацію гірників.

Оцінюючи загалом позитивно праці останніх років, слід відзначити, що в деяких з них повторені окремі помилки, допущені авторами в 20-х роках. Наприклад, коли Б. Колесников раніше помилково твердив, що «професійні об'єднання, що виникли по Лютневій революції, у переважній більшості своїй відразу твердо ставали на шлях класової боротьби»³⁴, то Р. О. Парфенов іде ще далі. Він заявляє, що «з перших днів свого існування вони (профспілки.— Ю. Г.) були надійною опорою більшовиків у боротьбі за перемогу соціалістичної революції»³⁵. Ці автори ігнорують факт пе-

Борьба большевистской партии за профсоюзы в 1917 году (июль — октябрь), «Ученые записки Харьковского университета», т. 88, Труды кафедры истории КПСС», т. 6, 1957, стор. 237—253; А. Ст адник, М. Прохоренко, Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959, стор. 105—140; А. В. Твердохлебова, В. Н. Кулипанова, Большевики Крыма в борьбе за профсоюзы в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции, «Известия Крымского педагогического института», № 30, 1959, стор. 28—35.

²⁹ «Материалы по истории профессионального движения в России. Сборник 4», стор. 390.

³⁰ Б. Колесников, Профессиональное движение и контрреволюция, стор. 31; журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 230.

³¹ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)», К., 1957, стор. 9.

³² С. Кихтев, Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 26; В. Модестов, Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 102—103; Н. Первак, Жовтєві дні в Донбасі, стор. 8.

³³ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)», стор. 410, 591.

³⁴ Б. Колесников, Нариси з історії професійного руху на Україні, стор. 36.

³⁵ «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», стор. 107.

реважаючого впливу в професійних спілках, особливо в період двовладдя, представників угодовських партій, які захопили в свої руки правління багатьох спілок. По дібні твердження прикрашають дійсне становище і не залишають місця для глибокого показу боротьби більшовицької партії за перетворення профспілок на бойові класові організації пролетаріату. Відмова від аналізу процесів у всій їх складності призводить іноді до прикрих помилок. Так, подаючи матеріал про наступ контрреволюції на робітничий клас у післялипові дні, Р. О. Парфенов приходить до такої висновку: «Окружні суди оголосили профспілки незаконними організаціями»³⁶. Очевидно, автор мав на увазі відмову київського окружного суду реєструвати статут Центрального бюро профспілок Києва. Це був єдиний випадок виступу проти Центрального бюро лише тому, що воно було більшовицьким та «високо тримало червоний прапор пролетарської боротьби»³⁷. Решта центральних об'єднань профспілок не відчувала нічого подібного, оскільки засіли в них меншовики і есери цілком влаштували буржуазні власті.

Автори розкривають точку зору більшовиків і меншовиків на характер профруху та його цілі, розвінчують теорію «нейтральності», суть якої полягала в обмеженні завдань профспілок виключно економічними питаннями в рамках буржуазного ладу. Значне місце в їх працях займає висвітлення боротьби більшовиків за створення сильних профорганізацій, проти вузького професіоналізму, цехівщини і роздрібності. На жаль, автори багатьох статей майже не розкривають гострої боротьби всередині організацій, в результаті якої здійснився їх перехід на більшовицькі позиції. З цією метою слід було б простежити діяльність більшовицьких фракцій у профспілках, роботі яких партія приділяла неослабну увагу³⁸.

Література 20-х років обмежувалась переважно аналізом діяльності Центрального бюро і зовсім обходила питання про низові ланки профруху. В цьому полягала одна із суттєвих помилок, тому що верхівка профспілок, як правило, не відображала поглядів керованих нею мас. Література того періоду залишала поза увагою і фабрично-заводські комітети, які відігравали провідну роль в організації і розгортанні творчої ініціативи трудящих. Останнім часом зазначений недолік минулих досліджень поступово усувається. Проте деякі історики (М. Ф. Шумихін, Р. О. Парфенов) говорять про фабзавкоми і профспілки, не вдаючись до їх характеристики, як про організації, що виступали єдиним фронтом на захист інтересів робітничого класу. Протиставляти їх, безумовно, не треба, але не можна не бачити і різниці між ними. Як відомо, фабзавкоми були тими організаціями в робітничому русі, які раніше всього завоювали більшовики, і це визначало їх революційний характер. В той же час вплив угодовців у профспілках у 1917 р. був ще значним. Тому неправильним буде їх змішувати. Згадані автори не розкривають у всій повноті взаємовідносини між профспілками і фабзавкомомі, які були на той час досить складними. Меншовики, розглядаючи фабзавкоми як тимчасові організації, намагались перетворити їх на низові осередки профспілок, щоб диктувати їм свою волю. Профспілки, в яких до керівництва пробралися угодовці, спрямовували головну увагу робітників на економічну боротьбу з підприємцями. Цим завданням вони намагались підкорити і діяльність фабзавкомів, які, підтримуючи тісний зв'язок з робітниками, ставали органами революційної активності мас. За допомогою фабзавкомів Комуністична партія залучала робітничий клас на свій бік, формувала Червону Гвардію і завойовувала більшість у Радах. Саме вони здійснювали робітничий контроль, який був одним з основних лозунгів партії у період підготовки революції. Крім того, їм належала ініціатива організації виробництва сільськогосподарського реманенту для села. Тому у незначній частини членів партії, що піддалась анархо-синдикалістським впливам і відбивала настрої малосвідомих робітників, з'явилося взагалі негативне ставлення

³⁶ «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», стор. 121.

³⁷ «Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918), Сборник документов», стор. 176.

³⁸ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», К., 1954, стор. 357; «Большевистские организации Украины», стор. 234, 335, 435.

до профспілок як форми робітничого руху, яка, нібито, властива тільки капіталістичному суспільству. Більшовики переборювали подібні погляди, спрямовані на розкол робітничого класу, та вели боротьбу за зміцнення фабзавкомів і профспілок, за поступове їх злиття. При всебічному висвітленні величезної роботи, проведеної фабзавкомами, та їх ставлення до профспілок, у центрі уваги дослідників повинні бути не резолюції про взаємовідносини, а ті процеси, які відбувалися безпосередньо на підприємствах. Слід було б також вивчити зв'язки, які існували між завкомомі сподіріднених і взаємозалежних підприємств. Налагодженість їх відносин сприяла боротьбі проти локаутів і забезпеченню підприємств необхідними матеріалами. Настала потреба перейти до вивчення окремих, особливо великих професійних спілок, що дало б можливість більш конкретно простежити їх діяльність, а також почати роботу над створенням монографій, що охоплюватимуть професійний рух усієї України в цілому.

Як зазначалось вище, головна заслуга фабрично-заводських комітетів полягала в тому, що вони скрізь запроваджували робітничий контроль, який був політичною зброєю в руках пролетаріату. Контролем займалися, хоч не такою мірою, і спеціально виділені для цієї мети комісії на підприємствах, а також Ради робітничих депутатів, в яких більшовики мали переважуючий вплив. Вже у період мирного розвитку революції контрольні комісії існували на багатьох заводах і рудниках, а в наступні місяці їх кількість швидко зростала. В зв'язку з цим було б цікаво простежити їх діяльність, а також ті взаємовідносини, які складались між різними органами, що здійснювали робітничий контроль. У дослідженнях, присвячених цій темі³⁹, певною мірою висвітлюються рішення партії з економічних питань, в яких робітничому контролю належить центральне місце. Однак у них (за винятком праць П. П. Гудзенка та І. Ш. Черномаза) не зовсім повно розкривається та конкретна допомога, яку місцеві партійні організації подавали фабзавкомам. Деякі дослідники оперують поняттям «робітничий контроль», не розшифровуючи його, не розглядаючи тієї різноманітності форм та методів, в яких він здійснювався. Якщо і згадуються різні сторони робітничого контролю, то вони не подаються в розвитку, в поступовому переході від його нижчих форм до вищих. Навіть цінне дослідження І. Ш. Черномаза, побудоване на великому фактичному матеріалі, почасти містить вказаний недолік. Спочатку робітничий контроль, зазначає І. Ш. Черномаз, виявлявся у нагляді за прийомом та звільненням робітників і службовців, запровадженні явочним шляхом нових розцінок, у боротьбі з саботажем капіталістів, забезпеченні виробництва сировиною, паливом, замовленнями, в усуненні саботажників, в охороні підприємств.

³⁹ П. И. Винокур, Рабочий контроль на фабриках и заводах г. Харькова, «Научные записки Украинской академии социалистического земледелия», т. 2, 1940, стор. 195—214; О. Н. Голобородько, Робітничий контроль на Україні, «Наукові записки Київського університету», т. XV, вип. I, К., 1956, стор. 81—96; його ж, Робітничий контроль — найважливіша складова частина економічної платформи більшовиків напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Наукові записки Київського університету», т. XVI, вип. X, 1957, стор. 23—32; П. П. Гудзенко, До питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості на Україні (березень 1917 — квітень 1918), «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 11, К., 1957, стор. 62—86; Г. І. Береза, З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.), «Наукові записки Київського університету», т. XVI, вип. XI, 1957, стор. 43—60; І. В. Дьомкін, Боротьба робітників Харкова за контроль над виробництвом (листопад 1917 — березень 1918 р.), «Учені записки Харківського бібліотечного інституту», вип. 3, 1957, стор. 113—136; Д. С. Бельфор, Из истории борьбы пролетариата Одессы за рабочий контроль, «Научные сообщения Всесоюзного юридического заочного института», вып. III, Одесса, 1957, стор. 37—52; И. Ш. Черномаз, Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), Харьков, 1958, 168 с. О. Н. Голобородько, Боротьба робітничого класу України за впровадження робітничого контролю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Вісник Київського університету», 1958, № 1, Серія економіки та права, вип. 2, стор. 5—12; А. Д. Савчук, Из истории борьбы за претворение ленинской идеи рабочего контроля на предприятиях Одессы, «Научные записки Одесского кредитно-экономического института», т. 15, 1960, стор. 90—101.

У період мирного розвитку революції фабзавкоми та контрольні комісії робили перші кроки в справі здійснення технічного та фінансового контролю⁴⁰. Після липневих днів «боротьба за введення фінансового контролю посилилась»⁴¹, але ця боротьба та її наслідки автором не показуються. Бажано було б також розглянути, як у період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну ті чи інші форми контролю набували різної гостроти. Наприклад, усунення саботажників, що гальмували виробництво, мало місце і в перші місяці після лютого. Але особливо значним воно стає напередодні жовтневих подій. Так, тільки у вересні та в першій половині жовтня 1917 р. на Україні було відзначено 32 випадки усунення робітниками адміністрації підприємств⁴².

Серед численних форм робітничого контролю була і така, як нагляд з боку фабзавкомів за діяльністю заводських крамниць, що якоюсь мірою обмежувало спекуляцію товарами. Виступаючи на Квітневій конференції з приводу резолюції про Ради робітничих і солдатських депутатів, В. І. Ленін зазначав, що в цілому ряді провінціальних місцевостей творчість має поряд з організацією Рад, усуненням старих властей, запровадженням контролю робітників за фабриками, підвищенням зарплати та іншими заходами іде вперед шляхом «встановлення нагляду робітників за розподілом продовольства і т. д.»⁴³.

На жаль, цю сторону робітничого контролю автори зовсім не розкривають. Правда, деяку увагу цьому питанню приділяє Т. С. Катречко, але він чомусь починає виклад з вересня 1917 р.⁴⁴ Тим часом уже 20 березня представники цехів Харківського паровозобудівного заводу поряд з постановою про заборону адміністрації без їх згоди розраховувати та наймати робітників приймають рішення про створення продовольчої комісії, оскільки розподіл «продуктів у заводській крамниці, а також інші продовольчі питання, що постають, вимагають участі»⁴⁵ комісії. Її обов'язок полягав у тому, щоб «вказувати, де купувати товари, перевіряти ціни товарів та наглядати за правильною видачі товару»⁴⁶. З аналогічними явищами ми зустрічаємось і на інших підприємствах.

Приділяючи необхідну увагу розгляду антинародної політики Тимчасового уряду, більшість авторів, які досліджують робітничий рух на Україні, надзвичайно мало і переважно у загальних фразах викривають контрреволюційну діяльність Центральної ради і, насамперед, її ставлення до пролетаріату України. Особливо цей недолік властивий дослідженням 20-х років.

Отже, наявна література про робітничий рух на Україні в 1917 р. дозволяє зробити висновок про поступове створення необхідних передумов для написання всеохоплюючої монографії з питання, що розглядається. Можна сподіватися, що в недалекому майбутньому радянський читач одержить змістовні праці про славний робітничий клас України та його провідну роль у встановленні Радянської влади.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

⁴⁰ И. Ш. Черномаз, Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), стор. 50.

⁴¹ Там же, стор. 53.

⁴² Є. М. Скляренко, Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад, стор. 53.

⁴³ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 257.

⁴⁴ Т. С. Катречко, Борьба рабочих под руководством партии большевиков за рабочий контроль над производством в Донбассе (март 1917 — март 1918), Кандидатская диссертация, К., 1951, стор. 115—116.

⁴⁵ «История Харьковского паровозостроительного завода (1895—1917), Сборник документов и материалов», Харьков, 1956, стор. 314.

⁴⁶ Там же, стор. 316—317.

РОЗРОБКА ПИТАНЬ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ ВЧЕНИМИ УКРАЇНИ

Період 1960—1966 рр. оголошено у Польщі періодом святкування 1000-річчя Польської держави. У зв'язку з цим ще більше поглибився інтерес радянських учених до історії братнього польського народу. У цьому стислому огляді неможливо висвітлити, навіть коротко, роботу всіх істориків, які працюють над минулим братнього польського народу. Наше завдання — розкрити основний зміст окремих, ще не опублікованих, кандидатських дисертацій учених України, що трактують проблеми історії Польщі^{47—49}. Радянські вчені-полоністи завжди цікавилися усім комплексом проблем історії радянсько-польських відносин. І тому у згаданих дослідженнях питання про польсько-радянські зв'язки є елементом домінуючим, незалежно від конкретного змісту і напряму окремих дисертацій.

Розгляд праць, який будемо провадити в хронологічному порядку, розпочнемо з кандидатської дисертації М. Я. Лойберга⁵⁰. Уважно вивчивши стародавню польську хроніку, яку часто неправильно називають «Хронікою Мартина Галла», М. Я. Лойберг доводить, що її автор був тісно зв'язаний з польськими магнатами і перебував при князівській канцелярії. Хроніка розглядається в дисертації як важливе джерело соціально-економічної історії Польщі X—XII ст. Дуже важливим у дослідженні є науково обгрунтоване положення про прогресивну культурно-економічну і політичну роль Київської держави в Європі, зокрема серед слов'янських племен, і про спільність шляхів розвитку Київської Русі і стародавньої Польської держави. Значення першої польської хроніки полягає в тому, що вона спростовує брехливі твердження буржуазних істориків про «західне» походження польської культури та Польської держави і є доказом глибокої спільності розвитку російської і польської культур.

В дальшій роботі над цією темою досліднику необхідно використати найновіші видання польських істориків, особливо праці про 1000-річчя Польської держави, щоб у читачів було чітке уявлення про стан досліджуваної проблеми в народно-демократичній Польщі.

Кандидатська дисертація А. І. Волкової присвячена селянському питанню у повстанні 1794 р. в Польщі⁵¹. Автор правильно вказує на те, що селянське питання, починаючи з періоду зародження капіталізму в Польщі (друга половина XVIII ст.), завжди перепліталось з національно-визвольною боротьбою польського народу. А. І. Волкова досліджує те соціально-економічне та політичне становище кінця XVIII ст., яке обумовило класову боротьбу польського селянства проти феодальної експлуатації. Вона характеризує роль польського селянства в боротьбі за національну незалежність Польщі і рух селян проти феодального гніту, який посилювався в період повстання 1794 р. З'ясовуючи ставлення польських поміщиків до селян у період повстання, А. І. Волкова викриває буржуазних істориків, які намагалися замовчати боротьбу польських селянських мас проти феодального гніту або зобразити її у спотвореному вигляді. В цілому дисертація А. І. Волкової заслуговує на позитивну оцінку. Проте вона не позбавлена окремих недоліків. У ній, наприклад, лише побіжно згадується про розробку названої проблеми істориками народно-демократичної Польщі.

Питання історії Польщі порушуються у кандидатській дисертації Р. О. Прокопа⁵². На основі великого фактичного матеріалу, використовуючи архівні джерела,

^{47—49} Вже опубліковано кандидатські дисертації П. М. Калениченка, Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни, К., 1957 і О. Ю. Карпенка, Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр., К., 1955.

⁵⁰ М. Я. Лойберг, Первая польская хроника — важнейший источник по истории образования Польского государства, К., 1954 (рукопис).

⁵¹ А. И. Волкова, Крестьянский вопрос в восстании 1794 года в Польше, Харьков, 1953 (рукопис).

⁵² Р. О. Прокоп, Краківське повстання 1846 р., Львів, 1954 (рукопис).

польські та радянські публікації, автор докладно аналізує економічне становище Краківської республіки, підготовку повстання 1846 р. таємними демократичними товариствами, розглядає хід повстання та встановлює причини його поразки. Всупереч твердженню польських буржуазних істориків, автор довів, що повстання не було випадковим явищем у житті польського народу, а прямим наслідком суспільно-економічного розвитку Польщі, що ініціатива підготовки і організації повстання вийшла не від емігрантських демократичних кіл, а від революційних демократів, які залишалися в країні і спиралися у своїй діяльності на трудящі маси. Р. О. Прокоп правильно відзначає, що повстання підготовлялось у загальнопольських масштабах проти Пруссії, Австрії і Росії.

Далі автор підкреслює, що польські революціонери-демократи висунули нову, єдину вірну на той час програму боротьби — програму аграрної революції. У праці висвітлено багатогранну революційну діяльність Едварда Дембовського і його ставлення до селянського антифеодального повстання у Галичині, викрито дворушницьку політику буржуазних урядів Франції і Англії щодо польського питання. Автор доводить, що дипломатичні ноти і листи англійського та французького урядів, які виступали нібито на захист Краківської республіки, насправді були спрямовані на обдурення народів своїх країн, які з симпатією ставилися до визвольної боротьби польського народу. Дослідження автора переконує в тому, що, незважаючи на нетривалість та географічну обмеженість, Краківське повстання 1846 р. знаменувало собою нову сторінку в історії польського національно-визвольного руху.

Ряд праць українських радянських істориків присвячено проблемам спільної боротьби передових представників польського і російського народів проти самодержавно-кріпосницького ладу. Серед них слід відзначити дослідження П. Н. Серпенінова⁵³. Автор використав матеріали архівів, а також пресу 50—60-х років XIX ст., російську і польську мемуарну літературу того часу, численні праці радянських та сучасних польських істориків з польського питання. На основі згаданих джерел П. Н. Серпенінов висвітлив погляди великих російських революціонерів-демократів 50—60-х років XIX ст. в національному питанні і ставлення їх до польського питання, показав розвиток польсько-російських і польсько-українських революційних зв'язків наприкінці 50-х років XIX ст. і благотворний вплив революційно-демократичних ідей М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, М. П. Огарьова і Т. Г. Шевченка на передову частину польського народу.

Охарактеризувавши польський національно-визвольний рух кінця 50-х — початку 60-х років минулого століття (до початку повстання 1863—1864 рр.), П. Н. Серпенінов показав його рушійні сили, політичні напрями та їх програму. Автор підкреслив, що в ході розвитку польського визвольного руху зростали та міцніли революційні зв'язки передових представників Росії і Польщі і що російська революційна демократія на чолі з М. Г. Чернишевським і О. І. Герценом високо підняла прапор свободи й дружби народів Росії і Польщі. Своїм дослідженням П. Н. Серпенінов підтверджує думку про дружбу і співробітництво російських, українських, білоруських та польських революціонерів того часу, про спільність інтересів і прагнень до братерства й дружби народів Росії і Польщі. Для ґрунтовних доказів тих чи інших положень дослідження (наприклад, взаємовідносин революційної організації в Королівстві Польському з «Землею і Волею» і т. ін.) доцільно було б залучити більш широке коло документів та архівних матеріалів.

Питанню національно-визвольних рухів українського і польського народів присвячено один з розділів кандидатської дисертації З. В. Першиної⁵⁴ «О. І. Герцен і національно-визвольний рух українського і польського народів». Автор викриває тенденційне перекручення польськими і українськими націоналістами, а також російськими буржуазно-ліберальними істориками суті глибоко принципіальних розбіжностей

⁵³ П. Н. Серпенінов, Русская революционная демократия и польское национально-освободительное движение конца 50-х — начала 60-х годов XIX века, К., 1957 (рукопис).

⁵⁴ З. В. Першина, А. И. Герцен и славянский вопрос, К., 1953 (рукопис).

О. І. Герцена з польськими шляхетськими революціонерами в аграрному і національному питаннях. О. І. Герцен вважав повстання 1863 р. передчасним і приреченим на поразку, так як у Росії ще не було такої революційної організації, яка могла б об'єднати революційну боротьбу російського народу з діями польських повстанців. Чітке уявлення про позицію О. І. Герцена дає написане в 1862 р. М. П. Огарьовим від їх спільного імені «Звернення до Комітету російських офіцерів у Польщі» із закликом докласти всіх зусиль, щоб «відхилити повстання до кращого часу з'єднання сил». А коли в 1863 р. польське повстання все ж таки вибухнуло, О. І. Герцен зайняв позицію рішучої і твердої підтримки його.

Не позбавлена наукового інтересу праця І. М. Теодоровича⁵⁵. Автор всебічно аналізує позицію партії більшовиків у польському питанні під час першої світової війни, а також позицію польських соціал-демократів і критику їх помилок В. І. Леніним, змальовує картину внутріполітичного становища на польських землях і імперіалістичний характер політики великих держав у польському питанні в роки війни. В дисертації показано, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії були вирішальною передумовою визволення польського народу.

В 1946 р. О. К. Касименко захистив в Інституті історії АН УРСР свою кандидатську дисертацію з історії буржуазно-поміщицької Польщі⁵⁶. Автор по-новому підійшов до вивчення проблеми, критично оцінивши існуючу літературу з цього питання, в тому числі різноманітні польські та іноземні джерела, викрив антирадянську спрямованість польської буржуазно-поміщицької історіографії. З'ясувавши досить складну на той час міжнародну обстановку, в якій перебував польський народ, автор чітко підкреслив вирішальне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції на хід подій у Польщі. Дослідник науково обгрунтував і показав позицію правлячих кіл імперіалістичних держав у 1917—1918 рр. щодо польських земель, слушно підкресливши той факт, що західні держави розглядали територію Польщі, в першу чергу, як потрібну їм аграрно-сировинну базу і зручний плацдарм для військових операцій проти російської армії в дожовтневий період і Червоної Армії — після встановлення Радянської влади в нашій країні.

В праці О. К. Касименка докладно з'ясовується історія перетворення буржуазно-поміщицької польської держави в державу-буфер, в район систематичних антирадянських провокацій. Цінним у дослідженні є розділ про радянсько-польські відносини в перші роки існування польської держави; в ньому добре показано антирадянський характер зовнішньої політики правлячих кіл Польщі і справедливу, благородну позицію Радянської Росії у ставленні до польського народу. Цікавою частиною дисертації є її останній розділ — «Версальський мирний договір і польське питання», в якому дослідник широко висвітлив складну боротьбу західних імперіалістів за підкорення національних і життєвих інтересів Польщі своїм цілям.

Кандидатська дисертація Т. П. Рокитко⁵⁷ за своїм змістом є безпосереднім продовженням праці О. К. Касименка. З достатньою повнотою Т. П. Рокитко розкрила відоме ленінське положення про те, що версальські заправили зробили з панської Польщі державу-буфер, яка розглядалась Антантою як знаряддя боротьби проти Радянської країни. В дослідженні з достатньою повнотою і конкретністю висвітлені також два плани підготовки до нападу панської Польщі на Радянську Україну, Радянську Білорусію і Радянську Росію: дипломатично-політичний і військовий. Оригінальними є розділи, в яких викладено історію прихованої інтервенції США проти Радянської країни, спроби міжнародного імперіалізму використати для боротьби проти Радянської влади злочинний союз Пілсудського з Петлюрою, що виник на ґрунті

⁵⁵ І. М. Теодорович, Польский вопрос в политике империалистических держав в последний год первой мировой войны, Львов, 1952 (рукопис).

⁵⁶ А. К. Касименко, Панская Польша — плацдарм борьбы Антанты против Советской России, К., 1946 (рукопис).

⁵⁷ Т. П. Рокитко, Подготовка Антантой нападения панской Польши на Советскую Россию в 1920 году, К., 1951 (рукопис).

спільної боротьби проти свободи і національної незалежності як українського, так і польського народів, та братерської дружби України з Росією.

Інтересним і актуальним у політичному та науковому відношенні є висвітлення в дисертації героїчної боротьби польських трудящих на захист великих завоювань Жовтневої соціалістичної революції, проти контрреволюційної війни буржуазної Польщі проти країни Рад в 1920 р. Як позитивне слід відзначити конкретно-історичний показ автором керівної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу в організації перемоги над білополяками у 1920 р. Автор детально спиняється на цьому питанні, наводить переконливі дані про вирішальну роль партії в мобілізації всіх сил радянського народу на розгром ворога.

Значну кількість праць українських істориків присвячено вивченню становища робітників і селян Західної України в період 1918—1938 рр. Згадаємо лише ті, в яких висвітлюються спільні виступи польських і українських трудящих за соціальне та національне визволення і керівництво цією боротьбою з боку Комуністичної партії Польщі⁵⁸. Автори цих праць доводять, що революційний рух на західноукраїнських землях органічно зливався з класовою боротьбою робітників і селян усієї Польщі проти фашизму та імперіалізму взагалі, на захист Радянського Союзу. Вони вказують, що характерною рисою класової боротьби в буржуазній Польщі були єдність і братерська солідарність українських та польських робітників і селян, наводять приклади спільних виступів українських та польських трудящих мас проти гнобителів. У вищезгаданих працях частково висвітлюється питання про те, як Комуністична партія Польщі підтримувала визвольну боротьбу робітників і селян Західної України за возз'єднання з Радянською Україною.

Дослідження, присвячені Західній Україні, свідчать, що Комуністична партія Польщі подавала велику допомогу комуністичним організаціям Західної України у згуртуванні трудящих мас на боротьбу за визволення від капіталістичного гніту, змінювала інтернаціональну єдність українських і польських трудящих.

Наведені авторами факти підтверджують думку про те, що Комуністична партія Польщі, незважаючи на окремі недоліки й помилки, була єдиною партією в країні, яка стояла на ґрунті марксизму-ленінізму і боролася за інтереси робітничого класу, за дружбу і співробітництво з Радянським Союзом.

Ряд праць українських істориків-полоністів присвячено періоду другої світової війни і подіям післявоєнного часу, коли Польща стала на шлях соціалістичного розвитку. Важливий історичний подія, що відбулася на польських землях,— трагедія, пережита польським народом у роки кривавої німецько-фашистської окупації, визволення польських земель Радянською Армією та допомога СРСР польському народові в соціалістичному будівництві, соціалістичні перетворення в народному господарстві країни— викликали великий науковий інтерес істориків України.

У дисертації І. Д. Кундюби⁵⁹ на архівному матеріалі та на матеріалах польської і західноєвропейської літератури й преси висвітлюється історія польсько-радянських відносин в один з найвідповідальніших і трагічних етапів у житті польського народу. В ній характеризується антинаціональна внутрішня політика польських реакційних класів, їх згубний зовнішньополітичний курс. У дослідженні висвітлено роз-

⁵⁸ П. П. Ч е л а к, *Борьба трудящихся масс Западной Украины против оккупационного режима панской Польши (октябрь 1920—1923 гг.)*, Львов, 1955 (рукопис); М. М. К р а в е ц ь, *Борьба трудящих Волини проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Українською РСР в 1921—1939 рр.*, Львів, 1954 (рукопис); І. К. В а с ю т а, *Положение и борьба рабочего класса Западной Украины (1923—1929 гг.)*, Львов, 1953 (рукопис); П. П. М и х а й л и к, *Революционное движение крестьян Западной Украины в период 1929—1933 гг.*, Львов, 1952 (рукопис); В. Е. П а л а м а р ч у к, *Революционное крестьянское движение в Западной Украине в период мирового экономического кризиса (1929—1933 гг.)*, Львов, 1953 (рукопис); С. Г. Б р о д о ц к и й, *Антифашистское движение в Западной Украине (1929—1937 гг.)*, Львов, 1953 (рукопис); В. К. М а к а е в, *Рабочее движение в Западной Украине (1929—сентябрь 1939 гг.)*, Львов, 1951 (рукопис).

⁵⁹ І. Д. Кундюба, *Из истории советско-польских отношений. Советско-польские отношения в 1941—1943 гг.*, К., 1948 (рукопис).

становку класових сил та партійних угруповань у національно-визвольному русі, показано складність політичної обстановки на польських землях у роки гітлерівської тиранії, строкатість і різноманітність ідейних течій і напрямів серед польського руху опору. Автор викриває реакційну суть буржуазно-шляхетської політичної еміграції, яка й після вересневої катастрофи 1939 р. продовжувала плести інтриги проти Радянського Союзу та патріотично-демократичних сил Польщі. Дослідник підкреслює, що в той час, коли радянська сторона все робила для зближення і зміцнення дружніх відносин між Польщею і СРСР, розраховуючи, що в нових умовах вона знайде розуміння і підтримку з боку польського уряду, офіційні кола Польщі в повсякденній практичній діяльності всіляко намагалися отруїти атмосферу дружби і викликати незгоди та підозріння у відносинах між СРСР і Польщею.

Заслуговує на увагу кандидатська дисертація Г. М. Білан⁶⁰. Автор досліджує, як склалися і змінилися радянсько-польські відносини в галузі політичного, економічного і культурного співробітництва. На основі польських і радянських матеріалів вона доводить, що зовнішня політика Радянського Союзу була спрямована на зміцнення дружби з польським народом, на підтримку його справедливих вимог про возз'єднання з Польською державою віковичних західних земель. На конкретних фактах у дисертації показано, як у процесі визвольної боротьби польських трудящих з класовими ворогами виводився новий польсько-радянський союз, що знайшов своє відбиття у підписаному 21 квітня 1945 р. радянсько-польському договорі. Аналізуючи політичне співробітництво між Радянським Союзом і народною Польщею, автор робить висновок, що завдяки матеріальній, дипломатичній і моральній підтримці радянського народу Польща зуміла уникнути політичної ізоляції.

Г. М. Білан досліджує форми економічного співробітництва між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою: обмін науково-технічними досягненнями, передачу радянського досвіду в питаннях організації та ведення соціалістичного господарства. Автор акцентує основну увагу на застосуванні історичного досвіду КПРС Польською робітничою партією, а з 1948 р.— Польською об'єднаною робітничою партією в усіх ділянках політичного, економічного і культурного життя.

Привертає увагу праця В. Т. Пугача⁶¹, присвячена використанню Польською Народною Республікою досвіду соціалістичного змагання і новаторських методів роботи в промисловості Радянського Союзу. В дисертації досліджено зародження і розвиток соціалістичного змагання в Польській Народній Республіці на основі використання Польською робітничою партією досвіду соціалістичного змагання і новаторських методів роботи у промисловості Радянського Союзу.

Однією з позитивних сторін дисертації В. Т. Пугача є широкий показ авангардної ролі комуністів у розвитку соціалістичного змагання, у впровадженні передових методів праці, в розвитку раціоналізаторства, у боротьбі за підвищення продуктивності праці в промисловості народної Польщі. Автор зображує творчу революційну діяльність широких мас робітничого класу по розвитку соціалістичного змагання, по використанню радянських методів праці. Даючи загалом позитивну оцінку праці В. Т. Пугача, слід відзначити деякі її недоліки. В ній недостатньо розкрита діяльність низових партійних і профспілкових організацій в розвитку соціалістичного змагання. Авторіві слід було б висвітлити виховання нової технічної інтелігенції і використання кадрів старої інтелігенції.

Цікавим дослідженням з історії боротьби трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції є праця А. В. Санцевича⁶². Автор досить широко

⁶⁰ Г. М. Білан, Радянсько-польські відносини в післявоєнний період (1945—1949 рр.), К., 1955 (рукопис).

⁶¹ В. Т. Пугач, Использование опыта социалистического соревнования в промышленности Советского Союза Польской рабочей партией, К., 1954 (рукопис).

⁶² А. В. Санцевич, Подрывная деятельность Ватикана и борьба трудящихся народно-демократической Польши против католической реакции (1945—1953 гг.), К., 1955 (рукопис).

використав різноманітні джерела, наукову і публіцистичну літературу. Докладне і всебічне вивчення проблеми дозволило йому викрити злочинну підривно діяльність католицької церкви проти народно-демократичного ладу в Польщі. Автор детально показує зв'язки обличчя католицької реакції в роки війни і гітлерівської окупації. Клерикали у Польщі за вказівками папи і під наглядом Ватикану робили все для того, щоб зірвати національно-визвольну боротьбу польського народу проти фашистських загартників. Цінною рисою дослідження є те, що в ньому конкретні викривальні факти про дії польської католицької реакції подані на фоні загальнополітичної боротьби польського народу за свою національну незалежність, свободу і соціалізм.

Автори розглянутих праць здійснили серйозну науково-дослідницьку роботу по виявленню, добору і вивченню архівних документів, опублікованих матеріалів та інших джерел, на основі яких у багатьох випадках по-новому і повніше висвітлили окремі важливі питання історії польського народу. Частина з розглянутих праць варто було б надрукувати. Це стосується, передусім, таких праць, як «Перша польська хроніка — важливе джерело історії утворення польської держави» М. Я. Лойберга та «Підривна діяльність Ватикану і боротьба трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції» А. В. Санцевича. З інших праць доцільно було б опублікувати окремі розділи, наприклад, четвертий розділ дисертації З. В. Першиної «О. І. Герцен та національно-визвольний рух українського і польського народів», розділ дисертації Т. П. Рокитко, в якому висвітлено боротьбу українського та білоруського народів проти контрреволюційної війни імперіалістичної Польщі у 1920 р., розділ дисертації Г. М. Білан «Радянсько-польське економічне і культурне співробітництво» та ін. Автори названих праць зосередили свою увагу, головним чином, на тих проблемах, які, з одного боку, найбільш злободенні у науковому і політичному відношенні, а, з другого, — найменш досліджені з позицій марксистсько-ленінської методології.

Але є ряд проблем нової і, особливо, новітньої історії Польщі, які чекають своїх дослідників. Недостатньо вивчено історію революційного руху польського пролетаріату, його зв'язки з робітничим класом СРСР, вплив успіхів соціалістичного будівництва в нашій країні на революційну свідомість трудящих Польщі. Майже зовсім не опрацьовані проблеми новітньої історії Польщі, питання соціально-економічного устрою країни, політична історія, зовнішньополітичні зв'язки, розвиток науки, культури і літератури, радянсько-польські відносини у міжвоєнний та післявоєнний періоди та ін.

Інтерес наших дослідників до історії Польщі і польсько-радянських зв'язків є виявом ширих, братерських почуттів радянських людей до польського народу.

С. М. АНТОНЮК,
І. Д. КУНДЮБА

ДОВІДНИКИ І ПУТІВНИКИ ПО МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

Музеї України мають велике значення для комуністичного виховання трудящих. Пропагуючи наукові знання, вони сприяють загальному підвищенню політичного та культурного рівня всього населення. За останні роки особливо зросла їх роль як культурно-освітніх та науково-дослідних установ. З участю наукових працівників музеїв підготовлено документальні збірки, окремі публікації, каталоги, книжки, путівники по музеях. Значним вкладом у розробку питань музеєзнавства є праці В. М. Бондаря, Г. Г. Мезинцева, Л. М. Славіна «Нариси музейної справи», Г. Г. Мезинцева «Музеї України», що вийшли у видавництві Київського державного університету. Їх автори — доценти університету, які ведуть семінари та читають лекції спецкурсу з музеєзнавства, — зробили спробу узагальнити досвід викладання музеєзнавства та матеріал про окремі історичні, краєзнавчі, художні та літературно-меморіальні музеї. Ці праці, незважаючи на окремі недоліки, в тому числі деякий їх відрив від безпосередньої практики, безсумнівно, вже принесли і ще принесуть певну користь молодим науковим працівникам музеїв. Треба сподіватися, що автори цих книжок у найближчому май-

бутньому підготують ряд нових праць з музеєзнавства, зокрема з вузлових питань теорії та практики музейного будівництва.

За останні роки наукові працівники музеїв України досить успішно провели ряд експедицій, зібрали цінний матеріал, внаслідок чого музеї збагатились новими експонатами з історії радянського суспільства.

Рік у рік зростає інтерес трудящих до історичних пам'яток і музейних експонатів. На допомогу їм наукові працівники музеїв запланували, а в багатьох містах уже випустили путівники по музеях. Протягом 1957—1959 рр. вийшли в світ такі путівники: «Київський державний історичний музей» (Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, К., 1958, 62 с.), «Київський державний заповідник-музей «Київсько-Печерська Лавра» (К., 1957); «Алупка, Дворец-музей і парк, Краткий путеводитель» (Крымиздат, Симферополь, 1957); «Путеводитель по Бахчисарайскому музею» (Крымиздат, Симферополь, 1959, 88 с.); «Херсонес-Таврический. Путеводитель по раскопкам» (Крымиздат, Симферополь, 1958); Б. М. Россейкин, «Панорама «Оборона Севастополя». Краткий путеводитель» (Крымиздат, Симферополь, 1957, 92 с.); «Львівський державний історичний музей. Відділ історії первісного суспільства. Путівник» (Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1958, 44 с.); «Закарпатський державний краєзнавчий музей. Короткий путівник» (Ужгород, 1958, 60 с.); «Одеський державний археологічний музей» (Одеса, 1959, 16 с.); «Переяслав-Хмельницький державний історичний музей. Короткий довідник» (Переяслав-Хмельницький, 1958, 70 с.); «Державний музей історії Полтавської битви. Путівник по експозиції музею, історичних місцях і пам'ятниках Полтавської битви» (Держполітвидав УРСР, К., 1959, 70 с.); «Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. Путівник по музею». (Держполітвидав УРСР, К., 1959, 70 с.); «Путівник музею Марка Черемшину в Снятині» (Станіславське обласне вид-во, 1958, 82 с.); «Літературно-меморіальний музей Василя Стефаника. Путівник» (Львів, 1958, 44 с.); «Чернівецький державний краєзнавчий музей. Путівник» (Держполітвидав УРСР, К., 1959, 110 с.) та ряд інших.

Деякі музеї, переважно районні, видали ілюстровані, добре оформлені листівки, в яких повідомляють про окремі історичні пам'ятки.

Усі ці видання тією чи іншою мірою допомагають відвідувачам музеїв орієнтуватися у великій кількості матеріалів, що є в експозиції, розкривають перед ними скарби матеріальної та духовної культури музеїв України. Викладаючи зміст експозиції, путівник допомагає кожному екскурсанту знайти потрібний експонат або їх групу, а також дає можливість ознайомитись з усією експозицією в цілому без допомоги екскурсовода.

Цікавим і змістовним є виданий у 1960 р. Держполітвидавом УРСР путівник «Музей В. І. Леніна. Київський філіал». З його допомогою відвідувачі музею мають можливість більш детально ознайомитись з життям та революційною діяльністю творця і організатора першої в світі Радянської соціалістичної держави В. І. Леніна, з видатними подіями історії Комуністичної партії Радянського Союзу і одного з її бойових загонів — Комуністичної партії України. У путівнику також описані матеріали, що розповідають про тісний зв'язок В. І. Леніна з трудящими України.

Путівники є також своєрідними джерелознавчими виданнями, особливо для тих, хто виявляє науковий інтерес до певних груп експонатів як до історичних джерел і не має змоги відвідати музей. В даному разі мають на увазі наукові працівники, які збирають матеріали з певної теми. Путівники по музеях можуть подати їм істотну допомогу ще невідомими цікавими знахідками, непрофільними для даного музею. Наприклад, у Вінницькому краєзнавчому музеї зберігаються та експонуються деякі матеріали, які повинні належати Кам'янецькому, а в Луганському музеї — деякі матеріали Сталінського і т. п. Слід відзначити, що в кожному музеї зберігаються такі матеріали, як періодика, листівки, предмети побуту, документи, альбоми тощо.

Відсутність загальних принципів та єдиних прийомів складання путівників привела до того, що кожна група упорядників шукала своїх шляхів і по-своєму вирішувала єдине для всіх музеїв важливе завдання. Така різноманітність у прийомах на-

віть відбилась у назвах виданих книжок, які, до речі, не завжди відповідно обгрутовані. Наприклад, путівники Київського державного історичного, Чернівецького державного краєзнавчого та Переяслав-Хмельницького історичного музеїв чомусь названі «Короткими довідниками». Коротким путівником названа книжка Б. М. Россейкіна «Панорама «Оборона Севастополя», хоч вона в основному присвячена опису одного комплексного експонату, а книжка «Львівський державний історичний музей. Відлік історії первісного суспільства» названа путівником.

Ці і подібні приклади свідчать про деяку безпідставність у визначенні характеру видання. Відомо, що до короткого довідника ставляться одні вимоги, а до путівника інші, як по змісту, розміру, так і по оформленню, по кількості ілюстрацій та ін.

Істотною частиною путівника є вступна стаття, яка присвячується самому музею, бо, зрозуміло, що відвідуючи музей, екскурсант хоче довідатись, що це за заклад, хто й коли його створив і т. п. Відповіді на ці питання дає екскурсовод або вступна стаття до путівника.

У більшості виданих путівників автори обмежились складанням невеликих довідок, в яких наводяться дві-три дати з історії музею. Так зробили упорядники путівників Київського історичного, Переяслав-Хмельницького, Закарпатського та багатьох інших музеїв, а упорядники путівника Бахчисарайського музею навіть не написали вступу. Вступна стаття до нового видання путівника Чернівецького державного музею займає одну сторінку, в ній майже нічого не говориться про сам музей. У створенні Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, відкритого до 300-річчя возз'єднання України з Росією, брали участь наукові працівники багатьох музеїв, та про це у вступі не сказано, а згадано лише, що йому присвоєна третя республіканська категорія, а чому і що це за категорія — не роз'яснено.

Упорядникам нових путівників та нових їх видань слід ставитися до вступної статті як до дослідження, в якому розповідалось би, як сформувався той чи інший музей. Іноді доцільно вступну статтю закінчити закликом до охорони пам'яток матеріальної культури, збирання етнографічного матеріалу, записів усної народної творчості та ін. Такі заклики можна також видати у формі окремих листівок, плакатів, як це зробили Вінницький краєзнавчий, Білоцерківський, Тульчинський та інші музеї.

Основну частину путівників (опис окремих та групових експонатів) упорядники також виконали по-різному. Деякі з них, у тому числі автори путівників Київського, Переяслав-Хмельницького, Закарпатського і багатьох інших історичних музеїв, наблизили текст до оглядової екскурсії. Про експонати розповідається тільки у зв'язку з подіями, їх перелік дається як ілюстративний матеріал. Такий метод викладу приводить до того, що в один ряд потрапляють експонати різного значення. Так, у путівнику Київського історичного музею про восьмий зал музею говориться: «У залі виставлені сільськогосподарські знаряддя праці, чумацький віз, побутові речі українських селян, одяг, тканини і килим XVIII ст., кілька побутових речей, що належали феодальній верхівці, — карета, стільці, ювелірні вироби, а також грамота на дворянство українському старшині Аршениці-Дворецькому» (стор. 24). Про деякі експонати, в тому числі про карету митрополита та чумацький віз, доцільно було б розповісти окремо і дещо детальніше, а це, на жаль, не зроблено. Не відокремлені найбільш значні експонати і в путівниках Переяславського, Закарпатського та інших музеїв.

Щоб привернути увагу відвідувачів музеїв до певної групи експонатів, що висвітлюють бойову або трудову славу, нагадують про значні історичні події, треба про них розповісти детальніше. Розповіді ж про прапори, скульптури, окремі листівки, газети, друкарські верстати або інші важливі експонати можуть бути настільки захоплюючими і так зацікавити відвідувача музею, що він захоче зрозуміти і роль сукупності експонатів або повної експозиції.

Тим часом метод викладу, літературний стиль роблять деякі путівники малодступними. Для прикладу наведемо уривки з путівника Переяславського музею. На стор. 6 автори пишуть: «В залі № 1. На пам'ятниках матеріальної культури висвітлюється розвиток продуктивних сил і суспільних відносин у східних слов'ян III—IV ст., що заселяли нинішню територію Переяславщини...», на стор. 21: «Перший розділ залу

документах і речах висвітлює соціально-економічний розвиток України і Переяславщини»; на стор. 26: «Матеріали експозиції цього відділу розкривають картину ціально-економічного розвитку Переяславського повіту в період розкладу феодально-кріпосницької системи, розвитку та утвердження капіталістичного ладу». Автори його та деяких інших путівників зловживають соціологічною, не завжди зрозумілою мовою читача термінологією.

Коли упорядники популяризують відоме марксистське положення і підтверджують його описом експоната або певної їх групи, то це треба робити зрозумілою, доступною мовою. Так, автори путівника Чернівецького державного музею, розповідаючи про піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про відбудову зруйнованого німецько-фашистськими окупантами народного господарства, пишуть, що в ентрі простінка висить карта, на якій позначені райони і області СРСР, що подавали опомогу трудящим Буковини. Далі розповідь чється, що у вітрині № 1 подані зразки рязжі, надіслані з Ленінграда, експлуатаційні паспорти та марки устаткування, наісланого Пензенським, Клімівським та Ташкентським машинобудівними заводами екстильникам міста. Тут же фото відбудованих та новозбудованих за період першої іслявоєнної п'ятирічки підприємств — заводу гумових виробів; бавовняно-прядильної фабрики, панчішного комбінату, текстильної фабрики, машинобудівного заводу, а також нових кварталів міста Вижниці тощо (стор. 80). Автори переконливо ілюструють взаємодопомогу, інтернаціоналізм народів Радянського Союзу.

У багатьох випадках доцільно почати з докладного опису експоната або їх групи. Потім розповісти про ті історичні події, які вони відображають, а далі зробити висновки. Тоді читач путівника дійсно буде переконаний, що експонати підтверджують ті положення, про які говорять упорядники путівника або екскурсовод. До такого методу викладу вдаються упорядники путівника по Бахчисарайському музею, Державному музею історії Полтавської битви та ін. Упорядники путівників «Львівський державний історичний музей» тільки деякою мірою застосовують такий метод опису. В путівнику Чернівецького музею читаємо: «Цікавим експонатом є кам'яний надмогильний пам'ятник, знайдений на території села Мусорівка, Заставнівського району. Пам'ятники такого типу характерні для слов'янських поховань язичницького періоду і вказують на те, що і після прийняття християнства слов'яни деякий час дотримувалися старих обрядів» (стор. 12).

Одним з кращих путівників, який дає найбільш повне уявлення про музей, є путівник «Державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського». Складається він з таких розділів: «Вступ. Садиба М. М. Коцюбинського. Меморіальний будинок М. М. Коцюбинського: спочивальня, ідальня, кабінет-вітальня. Літературна експозиція музею М. М. Коцюбинського: перший зал — літературна спадщина М. М. Коцюбинського. Другий зал — життя і творчість М. М. Коцюбинського. Третій зал — громадсько-політична і літературна діяльність М. М. Коцюбинського в період першої російської революції та в роки реакції. Четвертий зал — останні роки життя і діяльності М. М. Коцюбинського. П'ятий зал — М. М. Коцюбинський і сучасність. Фонди музею». Додатком до путівника є покажчик рукописів творів М. М. Коцюбинського, що зберігаються у фондах музею.

Автори путівника, глибоко знаючи різнобічну діяльність М. М. Коцюбинського, докладно розповідають про нього як про письменника та громадського діяча, а також описують садибу, будинок, де розташований музей, експонати. Це все дає повну уяву про музей.

У зовсім іншому плані складено путівник літературно-меморіального музею Василя Стефаника. У його вступній статті говориться, що автори прагнули допомогти відвідувачам глибше зрозуміти глибоке чуття письменника, його сильний оригінальний талант, його прогресивну роль у розвитку громадської думки. Поставлене завдання упорядники виконали. Коментуючи експонати, які розміщені в історичній послідовності, автори розповідають про життєвий шлях Василя Стефаника, його літературні зв'язки, показують його зростання як письменника і дають оцінку його творчості устами сучасників. Викладаючи його політичний світогляд, вони наводять уривки з лис-

тів, показують його зв'язки з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

Саме приміщення, будинок, в якому В. Стефаник жив довгі роки, робоча кімната, у якій він творив, є органічною частиною музею. Ось що про неї написано в путівнику: «Наліво — невеличка кімната, в якій видатний письменник працював, вона служила йому і за робочий кабінет, і за спальню. Тут все збережено і розставлено так, як і за життя письменника. Обстановка кімнати проста, скромна, без будь-яких прикрас. Біля вікна — широкий письмовий стіл, напововину прикритий червоним сукном. Посередині чорнильниця, збоку попільничка і зовсім на розі кілька поштових карток і листів... наче оце щойно з-за цього столу, відсунув набір прочитані листи і вийшов, щоб за хвилину повернутись і продовжити роботу. За цим столом В. Стефаник написав чимало своїх прекрасних новел». І так упорядники описують всі експонати і експозиції музею. Це дає ясне уявлення про те оточення, в якому жив і творив Стефаник. Наукові працівники музею зробили корисну справу.

Музей В. Стефаника знаходиться в Русові, а недалеко від нього, у Снятині — музей українського письменника Марка Черемшини. Зміст «Путівника музею Марка Черемшини в Снятині» складається з коротенького вступу та чотирьох розділів. Автори розповідають про умови, в яких жив письменник, його дитячі роки, творчі шукання. Досить уважно вони дослідили вплив Ів. Франка на творчість Марка Черемшини та аналізували зміст його перших творів. Такі позитивні риси путівника. Проте в перших двох розділах приділено мало уваги опису самих експонатів. Повніше це зроблено в четвертому розділі «Робочий кабінет М. Черемшини».

Готуючи путівники або їх нові видання, слід урахувати деякі недоліки рецензованих видань, більше уваги приділяти вивченню та опису експонатів та музею в цілому. Може доцільно відмовитися від часто поверхових «коротких довідників», «коротких путівників», а готувати такий путівник по музею, в якому були б описані в історичній послідовності експонати кожної теми, кожного залу. Про окремі визначні експонати доцільно дати широкі конкретні анотації, а не обмежуватися груповою характеристикою. Зрозуміло, що кожний путівник потрібно ілюструвати фотографіями найбільш визначних експонатів. Для того, щоб виробити найбільш ефективні прийоми складання путівників і підвищити їх якість, можливо, доцільно попередню схему і виготовлений макет обговорити на об'єднаному засіданні науково-методичних рад кількох музеїв одного профілю.

Складання путівників є однією з важливих праць музеїв, а тому слід доручити це найбільш кваліфікованим науковим працівникам, а редагування їх — фахівцям музейної справи. Тим часом найбільш кваліфіковані наукові працівники Харківського, Дніпропетровського і Київського музеїв досі не видали путівників, які були б зразками для всіх музеїв України. Можливо, це пояснюється тим, що в цих музеях продовжується перебудова окремих відділів експозиції. Закінчивши перебудову, створивши стабільну експозицію, треба підготувати та видати путівники, які популяризували б серед широких мас читачів музеї як вогнища культури.

І. М. ПРЕМИСЛЕР

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

МІСІЯ МИРУ І ДРУЖБИ

«Разбуженный Восток. Записки советских журналистов о визите Н. С. Хрущева в Индию, Бирму, Индонезию, Афганистан». Авторы О. Аджубей, Б. Бурков, Ю. Воронев, Ю. Жуков, Л. Ильичов, В. Лебедев, В. Мавевський, Ф. Орехов, Н. Пастухов, К. Перевощиков, П. Сатюков, М. Стура, О. Трояновський, Ю. Трушин, М. Харламов, О. Чечеткина, О. Шевелева. Книга перша, 219 с.; книга друга, 358 с., М., 1960.

За останні роки сталося багато взаємних обмінів візитами між керівними діячами СРСР і ряду соціалістичних та капіталістичних країн. Глава Радянського уряду Микита Сергійович Хрущов побував з візитами миру і дружби в Албанії, Болгарії, Китаї, Німецькій Демократичній Республіці, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Фінляндії, Англії, США, Франції, Австрії, в країнах Сходу. Ці візити поклали новий етап у розвитку міжнародних відносин між країнами, сприяли послабленню міжнародної напруженості, зміцненню миру і дружби між народами. Вони знайшли відображення у збірниках промов, виступів М. С. Хрущова з питань зовнішньої політики і міжнародних відносин, а також інтерв'ю і бесідах з іноземними кореспондентами і діячами, в збірниках документів і матеріалів, у політичних репортажах і записках.

Благородна і послідовна боротьба Радянського Союзу за повне і всестороннє роззброєння, за мир і дружбу між народами, кипуча, невтомна діяльність Микити Сергійовича Хрущова в ім'я миру і дружби між народами широко відображається в періодичній пресі та історичній літературі. Першим вдалим зразком політичного репортажу, бойової публіцистики є книжка «Лицом к лицу с Америкой», удостоєна Ленінської премії. Безперечно, високу оцінку читачів Радянського Союзу та зарубіжних країн одержить і нова праця подібного жанру «Разбуженный Восток» — записи групи радянських журналістів про поїздку Микити Сергійовича Хрущова в Індію, Бирму, Індонезію і Афганістан.

Історичний візит глави Радянського уряду Микити Сергійовича Хрущова в

Індію, Бирму, Індонезію і Афганістан з новою силою продемонстрував ленінські принципи зовнішньої політики Радянського Союзу, його прагнення допомогти народам остаточно визволитися від кайданів колоніальної залежності, ліквідувати економічну відсталість і добитися соціального прогресу. У двотомній книжці «Разбуженный Восток» читач знаходить і найважливіші історико-географічні дані, яскраві зарисовки пейзажу, і майстерно написані в нарисовій формі картинки життя чотирьох країн, і репортаж про хвилюючі дні візиту, і гостру полеміку радянських публіцистів з оглядачами реакційних буржуазних газет. Все це робить книжку цікавою і захоплюючою.

Читач з перших сторінок книжки ніби подорожує разом з радянськими журналістами, стає свідком хвилюючих зустрічей глави Радянського уряду з керівними діячами і простими людьми країн Азії. Авторі передають свої безпосередні враження про людей і країни Азії, їх недавнє минуле, боротьбу і працю, про їх прагнення до соціальної справедливості, миру і дружби між народами. Разом з авторами читач заглядає далеко вперед, бачить, як у процесі гігантської творчості народних мас все змінюється і буде змінюватись. І, як говорив Микита Сергійович Хрущов, «...панам-колонізаторам, мабуть, доведеться не раз розкривати рот від подиву, охать і дивуватись тим, на що здатні народи, коли вони визволяються від чужоземного гніту і здобувають політичну незалежність, коли вони створюють свою державність, розвивають свою економіку і культуру» (кн. 2, стор. 349).

У книжці правдиво розповідається про

все те справді героїчне, що уже звершили народи Індії, Бірми, Індонезії, Афганістану в боротьбі за незалежність, про труднощі зростання, про величезні, ще не розв'язані завдання, про опір, який чинить табір імперіалізму всьому новому, що принесло людям національне визволення. Автори підкреслюють, що хоч політична незалежність у багатьох країнах Сходу проголошена, але боротьба за незалежність триває. Адже важливо не тільки підняти національний прапор над парламентом і проголосити політичну незалежність, а й відстояти цю незалежність від посягань колонізаторів, ліквідувати економічну залежність, створити свою економічну базу. Завоювання свободи народами колишніх колоній і напівколоній — це тільки перший крок до справжньої самостійності. Лише високо розвинута національна економіка є запорукою повної незалежності.

За післявоєнні роки колоніалізму завдано нищівних ударів. Індія, Індонезія, Бірма, Камбоджа, Туніс, Цейлон, Марокко, Гана, Гвінея та багато інших країн Азії і Африки розірвали кайдани колоніального рабства. Народи завойовують національну незалежність, право і можливість самостійного національного розвитку. Нині уже близько півтора мільярда людей, які в недавньому минулому перебували в ярмі колоніалізму, йдуть по шляху національного відродження. Визвольна боротьба змінила обличчя Азії. Величезні зміни уже сталися і ще відбуваються на Африканському континенті. Глибокі процеси йдуть у країнах Латинської Америки, народи якої піднімаються на боротьбу проти імперіалізму. Б'ють останні години колоніалізму. Всім ходом історичного розвитку нині поставлено питання про повну і остаточну ліквідацію колоніального режиму в усіх його формах і проявах. І не колись потім, а негайно і остаточо!

Автори відтворюють жахливі картини колоніального рабства в країнах Південної і Південно-Східної Азії. Ілюструючи їх конкретними незаперечними фактами, вони розповідають про тяжке минуле Індії, Бірми, що понад сто років перебували в пазурях англійських колонізаторів, про трьохсотп'ятидесятирічне владарювання голландських поневолювачів в Індонезії, про героїчну боротьбу народів цих країн за свободу і національну незалежність. Коротко описано і історію проголошення незалежності Індії, Бірми, Індонезії та інших азіатських країн. На конкретних фактах і прикладах автори показують, що за незалежність цих країн йде велика історична битва проти колоніалізму та його оплоту — Сполучених Штатів Америки. Засилля іноземних монополій в ряді важливих галузей господарства, феодальні пережитки, нестача технічних кадрів завдають значної шкоди створенню національної економіки азіатських країн. Про це може свідчити досвід Індії, де великі ще економічні труднощі. Руху вперед

перешкоджає не лише тягар колоніального минулого, а й натиск зростаючого індійського капіталу на сучасне село і наступ капіталу іноземних монополій. Адже монополіям США і Англії вигідна Індія з нерозвинутою економікою, залежною від них. Іноземні капітали в 1956 році становили 5067 млн. рупій, а в 1959 році — уже 5930 млн. рупій (кн. I, стор. 171).

Автори показують, що капіталісти Заходу, зокрема США і Англії, всіляко прагнуть опутати кабальними подачками слабозвинуті країни, одержати найбільші прибутки від вкладення своїх капіталів, видають себе за благодійників, а насправді продовжують політику колоніального грабежу.

Хижацька, егоїстична, вигідна лише капіталістичним монополіям «допомога» Заходу слабо розвинутим країнам не витримує ніякого порівняння з справжньою безкорисливою допомогою, яку подають їм Радянський Союз та інші соціалістичні країни. Яскравим прикладом братерської допомоги СРСР є будівництво величезного металургійного заводу в Бхїлаї, в спорудження якого внесли свій посильний вклад робітники-металурги Запоріжжя. Жданова, Магнітогорська, машинобудівники Москви і Ленінграда. «В основі економічного і технічного співробітництва Радянського Союзу з країнами Азії і Африки, — вказував в одному з своїх виступів М. С. Хрущов, — лежить шире бажання допомогти цим країнам в їх наступі на відсталість, злидні, хвороби, неписьменність... Ми бачимо свій інтернаціональний обов'язок в тому, щоб допомогти народам, які скинули політичну владу колонізаторів, остаточно визволитися від усіх пут залежності, ліквідувати економічну відсталість, добитися соціального прогресу і процвітання» (кн. I, стор. 173—174).

Багато цікавого, захоплюючого знайде читач в книзі і про Бірму, її волелюбний народ, про героїчну визвольну боротьбу бірманського народу. Добившись у ході визвольної боротьби незалежності, Бірма успішно йде по шляху національного розвитку. Автори пишуть, що «успіхи нової Бірми безперечні, та безперечно і те, що на її шляху ще дуже й дуже багато труднощів. Досить сказати, що з часу закінчення другої світової війни населення Бірми збільшилось приблизно на 20 процентів (воно налічує близько 20 мільйонів чоловік), а випуск продукції на душу населення нижчий, ніж до війни. Дуже гостра аграрна проблема. Передові сили країни дедалі наполегливіше вимагають ліквідації феодальної системи землеволодіння і створення умов для прогресивного розвитку сільського господарства» (кн. I, стор. 257).

Труднощів у Бірми ще багато. Але головне полягає в тому, що дванадцять з лишком років, які минули з дня проголошення незалежності Бірми, переконливо показали, що розрахунки колоніато-

рів знову закувати країну в пута рабства не оправдалися. Незалежна Бірма не одинока. На її стороні симпатії і підтримка всього розбудженого Сходу, симпатії і підтримка могутнього соціалістичного табору.

Візит М. С. Хрущова в Бірму показав, що між двома країнами існують і все більше зміцнюються відносини ширшої дружби, співробітництва. У книзі є багато розповідей про хвилюючі, щирі зустрічі М. С. Хрущова в містах Бірми. Всюди, де довелося бувати Микиті Сергійовичу, його зустрічали як посланця миру, як представника великої країни, що веде мужньо справедливую боротьбу за загальний мир і рівноправність народів.

Розповіді про поїздки в Індонезію і Афганістан становлять зміст другого тома. І тут багато цікавого, змістовного, нового для радянського читача. І тут автори малюють широкі полотна жахливого минулого, на конкретних фактах і прикладах розкривають сучасне і перспективи найближчого майбутнього Індонезії і Афганістану.

Радянський та індонезійський народи зближує спільна мета: боротьба за мир проти імперіалістичної агресії і колоніалізму, за щастя і процвітання людства. Великий Ленін ще в 1913 році вітав піднесення національно-визвольної боротьби в Індонезії¹. Після Жовтневої революції національно-визвольний рух в Індонезії набирає могутнього розмаху. Розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії створив обстановку, яка сприяла боротьбі індонезійських патріотів за свободу і незалежність. І коли в серпні 1945 року доктор Сукарно проголосив створення незалежної Індонезійської Республіки, радянські люди палко вітали перемогу індонезійського народу.

Читач разом з Микитою Сергійовичем Хрущовим та журналістами, які його супроводять, проходить по сонячній Джакарті, по її робітничих кварталах, позз білі колони палацу Мердека, по майдаках міста. З ними ж читач потрапляє на екзотичний острів Балі, в розкішний ботанічний сад Богора, в Бандунг, Джокьякарту, Сурабаю — пам'ятні історичні місця, що нагадують про тяжку боротьбу індонезійського народу проти колонізаторів-поневолювачів — голландців, японців та інших, і водночас центри нового вільного життя великого будівництва незалежної Індонезії. «Багата ваша країна, друзі, — говорив Микита Сергійович Хрущов у Бандунзі, — багата надрами і полями. Побачивши своїми очима вашу країну, я ще краще розумію тепер, як важко було колонізаторам розставатися з багатствами, які вони тут так довго грабували... Час колоніалізму минув!» (кн. 2, стор. 77).

Розповідь про Індонезію, про підступну діяльність імперіалістів проти індонезійського народу, про труднощі, що їх

навмисно створюють іноземні монополії для молоді Індонезійської Республіки, свідчить про те, що час колоніалізму минув, що провалилися всі плани колонізаторів інспірувати в Індонезії «повстання», що їх руки короткі, щоб відняти незалежність у Індонезійської Республіки. І подаючи допомогу Індонезії в створенні національної, незалежної економіки, СРСР і соціалістичні країни не ставлять якихось вимог, що порушували б її суверенітет або означали б втручання у внутрішні справи, як це роблять капіталістичні країни. І в Джокьякарті Микита Сергійович, відвідуючи виставку кустарних виробів, говорив: «Машини, зараз потрібні машини». Так, машини, індустрія — ось головне, що визначає самостійний економічний розвиток країни.

І країни Сходу стають на шлях створення національної індустрії — основи справжньої незалежності. В цій благородній справі вони одержують безкорисливу допомогу Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. У 1960 році СРСР споруджував у 22 країнах 380 промислових підприємств. Бажаючи сприяти країнам Сходу в підготовці своїх національних кадрів інженерів, спеціалістів сільського господарства, лікарів, учителів, економістів та спеціалістів з інших галузей знань, Радянський уряд створив у Москві Університет дружби народів. Радянські люди пишаються тим, що вони подають допомогу дружнім народам країн, які завоювали політичну незалежність і тепер борються за зміцнення економічної незалежності.

Завершується книга детальним описом візиту М. С. Хрущова в Афганістан. І тут главу Радянського уряду зустріли так само тепло, як і в інших країнах Азії. Тоді орган американських монополій — газета «Нью-Йорк таймс» зі злістю писала: «Сьогодні в Кабул прибув прем'єр Радянського Союзу Хрущов. Йому влаштували, мабуть, найурочистішу зустріч з усіх зустрічей за час його поїздки по Азії». І ніби у відповідь автори книги пишуть, що привітна зустріч — лише наслідок, а причина в тому, що радянсько-афганські відносини — це живе втілення мирного співіснування.

У книзі автори зуміли показати не лише економічний розвиток країн Азії, де довелося побувати М. С. Хрущову, а й дати уяву про культуру кожної з них, про характер їх народів, історію, сучасність. Вони виклали все істотне про відносини СРСР з кожною з цих чотирьох країн і підкреслили, що в ході поїздки велись державні переговори, було підписано важливі угоди і визначено точки зору на основні міжнародні проблеми. Значна увага, вказується в книзі, в переговорах приділялася проблемі роззброєння. Уряди Індії, Бірми, Індонезії і Афганістану є прихильниками загального і повного роззброєння. Так само, як і Радянський

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 63.

уряд, вони вважають, що кошти і енергія, що витрачаються зараз на виробництво зброї, повинні бути використані для підвищення життєвого рівня народів і, зокрема, для подання допомоги слабоброзвинутим країнам.

У цій поїздки по країнах Азії, як і в поїздках по інших країнах світу, Микита Сергійович Хрущов був полум'яним пропагандистом ідей комунізму, пристрасним агітатором за комунізм. Він невтомно розповідав народам Сходу про створення мільйонами радянських людей матеріальної бази комунізму, про плани на майбутнє, про успіхи братніх соціалістичних країн, що входять у світову соціалістичну систему, розкривав ті величезні перспективи, які відкриваються перед людством, коли будуть припинені війни, коли восторжествує ідея мирного співіснування країн з різними соціальними системами. В книзі переконливо і яскраво передані виступи Микити Сергійовича Хрущова, їх величезний вплив на народні маси.

Виражаючи волю і почуття радянських людей, Микита Сергійович Хрущов гнівно і нещадно викривав ганебну систему колоніалізму, твердо і рішуче заявляв про послідовну підтримку радянським народом усіх народів, які борються за незалежність, за зміцнення відвоюваної незалежності. Заклик покінчити остаточно з колоніалізмом з новою силою пролунав у його виступах і на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Колонізатори, позбавлені можливості діяти так, як вони діяли раніше, вишукують нові шляхи і засоби для поневолення тих країн, які недавно здобули незалежність і ще не встигли твердо стати на ноги. Проявом підступів колонізаторів

є їх спроба зламати дух визволених народів, роз'єднати їх національні сили. Особливу небезпеку для народів Азії, Африки і Латинської Америки становлять різні форми колективного колоніалізму. Саме міжнародний союз імперіалістів становить реальну небезпеку для економічно слабких країн. Ганебним проявом імперіалізму є агресивні воєнно-політичні блокти типу СЕАТО і СЕНТО, про це свідчать провокації і змови проти Індонезії, Камбоджі, Лаоса та інших країн.

В книзі показано, яке величезне значення має політика позитивного нейтралітету і неучасті в блоках, яка проводиться урядами більшості незалежних країн Азії і Африки. Дістали визнання багатьох країн проголошені урядами Індії і Китайської Народної Республіки п'ять принципів мирного співіснування. Афро-азіатська солідарність знайшла своє відображення в Бандунгській декларації. «Нині,— говорить в книзі,— завдання полягає в тому, щоб відвернути третю світову війну. І в розв'язанні цього першочергового для людства завдання роль країн Азії і Африки величезна і все більше зростає в силу історичних успіхів національно-визвольної боротьби... на основі боротьби за остаточне викорінення колоніалізму, за мир і міжнародне співробітництво» (кн. 2, стор. 143).

Книга «Разбуженный Восток» — повість про сердечні, привітні зустрічі в Індії, Бірмі, Індонезії, Афганістані глави Радянського уряду Микити Сергійовича Хрущова в дні незабутнього візиту, який увійде яскравою сторінкою місії дружби і миру в історію людства, в історію боротьби Радянського Союзу за мир в усьому світі.

М. І. МИКОЛАЄНКО

НОВИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

«На новому етапі. Київська обласна партійна організація в боротьбі за круте піднесення сільського господарства (1953—1959 рр.)», Київське обласне книжково-газетне видавництво, 1960, 178 с.

Центральний Комітет партії ставить перед працівниками суспільних наук завдання «вивчати і узагальнювати досвід боротьби партії і народу за перемогу комунізму, вторгтися в життя...»¹. Керуючись цією вказівкою, колектив наукових працівників кафедри історії КПРС Української академії сільськогосподарських наук вивчив і узагальнив у тематичному збірнику досвід боротьби партійних організацій Київщини в галузі розвитку сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі.

¹ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах. Постанова ЦК КПРС», К., 1960, стор. 28.

Книга «На новому етапі» написана в історико-партійному плані, головним чином, на основі неопублікованих архівних матеріалів. Вона висвітлює комплекс найважливіших проблем крутого піднесення сільського господарства: підвищення рівня організаторської та масово-політичної роботи партійних організацій, зміцнення колгоспів і МТС керівними кадрами та спеціалістами сільського господарства, соціалістичне змагання і поширення передового досвіду, шефську допомогу міста селу, підвищення добробуту та культурного рівня колгоспників.

Збірник відкривається статтею секретаря Київського обкому КП України М. А. Гаркуши «Заходи Комуністичної

партії по крутому піднесенню сільського господарства—бойова програма діяльності Київської обласної партійної організації». В ній на базі значного документального матеріалу показано, як партійні організації області, керуючись рішеннями партії та уряду, вели боротьбу за подолання серйозного відставання основних галузей сільського господарства і добилися на цьому шляху серйозних успіхів. Водночас автор закликає комуністів області не заспокоюватись на досягнутому, рішуче викоринювати факти пустозвонства і окупаїлювання, посилити використання могутніх резервів дальшого розвитку сільського господарства. На нашу думку, стаття набагато виграє б, коли б у ній було дано аналіз цифрового матеріалу, уникнуто в ряді місць повторень, глибше розкрито причини недоліків, які й сьогодні мають місце в сільському господарстві області.

В статті П. П. Гуменюка «Діяльність Київської обласної партійної організації по зміцненню колгоспів керівними кадрами та спеціалістами сільського господарства» зібрано значний фактичний матеріал, який ілюструє велику роботу партійних організацій по добору і вихованню керівних кадрів області, зв'язаних з сільськогосподарським виробництвом. У 1960 р. майже всі перші секретарі райкомів партії і райвиконкомів мали вищу освіту. Якщо на 1 серпня 1953 р. директорів МТС з вищою освітою було 36,2%, то на 1 січня 1958 р.—71,6%, головних інженерів відповідно: 24,7%—73,3%, завідуючих майстернями 3,3%—15% (стор. 29). У статті показано, як на основі рішення вересневого пленуму ЦК КПРС та дальших постанов партії поліпшився якісний склад голів колгоспів. На 1 січня 1954 р. голів колгоспів з вищою, незакінченою вищою і середньою освітою було 43,4%, а на 1 лютого 1960 р.—66,5% (стор. 40). Позитивною стороною статті П. П. Гуменюка є й те, що він висвітлює досвід роботи обласної парторганізації по зміцненню середньої ланки колгоспних кадрів—бригадирів, завідуючих тваринницькими фермами та ін.

Оцінюючи статтю в цілому позитивно, слід, проте, відзначити, що в ній недостатньо глибоко аналізується матеріал і робляться слабкі висновки, не показується позитивний досвід роботи керівників колгоспів. Стаття переважана цифровим матеріалом, в ній іноді нечітко і непослідовно викладаються події, що утруднює читання і певною мірою знижує якість статті.

Добре враження справляє стаття Л. Ю. Беренштейна «Підвищення рівня організаторської роботи партійних організацій колгоспів і радгоспів», в якій показано організаційне зміцнення колгоспних партійних організацій, висвітлено нові форми їх організаторської роботи в період крутого піднесення сільського господарства—створення парткомів у великих парторганізаціях колгоспів і радгоспів, підвищення ролі партійних зборів, виконання

постійних доручень комуністами та їх авангардна роль у колгоспному виробництві. Значне місце в статті відводиться питанням добору, виховання та розстановки кадрів секретарів колгоспних та радгоспних парторганізацій. Автор зумів показати тісний зв'язок організаційної роботи партії з масово-політичною, найважливіші форми якої в рамках даної статті розкриті, на наш погляд, вдало.

У змістовній статті В. В. Горак «Діяльність партійних організацій Київської області по поширенню передового досвіду в сільськогосподарському виробництві» досліджується діяльність партійних організацій по виконанню важливого завдання ЦК КП України—перетворити Київську область у своєрідну лабораторію передового досвіду. Автор логічно і послідовно висвітлює різноманітні, в тому числі і нові форми поширення досвіду передовиків області—обласні, кушові, районні, а також радгоспні і колгоспні семінари по вивченню передових прийомів праці і нових агротехнічних заходів; виробничі семінари, коли їх учасники беруть безпосередню участь в усіх процесах праці; школи передового досвіду, в яких вдало поєднуються практичні заняття з теоретичним навчанням, та багато інших.

П. Л. Величя в статті «Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням між Київською і Московською областями» на конкретному і цікавому матеріалі показує, що організація і масове змагання між областями ще більше зміцнює опоконвічну дружбу двох братніх народів, сприяє прискоренню темпів комуністичного будівництва, що взаємне збагачення досвідом у ході змагання дає прекрасні результати у підвищенні сільськогосподарського виробництва в колгоспах Московської і Київської областей. Проте роль партійних організацій Київської області в організації і керівництві змаганням висвітлено явно недостатньо. Автор обмежився лише загальними твердженнями (стор. 110, 117 та ін.). Необробленим залишився правильний висновок про те, що в традиційному змаганні з своїми російськими братами партійні організації «вдосконалюють форми і методи керівництва змаганням» (стор. 126). Не було також потреби загромаджувати статтю великою кількістю таблиць.

У всенародній боротьбі за круте піднесення сільського господарства активну участь бере робітничий клас. Однією з найдійовіших форм допомоги робітничого класу колгоспному селянству є шефство міста над селом. Цьому питанню присвячена невелика, але змістова стаття І. В. Шульги «Шефська допомога трудящих Києва колгоспному селу», написана на багатому архівному матеріалі. В ній висвітлено допомогу трудящих столиці Радянської України в організаційно-господарському і технічному зміцненні колгоспів (виробництво для підшефних колгоспів різ-

ного устаткування із заощаджених матеріалів, участь робітників у капітальному будівництві на селі та проведенні сільсько-господарських робіт і т. д.), а також у налагодженні політмасової і культурно-освітньої роботи на селі. На конкретних прикладах у статті розкривається значення допомоги колгоспам з боку наукових працівників та творчої інтелігенції міста. Систематична і безкорислива допомога трудящих міста селу ще більше розширює та зміцнює непорушний союз і дружбу робітничого класу й колгоспного селянства.

У статті «Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня колгоспників Київщини в 1953—1959 рр.» Г. І. Ясницький показав, як завдяки здійсненню заходів партії по забезпеченню крутого піднесення сільського господарства було створено базу для дальшого підвищення добробуту трудівників колгоспного села, висвітлив появу паростків нового, комуністичного в побуті на селі. Багато уваги автор приділив питанню виконання «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям», ролі культурно-освітніх закладів у проведенні масово-політичної роботи на селі. В статті показано виховну роль університетів культури, музеїв та музейних кімнат, присвячених історії села або життю і діяльності видатних людей села. Однак у статті майже не говориться про те, яку велику роботу треба провести для дальшого поліпшення побуту і підвищення культури колгоспників.

В забезпеченні крутого піднесення сільського господарства важлива роль належить керіваному партією Ленінському комсомолу. В статті В. Д. Мойсеєнка «Комсомол Київщини — вірний помічник партійної організації в боротьбі за розвиток сільського господарства» наводять-

ся окремі цифрові матеріали та приклади, які свідчать про активне включення комсомолу, всієї молоді області в боротьбу за дальше піднесення сільського господарства, про чудові зразки самовідданої праці комсомольців під керівництвом комуністів і в комсомольсько-молодіжних ланках по вирощуванню кукурудзи, цукрових буряків та картоплі, і на тваринницьких фермах. Проте В. Д. Мойсеєнку слід було звернути увагу на ті форми і методи спілкової роботи, за допомогою яких комсомол добився добрих результатів. Недостатньо висвітлено питання партійного керівництва комсомолом.

В ряді статей збірника згадується соціалістичне с. Ксаверівка, про яке вже до цього багато написано. Чи не пора почати дослідження досвіду будівництва і інших соціалістичних сіл і міст, зокрема в Переяславі-Хмельницькому, Бориспільському, Білоцерківському та Кагарлицькому районах.

Зважаючи на розмір тематичного збірника, не можна, безумовно, вимагати, щоб його автори охопили і дослідили всі проблеми нового етапу розвитку колгоспного ладу. Проте такі питання, як шляхи переходу колгоспно-кооперативної власності у всенародну, участь трудящих Київщини в освоєнні цілинних і перелогових земель, всебічний аналіз роботи ударників і бригад комуністичної праці, на наш погляд, повинні були знайти в збірнику належне місце.

Незважаючи на деякі недоліки, збірник «На новому етапі» — корисна книга. В ній узагальнено значний досвід діяльності Київської обласної партійної організації, який може бути використаний у практичній роботі по дальшому піднесенню сільського господарства.

М. М. МАТВІЙЧУК

ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС З ІСТОРІЇ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН

П. С. Загорський, П. К. Стоян, Нариси історії комітетів незаможних селян, Вид-во АН УРСР, К., 1960, 162 с.

Українська радянська історична наука за післявоєнні роки збагатилась рядом досліджень, що стосуються діяльності комітетів незаможних селян — важливої політичної опори Комуністичної партії в боротьбі проти куркульства та українських буржуазних націоналістів, за зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства, за розгортання соціалістичного будівництва на селі. Досі не було опубліковано праць (за винятком тих, що вийшли з друку у 20—30-х роках), в яких спеціально висвітлювалась би історія комнезамів. Книжка П. С. Загорського і П. К. Стояна — це перша спроба у формі нарису викласти історію КНС у нерозривному зв'язку з соціалістичним будівництвом в українському селі.

Ілюструючи конкретними фактами і прикладами, автори показують встановлення Радянської влади на Україні та організацію комітетів бідноти. 13 січня 1919 р. уряд Української РСР опублікував постанову «Про організацію робітничо-селянської влади на місцях», згідно з якою створювались комітети бідноти, що на відміну від комбідів у Росії певний час зосереджували в своїх руках усю владу на селі. Діяльність комбідів була переважно нашестям військ генерала Денікіна.

Після розгрому денікінщини по всій території України з братньою допомогою великого російського народу та інших народів нашої країни відновлювалась Радянська влада. Виконуючи вказівки В. І. Леніна про необхідність організації сільської

бідноти, рішення VIII з'їзду партії про ставлення до середнього селянства, VIII конференції РКП(б) про Радянську владу на Україні та використовуючи досвід комбідів у Російській Федерації і на Україні в 1919 р., Комуністична партія України вже на початку 1920 р. розпочала вироблення форм і методів організації незаможного (маломіцного) селянства.

У другому розділі книжки йдеться про перший період діяльності комнезамів: процес їх організації у центрі і на місцях, організаційну структуру, діяльність в роки громадянської війни. Автори на значному фактичному матеріалі показують, як організоване незаможне селянство палко підтримувало всі починання Радянської влади, вело непримиренну боротьбу проти економічного й політичного впливу куркульсько-націоналістичної контрреволюції. Достатньою мірою висвітлена діяльність комнезамів на продовольчому фронті по збиранню продрозкладки, перерозподілу поміщицької та куркульської землі, їх боротьба проти бандітизму.

У третьому розділі показано діяльність КНС у відбудовний період. Автори підкреслюють, що тільки з допомогою організованого незаможного селянства, найбільш численної і реальної сили на селі, Комуністична партія могла розраховувати на успішне обмеження експлуаторських тенденцій куркульства, позиції якого на Україні були значно сильніші, ніж в інших республіках, ліквідацію бандітизму, дальше зміцнення місцевих органів Радянської влади і т. п. Тому Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У, яка відбулася 2—4 травня 1921 р., дала рішучу відсіч як спробам ліквідувати комнезами, або принизити їх роль, так і намаганням зберегти за ними права воєнного комунізму. Вона зобов'язала партійні організації проводити курс на зміцнення комнезамів і визначила їх завдання в умовах непу.

Згідно з виданим ВУЦВК'ом законом від 13 квітня 1921 р. комітети незаможних селян оголошувались «організаціями державного значення» і повинні були в центрі своєї діяльності поставити виробничо-господарську роботу, захищати бідноту від кабальних форм експлуатації, сприяти економічному зміцненню незаможницьких господарств, брати активну участь у здійсненні закону про продподаток і в розподілі державного фонду серед бідноти, допомагати об'єднанню трудящого селянства у виробничі колективи і т. п. За ними, як основною соціальною опорою диктатури пролетаріату на селі в боротьбі проти куркульства, збереглися функції політичної організації селянської бідноти і середнього селянства.

Одним з важливих заходів ЦК КП(б) України по зміцненню комнезамів і поживленню їх діяльності, як зазначається в розділі, було проведення їх чистки і перереєстрації, що диктувалось необхідністю звільнення організацій від ворожих Радянській владі елементів (куркулів, спеку-

лянтів, дезертирів і т. п.), які пробрались до КНС. У ході чисток (протягом 1921—1923 рр. їх було кілька) комнезами організаційно зміцнили, поповнили свої ряди за рахунок кращої частини біднішого і середнього селянства. Тоді ж створювались нові комітети, хоч у цілому кількість членів КНС зменшувалась.

Комітети незаможних селян у другий період своєї діяльності (1921—1925 рр.) вели боротьбу проти куркульства за забезпечення в Радах керівного впливу організованої бідноти, за зміцнення її союзу з середняком. Вибірчі кампанії проходили під лозунгом «Ради — для незаможних!». В 1922 р. члени КНС у складі сільських Рад становили 40%, у 1923 р.—49%, у 1924 р.—55,3% (стор. 76). Комнезами подавали велику допомогу органам Радянської влади у збиранні продподатку, виявляючи приховану в куркулів землю.

Значне місце в розділі приділяється діяльності комнезамів у галузі аграрних соціалістичних перетворень в роки відбудовного періоду. Незаможне селянство проявляло ініціативу в розв'язку споживчої збутової і виробничої кооперації, витісняло з її органів куркульські і буржуазно-націоналістичні елементи, створювало нові колективні господарства. В центрі уваги комнезамів були також питання культурного будівництва на селі.

Отже, комнезами у другий період своєї діяльності були такою суспільною силою, з допомогою якої Комуністична партія зміцнювала союз робітничого класу і селянства, обмежувала експлуаторські тенденції куркульства, добивалась значних успіхів у зміцненні Радянської влади на селі, відбудові сільського господарства, у розгортанні кооперативного і культурного будівництва.

В роки боротьби Комуністичної партії за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку суцільної колективізації сільського господарства комітети незаможних селян були реорганізовані з державних у добровільні організації. Автори доводять, що КНС брали активну участь у колективізації і кооперуванні сільського господарства, у підвищенні громадсько-політичної активності бідноти і середнього селянства шляхом посилення їх впливу в сільських Радах, кооперації та інших громадських організаціях. Ці та ряд інших питань розглядаються в четвертому розділі нарисів. Але, на нашу думку, вклад матеріалу, зв'язаного з реорганізацією комнезамів, бажано було б перенести у третій розділ і дотримуватись встановленої періодизації в діяльності КНС. Адже в четвертий період своєї діяльності КНС вступили вже реорганізованими.

Відомо, що дискусія в партійних організаціях про зміну форм і методів роботи незаможницьких організацій розпочалась ще весною 1925 р. Про це, зокрема, переконливо свідчить дискусія з приводу дальшої діяльності КНС, яка мала

місце на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У¹.

Автори правильно підкреслюють, що в основі дискусії була проблема міцного союзу бідноти з середняком, залучення останнього до активної участі у соціалістичному будівництві і що ця настанова впливала з рішень XIV конференції РКП(б), в яких вказувалось на викорінення залишків воєнного комунізму в адміністративно-політичній роботі, на пожвавлення діяльності Рад і поліпшення пролетарського керівництва селянством через органи Радянської влади. Це особливо стосувалось українського радянського села. Комнезами в багатьох місцях продовжували зберігати майже всю повноту влади в своїх руках і підміняли собою Ради. Завдання полягало в тому, щоб КНС, як політичні організації державного значення з певними адміністративними функціями в минулому, стали добровільними громадськими організаціями бідноти і середняків, а сільські Ради і кооперація — основними центрами по здійсненню змички трудящого селянства з робітничим класом. Без цього не можна було залучити середняка до активного громадсько-політичного життя, до участі в соціалістичному будівництві. Членів КНС потрібно було тепер прирівняти (в одержанні пільг) до решти селянської бідноти. Реорганізація КНС дала в цілому позитивні наслідки.

На даному етапі соціалістичного будівництва діяльність реорганізованих комнезамів, на наш погляд, розкрита найбільш повно. Тут дається широка характеристика участі КНС у підготовці і створенні необхідних умов для розв'язання головного історичного завдання на селі — залучення трудового селянства до колективних форм ведення господарства. Питання соціалістичної перебудови сільського господарства були головною ланкою в роботі комнезамів. КНС виступали ініціаторами створення кооперативних товариств, завойовували і розширювали існуючі кооперативні об'єднання, залучаючи до них бідноту і середняків, включалися в активну боротьбу за організацію нових колективних господарств.

Соціалістична перебудова сільського господарства вимагала пожвавлення діяльності Рад. У ході виборів до сільських Рад зверталась особлива увага на посилення в них впливу комнезамів, особливо під час перевиборів 1928—1929 рр., коли на Україні серед депутатів сільських Рад члени КНС становили майже половину — 49,9% (стор. 108). Це свідчило про зміцнення союзу незаможного селянства і середняків, про зростання політичного впливу незаможницьких організацій. Авторі підкреслюють також величезну роль КНС у боротьбі з неписьменністю, у налаго-

дженні безперебійної роботи шкіл, лікнетів, хат-читалень, сільських клубів та інших культурно-освітніх закладів на селі.

Останній розділ нарисів присвячений ролі комнезамів у здійсненні суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Авторі зауважують, що, незважаючи на зростання кількості членів КНС, які вступили до колгоспів, комнезами далеко не повністю розгорнули роботу і не підпорядкували своєму впливові всосянськуну бідноту, що мало важливе значення в процесі соціалістичних перетворень сільського господарства. Наприкінці 1929 р. в українському селі стався великий перелом. У колгосп пішов середняк, що знаменувало початок розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту, революційну зміну економічного базису сільського господарства. Колгоспний рух набрав вирішального значення у здійсненні ленінського кооперативного плану.

Героїчною боротьбою незаможного селянства за новий уклад життя, за розгортання суцільної колективізації відкривається ще одна сторінка історії КНС. Нові форми, методи і зміст роботи комнезамів на наступному етапі їх діяльності були визначені постановою ЦК КП(б)У від 15 січня 1930 р. «Про завдання комнезамів і наймитсько-незаможницьких груп у колгоспах». Комітети незаможних селян зобов'язані були створювати в колгоспах наймитсько-незаможницькі групи і керувати ними.

В ході суцільної колективізації, зазначають автори, необхідною умовою забезпечення керівної ролі Радянської держави було зміцнення сільських Рад, які очолили під керівництвом партійних організацій боротьбу бідноти і середняків за ліквідацію куркульства як класу. В цій боротьбі велика роль належала комнезамам. Питання про розкуркулювання, як правило, обговорювались на президії, на загальних зборах КНС. Рішучий і послідовний наступ на куркульство при правильному ставленні до середняка забезпечив небувалий за своїм розміром масовий колгоспний рух. Весною 1930 р. соціалістичний сектор в українському селі зайняв домінуюче становище.

Слід сказати, що цікава і змістовна в цілому книжка значно випрала б, якби автори поряд з використанням матеріалів державних центральних та деяких обласних архівів, вивчили й узагальнили надзвичайно багаті матеріали Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС та Інституту історії партії ЦК КП України.

Не можна погодитися з твердженням авторів, що «комнезами відрізнялись від комбідів, насамперед, тим, що об'єднували не тільки бідняків, а й маломіцних середняків» (стор. 23). Як відомо, рішення VIII з'їзду і VIII конференції РКП(б) були покладені в основу діяльності КП(б)У по організації селянської бідноти

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 10, арк. 51.

і залучення до комбідів середнього селянства. Участь середняка в роботі комбідів мала величезне значення в справі соціальної ізоляції куркульства і в створенні умов для його економічного і політичного розгрому.

Організація КНС проходила у гострій боротьбі з антипартійними елементами—троцькістами, сапропівцями та іншими ворогами партії, які виступали проти створення на селі бідняцько-середняцьких організацій. Але автори не показують цієї боротьби. Потрібно було також показати боротьбу всередині КП(б)У в той час, зокрема підкреслити, що навіть керівництво деяких партійних організацій неправильно зрозуміло рішення IV партконференції і наступні директивні вказівки ЦК КП(б)У по організації КНС. Це стосується таких організацій, як Полтавська¹, Харківська² і Катеринославська³.

В нарисах не знайшла обґрунтування боротьба КП(б)У, органів Радянської влади, керівних органів КНС у центрі і на місцях, що відбувалася в перші роки зенпу, проти троцькістської і правокapітулянтської опозиції, яка виражала інтереси куркульства і завжди намагалась не тільки паралізувати роботу комнезамів, а й лікві-

¹ Див. «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 14.

² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 15, арк. 14.

³ Там же, оп. 2, од. зб. 804, арк. 8.

дувати їх. Не показано також, що деяка частина членів КНС у зв'язку з посиленням ворожої діяльності зрокульства та антипартійних елементів зрозуміла неп як відступ Радянської влади перед заможною частиною селянства і проявила розгубленість. Ці сумніви поділяли також окремі партійні і радянські працівники. Робота комнезамів стала місяцями слабнути. Тільки в результаті активного втручання ЦК КП(б)У в діяльність КНС і здійснення рішень травневого пленуму (1922 р.) було покінчено з ліквідаційськими настроями щодо КНС.

У книжці недостатньо відображено зв'язки комнезамів з трудящим селянством Російської Федерації і Середньої Азії, в результаті яких КНС внесли значний вклад у розвиток дружби між народами нашої країни. На наш погляд, потрібно було ширше і чіткіше подати саму структуру організацій КНС як у центрі, так і на місцях, відобразити ті зміни, що відбувалися в їх організаційній будові в залежності від етапів розвитку соціалістичного будівництва.

Незважаючи на вказані недоліки, праця П. С. Загорського та П. К. Стояна буде корисним посібником для всіх тих, хто вивчає історію нашої славної Батьківщини, історію нашого героїчного селянства, боротьбу Комуністичної партії за союз робітничого класу і селянства, за побудову соціалізму в нашій країні.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ

Ф. Шерстюк, Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 роки, Держполітвидав УРСР, 1960, 284 с.

Питання партійного будівництва на Україні найменше розроблені в історичній літературі. Їм присвячені лише окремі статті та брошури. Проте вчення про будівництво партії, яке є важливою складовою частиною теорії марксизму-ленінізму, потребує більшої уваги і глибшого та всебічного дослідження. Особливо актуальними є проблеми партійного будівництва і їх конкретно-практичне здійснення на Україні в період боротьби радянського народу за створення фундаменту соціалістичної економіки.

Саме тому змістовна монографія Ф. Ю. Шерстюка про партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр. викликала великий інтерес істориків, пропагандистів, а також широкого кола читачів. Вона написана на основі багатого фактичного матеріалу. Автор широко використав фонди Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КППС, партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, а також

найважливіші друковані джерела і газетні фонди. Весь фактичний матеріал подається автором у світлі праць В. І. Леніна і відповідних рішень ЦК КППС.

В монографії охоплені головні питання теми. В ній дається характеристика перебудови партійних органів і удосконалення партійного апарату в зв'язку з переходом до політики соціалістичної індустріалізації країни, заходи щодо поліпшення якісного складу КП України, а також по підвищенню ідейно-теоретичного рівня комуністів. Значне місце в книжці займає питання боротьби Комуністичної партії України проти троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів.

Всі питання партійного будівництва показані в монографії на фоні найважливіших громадсько-історичних та економічних процесів, які тоді проходили як на Україні, так і по всьому Радянському Союзу. В зв'язку з цим автор дає характеристику перших успіхів соціалістичної ін-

дустриалізації на Україні, наводить дані про підготовку умов для переходу до суцільної колективізації сільського господарства, а також до піднесення культурного будівництва в республіці.

Широко висвітлюється в монографії роль ленінського ЦК в організаційному зміцненні партійних організацій та ідейному згуртуванні комуністів України. Тільки протягом 1927—1929 рр. ЦК партії перевіряв стан і роботу Сталінської, Артемівської, Одеської, Дніпропетровської і Полтавської окружних партійних організацій і прийняв відповідні рішення, які мали велике значення для поліпшення діяльності всієї Комуністичної партії України. Так, наприклад, у постанові «Про стан і роботу Дніпропетровської партійної організації» (жовтень 1928 р.) ЦК ВКП(б) дав дуже важливі вказівки про необхідність поставити в центрі уваги дніпропетровських комуністів питання прийому в партію передових робітників і робітниць. В рішеннях про роботу Артемівської парт-організації ЦК партії зобов'язав докорінно перебудувати діяльність окружного комітету, зокрема поліпшити його роботу по зміцненню цехових осередків, партійних груп і т. д.

Широко висвітлюється в книзі питання боротьби за єдність партійних рядів. Значний інтерес викликає розділ, в якому висвітлюється розгоргання внутріпартійної демократії. Автор на великому фактичному матеріалі показує, як у 1926—1929 рр. партійні організації в своїй діяльності керувались ленінськими нормами партійного життя. В усіх партійних організаціях систематично скликались збори, обговорювались звіти партійних органів і регулярно проводились їх перевибори. Комуністи брали активну участь в роботі партійних організацій. Вони гостро критикували недоліки, добивались поліпшення роботи радянських і господарських органів, вели непримиренну боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів. Особливо широко розгорнулася бойова, принципіальна критика і самокритика в партійних організаціях України після звернення ЦК ВКП(б) від 3 липня 1928 р. про самокритику. Широко розгоргання критики і самокритики, як правильно зауважує автор, сприяло усуненню таких нездорових явищ в окремих партійних організаціях, як порушення правильного стилю партійного керівництва і т. д.

Партійні органи дбали про додержання вищого принципу партійного життя—колективності керівництва. Регулярно скликались пленуми ЦК КП(б)У, окружних та районних партійних комітетів. У монографії відзначається, що в 1926—1929 рр. пленум Центрального комітету КП(б)У скликався 18 разів. На пленумах ЦК КП(б)У розглядалися найважливіші питання партійного, державного, господарського та культурного будівництва, керівництва масовими організаціями трудящих,

боротьби з троцькістами, правими опортуністами, буржуазними націоналістами.

Одним з основних завдань партійного будівництва в період боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовки умов для суцільної колективізації сільського господарства було правильне регулювання зростання партійних рядів, очищення їх від чужих і класово-ворожих елементів. Керуючись вказівками В. І. Леніна, партійна організація України здійснила всі необхідні заходи по зростанню своїх рядів за рахунок кращих представників робітничого класу, а також батраків, селян-бідняків та середняків.

Важливе значення для зростання рядів партії мала постанова ЦК ВКП(б) від 4 листопада 1927 р. «Про широке залучення в партію робітників і робітниць в зв'язку з десятию річницею Жовтневої революції». В період Жовтневого призову в ряди КП України вступило понад 22 тис. чоловік, насамперед робітників великих промислових центрів республіки—Харкова, Києва, Сталіно, Луганська, Артемівська та ін. Автор докладно показує всі заходи ЦК ВКП(б), які спрямовувались на зростання робітничого ядра в партії. Зокрема, велику увагу він приділяє постанові ЦК ВКП(б) «Про вербування робітників і регулювання зростання партії» та боротьбі партійних організацій за її здійснення. Автор наводить багатий фактичний матеріал про боротьбу Комуністичної партії України з чужими і класово-ворожими елементами, показує, як внаслідок всебічних заходів ЦК ВКП(б), величезної роботи місцевих партійних організацій і активної участі широких мас робітників і селян ряди КП України були очищені від класово-ворожих елементів, виходців з дрібнобуржуазних партій—меншовиків, есерів, боротьбистів, укапістів, бундівців, які не відмовились від своїх антиленінських поглядів, а також замаскованих троцькістів, децїстів, буржуазних націоналістів. Здійснення заходів партії, спрямованих на поліпшення якості її складу, всебічно сприяло організаційному і ідейному згуртуванню партійної організації України, поліпшенню її керівної ролі на всіх ділянках державного, господарського і культурного будівництва республіки.

Важливе місце в монографії займає питання діяльності партійних організацій по підвищенню ідейно-теоретичного рівня комуністів. Автор дає невелику довідку про видання творів класиків марксизму-ленінізму. Тільки в 1926—1929 рр. праці В. І. Леніна були видані на Україні загальним тиражем в 119 тис. примірників.

Значну роль в ідейному вихованні комуністів і в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни та колективізацію сільського господарства відіграла партійна преса. В 1929 р. на Україні видавалось 328 журналів і 102 республіканські та місцеві газети. Швидко зростала кількість

багатотиражних газет, число яких на початок 1930 р. зросло до 224. Партійна преса висвітлювала внутрішню та міжнародне становище Радянської країни, мобілізувала трудящі маси на здійснення планів соціалістичного будівництва, пролагувала досвід передовиків виробництва, роз'яснювала рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, непримиренно виступала проти троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів.

В книзі дається змістовний аналіз системи партійної освіти на Україні, діяльності гуртків та шкіл, марксистсько-ленінських семінарів і т. д. Партійні організації України повсякденно займалися питаннями правильного комплектування системи партійної освіти, вихованням добре підготовлених пропагандистів, що забезпечувало високотеоретичний рівень занять.

Проте цікава і змістовна праця не позбавлена окремих недоліків. У книзі надто побіжно дається характеристика партійному будівництву на селі. Автор не показав ролі сільських партійних організацій у проведенні хлібозаготівель на Україні в 1928—1929 рр., а також у підготовці умов проведення суцільної колективізації сільського господарства. А саме хлібозаготівлі, переобрання Рад та інші важливі господарсько-політичні кампанії, які провадились у 1928—1929 рр. в українському селі, зміцнювали сільські партійні організації, сприяли підвищенню їх авторитету, вели до згуртування бідняцько-середняцьких мас і політичної ізоляції куркульства.

Одним з недоліків монографії є також

відсутність узагальнюючих прикладів і фактів партійного будівництва в окремих округах та районах, на великих промислових підприємствах. Книга більше приваблювала б читача, якби в ній були показані всі сторони партійного будівництва хоча б на двох-трьох найважливіших металургійних і машинобудівних заводах, окремих шахтах Донбасу, на Дніпробуді тощо. В зв'язку з відсутністю таких матеріалів, автор не зміг показати рядових партійних працівників. У монографії майже не висвітлюється діяльність кращих секретарів райкомів, секретарів великих партійних організацій промислових підприємств і тим більше—керівників первинних партійних організацій. Автору треба було б посилити характеристику ролі партійних організацій у піднесенні політичної і виробничої активності робітничого класу, керівництві соціалістичним змаганням, у перебудові профспілок і т. д. Ряд сторінок книги занадто перевантажені зайвим цифровим матеріалом.

Проте ці окремі недоліки не можуть вплинути на її загальну оцінку. Монографія Ф. Ю. Шерстюка—серйозне наукове дослідження, яке дає цільне, узагальнююче висвітлення корінних питань партійного будівництва на Україні в період боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку умов для переходу до суцільної колективізації сільського господарства. Вона повинна стати початком глибокої і систематичної розробки всієї історії партійного будівництва на Україні в післяжовтневий період.

О. С. КУДЛАЙ

О. Б. СЛУЦЬКИЙ

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИКИ ОДЕСИ

С. М е л ь н и к, В. І. Ленин и Одесская партийная организация, Одесса, 1960, 105 с.

Для наукової розробки історії КПРС та її глибокого вивчення велике значення має всебічне дослідження історії місцевих партійних організацій. У постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» говориться: «Широко використовуючи матеріали з історії місцевих партійних організацій, необхідно в той же час підкреслювати інтернаціональний зміст історії нашої партії, вивчати і розробляти історію компартій союзних республік, як складову частину історії КПРС»¹.

Останнім часом активізувалась і поліпшилась робота по вивченню історії місцевих партійних організацій.

Особливий інтерес становлять дослідження про керівництво В. І. Леніним діяльністю місцевих партійних організацій.

В. І. Ленін протягом багатьох років уважно стежив за революційною бороть-

бою одеських робітників, цікавився діяльністю Одеської партійної організації, спрямовував її. Одеські робітники і більшовицька організація міста підтримували тісні зв'язки з В. І. Леніним, ділились своїми думками, розповідали про своє життя і боротьбу, звертались до нього за порадами і допомогою. На жаль, в історико-партійних дослідженнях усім цим питанням не приділялось належної уваги. Тому слід всіляко вітати вихід у світ праці С. К. Мельника.

На основі архівних документів, листів і праць В. І. Леніна, спогадів старих більшовиків автор рецензованої книжки показує керівну роль Володимира Ілліча у створенні і розвитку Одеської партійної організації з 1900 р. (часу утворення Одеського соціал-демократичного комітету) до початку 1918 р., коли була встановлена Радянська влада у місті. Книжка має п'ять розділів: «Під ленінським прапором», «Фортеця більшовизму», «В дні першої

¹ Газ. «Правда» від 10 січня 1960 р.

революції», «На шляху до повалення самодержавства», «Від Лютого до Жовтня. Перемога Радянської влади в Одесі».

Соціал-демократичний рух в Одесі розвивався під впливом створеного В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Революційні марксиста Одеси вели рішучу боротьбу проти опортуністів. У цій боротьбі велику допомогу їм подавав В. І. Ленін, створена ним газета «Искра» та книга «Що робити?». З ініціативи В. І. Леніна Одеська організація РСДРП встановила безпосередні зв'язки з редакцією газети «Искра». Надіслані В. І. Леніним агенти «Искры» Р. С. Землячка, Д. І. Ульянов та інші сприяли перемозі в Одесі ленінсько-іскрівського напрямку.

Після II з'їзду РСДРП, на якому була створена ленінська партія нового типу, меншовики повели лінію на зрив його рішень, намагались розколоти і дезорганізувати революційну партію. В ході гострої боротьби більшовиків з меншовиками у період між II і III з'їздами РСДРП Одеський комітет міцно стояв на ленінських позиціях і був фортецею ленінізму на Півдні країни. Автор підтверджує це численними фактами.

Він правильно підкреслює, що гордістю одеської партійної організації було те, що вона обрала В. І. Леніна своїм делегатом на міжнародний соціалістичний конгрес і на III з'їзд РСДРП.

З самого початку першої революції в Росії Володимир Ілліч уважно стежив за масовим революційним рухом, що розгортався на півдні Росії. Велику роль для одеських більшовиків відіграли статті В. І. Леніна у більшовицьких газетах «Вперед», «Пролетарий», «Новая жизнь», на сторінках яких вміщувалась детальна інформація про боротьбу трудящих Одеси. про партійне будівництво, викривалось зрадництво меншовиків і есерів. У дні революції особливе значення мали ленінські листи Одеському комітету. В. І. Ленін радив одеським більшовикам розширювати склад комітету за рахунок робітників, зміцнювати зв'язки з масами, виховувати і добирати робітничих кореспондентів для більшовицьких газет. До Одеси були відряджені О. Ярославський і М. Васильєв-Южин.

Міцними були зв'язки В. І. Леніна з одеською партійною організацією і в тяжкі роки століпінської реакції, в період нового революційного піднесення і в роки першої світової війни. В. І. Ленін навчав одеських більшовиків бути непримиренними до ворогів революційної партії і трудящих. В той час він надіслав на допомогу одеським більшовикам досвідченого революціонера В. В. Воровського.

В період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції більшовики Одеси згуртувались навколо ленінської програми боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. В рецензо-

ваній праці наводяться численні факти про те, як більшовики Одеси, керуючись ленінськими вказівками, боролись за завойовання мас і ізоляцію угодовських і буржуазно-націоналістичних партій. Вони розгорнули велику роботу серед робітників, селян, солдатів і матросів у Радах, профспілках, селянських комітетах і, несучи в маси ленінської ідеї, упевнено вели маси до соціалістичної революції.

Перемога збройного повстання в Петрограді, а потім і в інших центрах Росії мала вирішальне значення для перемоги Радянської влади на Україні, в тому числі і в Одесі. У період боротьби за встановлення Радянської влади В. І. Ленін надіслав до Одеси члена Петроградського комітету партії В. Володарського, який взяв активну участь у роботі II з'їзду Румчерода і взагалі подав велику допомогу одеським більшовикам у завойованні Радянської влади.

Книжка С. К. Мельника має й окремі недоліки. Автор не використав ряд опублікованих матеріалів, що відображають з достатньою повнотою і ясністю важливе питання про безпосередні зв'язки одеських робітників з В. І. Леніним. Він лише мимохідь відзначає, що В. І. Леніна Одеська організація РСДРП обрала делегатом на Амстердамський соціалістичний конгрес. Цей момент треба було висвітлити з максимальною повнотою, бо він має принципове значення в історії боротьби більшовиків проти меншовиків на міжнародній арені.

Неповно, а в окремих випадках і неточно з'ясовано питання про допомогу В. І. Леніна одеським більшовикам у їх боротьбі з місцевими одзвістами і ліквідаторами в період реакції та його керівництво цією боротьбою. Так, автор зазначає (стор. 68), що у 1908 р. В. І. Ленін направив до Одеси для зміцнення організації С. Джорова і М. Димитрова, які активно включилися в роботу. Це не відповідає дійсності, бо, по-перше, Ленін не направляє їх в Одесу, вони там перебували. По-друге, їх «робота» полягала в тому, що вони об'єктивно виступили в ролі активних розкольників і дезорганізаторів Одеської організації РСДРП, були активними членами одзвістсько-ліквідаторської «Установчої групи»². Невідомо також, на підставі яких матеріалів автор твердить, що опублікована в газеті «Соціал-демократ» передова стаття «Организационный раскол в Одессе» належить перу В. І. Леніна. Мало сказано про допомогу В. І. Леніна одеським більшовикам у боротьбі за ідейне і організаційне зміцнення партійної організації.

² ЦДІА УРСР, ф. 385, спр. 2458, арк. 27—28; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, од. зб. 844, арк. 8—11; газ. «Соціал-демократ» від 13 лютого 1910 р.; «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», вип. I, X., 1933, стор. 368.

На жаль, автор закінчує виклад матеріалу періодом встановлення Радянської влади в Одесі. Тим часом відомо, що в роки громадянської війни і воєнної інтервенції, у період переходу на мирне соціалістичне будівництво В. І. Ленін приділяв велику увагу Одеській партійній організації. Цікаві матеріали, що характеризують допомогу В. І. Леніна в боротьбі з іноземними інтервентами, у відбудові підприємств, курортів, у створенні перших колективних селянських господарств є у нещодавно виданому «Ленинском сборнике

XXXVII», в листах Володимира Ілліча, в архівах. В тексті книги зустрічаються окремі описки, які в ряді випадків спотворюють правильний зміст певних понять (див. стор. 3, 82).

У цілому книжка С. К. Мельника потрібна, вона допоможе пропагандистам і всім, хто вивчає історію Комуністичної партії Радянського Союзу, життя і діяльність В. І. Леніна.

Д. С. БЕЛЬФОР,
І. П. НИКИФОРЧУК

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., Изд-во АН СССР, М., 1960, 262 с.

В 1960 р. радянська історіографія поповнилась цікавими і оригінальними працями. Серед них слід відзначити монографію П. К. Федоренка, що вийшла у Видавництві АН СРСР під редакцією проф. В. К. Яцунського. В праці висвітлюється історія залізоробної промисловості Левобережної України в XVII—XVIII ст. Ця тема, незважаючи на її велике наукове значення, досі не була достатньо розкрита. Кілька статей, в яких порушувалося це питання, давно застаріли і не задовольняють сучасних наукових вимог.

Дослідженню українських рудень П. К. Федоренко присвятив багато років. Рецензованої праці передувала стаття про рудні в XVI—XIX ст., а також збірник виявлених в архівах СРСР та в рукописних відділах бібліотек документів¹. У монографії дано найбільш повну картину розвитку залізоробної промисловості на Україні на її початковому етапі. Автор наводить цікаві факти і дані про способи видобутку, якість і кількість виробництва заліза в XVII—XVIII ст. на Левобережному Поліссі. Подана в книжці спеціальна карта допомагає читачеві скласти досить точне уявлення про розміщення залізобних підприємств. Автор переконливо доводить помилковість твердження своїх попередників, зокрема проф. П. Г. Любомирова, які вважали, що українські рудні становили надзвичайно примітивні і малопродуктивні для того часу підприємства². В

монографії показується, що протягом XVII—XVIII ст. тільки на Левобережжі працювало одночасно не менше 50 рудень, які щорічно давали по 500—700 пудів «сиродутного» заліза кожна. Приблизно до 40-х років XVIII ст. цієї кількості продукції вистачало для задоволення місцевих потреб. Лише з середини XVIII ст. лівобережні рудні почали занепадати. Як справедливо зауважує автор, їх перемогла вища техніка³ російських заводів (стор. 139). На Україну відкрився широкий ввіз заліза з металургійних центрів Росії. Висновок про досить високий рівень залізобної промисловості України до середини XVIII ст. має істотне значення. Адже залізо — це основний матеріал капіталістичної техніки. Від його кількості та якості значною мірою залежить успіх промислового розвитку країни.

Дослідження українських рудень становить певний етап не тільки в історії розвитку металургії України, а й в історії розвитку продуктивних сил нашої країни в цілому. В зв'язку з цим безперечною заслугою автора слід вважати характеристику технічного обладнання рудень і, зокрема, наведення цікавих даних про широке застосування в залізобній промисловості України XVII—XVIII ст. так званого млинного кола, яке було по суті примітивним гідравлічним двигуном. Відомо, що Карл Маркс вважав наявність цього двигуна і його поширення ознакою існування мануфактурної техніки⁴. Так само, як і С. Г. Струмилін, який досліджував історію металургійної промисловості в Росії, П. К. Федоренко робить висновок, що підприємства типу українських рудень були

¹ П. К. Федоренко, Рудни XVI—XIX вв. на території СССР, «Исторические записки АН СССР», М., 1956, № 57; П. К. Федоренко, Документы по истории металлургии Левобережной Украины в XVII—XVIII вв., «Материалы по истории СССР», т. V, Документы по истории XVIII века», М., 1957.

² П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности, М., 1947, стор. 297.

³ Для організації металургійних підприємств більшого масштабу болотні руди Полісся через низький вміст заліза були непридатні, а родовища Криворіжжя ще не були відкриті.

⁴ К. Маркс, Капітал. т. I, К., 1952, стор. 351.

однією з початкових форм великої залізоробної мануфактури (стор. 18, 119, 141, 151, 155). Цей висновок підтверджується численними даними, зокрема про поділ праці та знаряддя праці, детальним описом окремих процесів виробництва і зовнішнього вигляду рудень.

У монографії враховуються досягнення вчених братніх республік, а також Польської Народної Республіки у галузі дослідження початкових етапів історії металургії. Зокрема, використання фактів, наведених у великій праці Бенедикта Зентари⁵, дозволяє автору встановити спільність і загальні закономірності розвитку даної галузі української промисловості і відповідної галузі промисловості у Польщі. Можна лише пошкодувати, що П. К. Федоренко не висловив своєї точки зору на зауваження Бенедикта Зентари про можливість існування на Україні в XVII ст. однієї-двох так званих «великих печей», що безпосередньо передували великій доменній печі XIX ст.⁵

У змістовному і цікавому своїми висновками розділі про «соціальний розріз» досліджуваних підприємств автор подає відомості про власників рудень з середовища землевласницької верхівки і безпосередніх керівників виробництва, якими, як правило, були орендарі. Серед власників рудень, до речі, згадується і Києво-Печерська Лавра, якій у 1682 р. належало сім рудень. Аналізуючи дані про приналежність рудень і організацію праці на них, П. К. Федоренко прийшов до правильного, на нашу думку, висновку про характер діяльності орендарів рудень. Оскільки орендарі-рудники не тільки керували роботою, а й здебільшого споруджували і ремонтували рудні на свої кошти, автор правильно називає їх фактичними «організаторами підприємств і їх відкупщиками» (стор. 73, 144), доводить, що хоч феодал і розглядав себе власником підприємства, побудованого на його землі і з його дозволу, розпоряджався цим підприємством фактично орендар-рудник. Він одержував від вкладеного в рудню капіталу певний прибуток, який ділив з феодалом відповідно до умов. Слід відзначити, що автор приділив недостатню увагу даному питанню. Соціально-економічне обличчя орендаря рудні з'ясовано ним недосить чітко, а тим часом це має дуже важливе значення для правильного висвітлення соціально-економічної історії феодальної України взагалі.

Орендування, яке тоді було дуже поширеним на Україні, затемнює справжню соціально-економічну картину, внаслідок чого, використовуючи одні і ті ж матеріали, дослідники приходять нерідко до прямих протилежних висновків. Важливо було

б знати думку автора з приводу цього, а також його ставлення до єдиної в радянській історіографії спеціальної розвідки Ю. М. Гросмана про роль оренди у феодальний період⁶ тим більш, що висновки П. К. Федоренка мають безпосередній зв'язок з висновками автора даної розвідки.

Про змістовність і наукову цінність монографії свідчить і наявність у ній, так би мовити, певного підтексту. Ряд думок висновків напрошуються самі собою, хоч автор їх і не висловлює. Особливо цей підтекст відчувається в розділі про робітників рудень, їх походження і становище. Автор не пояснює, що означала наявність такої категорії робітників у загальному процесі історичного розвитку України, але очевидним є, що йдеться про початок процесу формування передпролетаріату. Адже його зародження і розвиток відбувались водночас із зародженням і розвитком капіталістичної промисловості в надрах феодального суспільства. Автор говорить, що на руднях Лівобережжя пізніших років було чимало робочих людей з Правобережжя, з тих рудень, що раніше припинили свою діяльність. Як виявляється, в кінці XVIII ст. уже існувала категорія потомствених рудокопів, які вважали себе вільними робочими людьми «з дідів-праділів». Той факт, що в кінці XVIII—на початку XIX ст. залізоробна промисловість українського Полісся занепадала і зайняті в ній робітники поступово були покріпачені, говорить лише за те, що процес формування робочих кадрів у промисловості, як і всякий історичний процес, не відбувався весь час по висхідній лінії, без затримок і тимчасового регресу. В цьому не можна повністю поділити песимістичні думки автора з приводу покріпачення колишніх рудокопів. Адже ніщо нове не зникає назавжди. Свідченням цього може бути хоч би й те, що рудокопи, як говорив сам автор, ніколи не могли примиритись із становищем кріпаків і продовжували «дошукуватись свободи» (стор. 93—99).

Монографія має велике значення в боротьбі проти пережитків буржуазно-націоналістичного погляду на історію України. Вона підрубує те гниле коріння, на якому тримається «теорія» виключності історичного розвитку українського народу. Саме на запереченні органічного розвитку капіталізму на Україні, запереченні існування в XVII—XVIII ст. його початкових етапів і будувалась ілюзія безкласовості і безбуржуазності української нації. Так, підлий зрадник українського народу Оглоблін намагався довести, що мануфактура «вторглася» в українське життя і що нібито, не знайшовши тут для себе сприятливого ґрунту, була

⁵ B. Zientara, Dziejе malopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w., Warszawa, 1954.

⁶ Ю. М. Гросман, Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст., «Питання історії СРСР», Львів, 1958, стор. 107—120.

зв'язана з Україною винятково як з сировинною базою. Наведені в монографії факти про техніку залізобудівництва підприємств XVII—XVIII ст., поділ праці, прибутків, одержуваних орендарем-рудником на капітал, вкладений у виробництво, свідчать про елементи капіталістичного розвитку в промисловості феодального суспільства уже в XVII ст. На жаль, автор не зробив чітких висновків про значимість своїх матеріалів в аспекті боротьби з ворожими радянській ідеології поглядами, що сприяло б доведенню антинауковості тверджень представників українського буржуазного націоналізму.

Слід відзначити, що П. К. Федоренко доклав багато зусиль, щоб зробити свою працю доступною для розуміння не тільки спеціалістів, а й більш широкого кола читачів. Це тим більш важливо, бо сьогодні

мало хто знає, що маленька «димарка», або «домниця», в українському Поліссі XVII—XVIII ст. була прабабкою сучасного металургійного гіганта на півдні України. Розуміння матеріалу полегшується наявністю у книжці допоміжного апарата: словника технічних і спеціальних термінів, визначення вартості монети, що знаходилась в обігу на Україні XVII—XVIII ст., а також таблиці з даними про інвентар рудень, кількість і склад робітників на них, забезпечення рудокопів землею, співвідношення кількості кріпаків і вільнонайманих робітників, ввіз і вивіз заліза тощо.

Монографія написана з винятковою науковою сумлінністю і скрупульозністю і є важливим вкладом у спільну справу радянських істориків.

О. С. КОМΠΑ

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ

В радянській історичній літературі за останні роки з'явилося кілька праць, присвячених вивченню і узагальненню досвіду боротьби Комуністичної партії за культурно-технічне зростання робітничого класу в ході створення матеріально-технічної бази соціалізму, поглиблення і розвитку культурної революції. Перш за все, треба відзначити працю О. Козлової¹, в якій на великому фактичному матеріалі показані основні зміни, що відбулися за роки Радянської влади в професіональному складі робітничого класу СРСР, у загальноосвітньому і кваліфікаційному рівні робітників. Заслужують на увагу також праці О. Губаревої² та П. Рудого³. Деякі цікаві матеріали про зростання культурно-технічного рівня робітників України зміщено у книзі Л. Я. Скобцова⁴, в статтях М. І. Горлача⁵ та М. М. Куб-

рушка⁶. Але до цього часу ґрунтовно не досліджена проблема боротьби партії за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу України на окремих етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Тому треба всіляко вітати вихід у світ праці Н. А. Мілюкової⁷ в якій на базі значного, різноманітного за своїм характером фактичного матеріалу висвітлено роль партійних організацій України в здійсненні вказівок В. І. Леніна і Комуністичної партії про необхідність забезпечення зростання культурно-технічного рівня робітничого класу. В перших двох розділах автор показує, як у результаті безперервного зростання продуктивних сил країни, поліпшення матеріального становища трудящих була створена база і підготовлені умови для підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу України. Найбільш вдалим є ті розділи, де автор висвітлює велику, різноманітну за своїми формами і методами роботу, яку провели партійні організації України по підготовці молодих робітників і підвищенню професіональної кваліфікації кадрових робітників, зокрема у вугільній, металургійній та машинобудівній промисловості.

¹ О. Козлова, Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР, М., 1959.

² О. Губарева, Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР, М., 1955.

³ П. Рудой, Технические прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили, К., 1958.

⁴ Л. Я. Скобцов, Партийная организация Донбаса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны (1926—1929 гг.), Сталино, 1959.

⁵ М. І. Горлач, Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.), «Український історичний журнал», 1960, № 1.

⁶ М. М. Кубрушко, Заходи Комуністичної партії України по піднесенню вугільної промисловості Донбасу (1926—1929 рр.), «Український історичний журнал», 1960, № 4.

⁷ Н. А. Мілюкова, Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.), Держполітвидав, УРСР, К., 1960, 125 с.

Автор правильно підкреслює велику роль, яку відіграли в підготовці нових кадрів робітничого класу створені за вказівкою Комуністичної партії школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). Партійні організації України розглядали школи ФЗУ як основну форму підготовки робітників високої кваліфікації і дбали про вдосконалення навчальної та ідейно-політичної роботи в школах, про зміцнення їх матеріально-технічної бази. Автор наводить цікаві дані: згідно з п'ятирічним планом на капіталовкладення для шкіл ФЗУ по Союзу РСР відпускатися 222 млн. крб., а на Україні — тільки в 1929/30 р. було асигновано 14 592 млн. крб. Завдяки постійному піклуванню партії школи ФЗУ стали кузницею формування кваліфікованих робітничих кадрів для соціалістичної промисловості. На підтвердження цієї думки автор наводить такі дані: тільки в нашій республіці в 1932 р. у школах ФЗУ навчалось 161 тис. учнів, в той час як у 1926 р. — лише 21 788 (стор. 73).

Досить докладно в рецензованій праці розповідається про організацію системи підготовки кваліфікованих кадрів без відриву від виробництва. Вступні курси, як первинна масова форма технічної освіти робітників, робітничо-технічні курси, робітничі технічні школи, школи юнацтва, різні за своїм характером короткотермінові курси і т. д. — такі форми роботи по підвищенню культурно-технічного рівня робітників використовували партійні організації промислових підприємств України у період першої п'ятирічки. Автор подає дуже цікаві матеріали про організацію системи професійного навчання на окремих великих промислових підприємствах, таких як металургійний завод ім. Ілліча (Маріуполь), завод ім. Дзержинського (Кам'янське), завод ім. Петровського (Дніпропетровськ) та ін.

У процесі боротьби за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу партійні організації приділяли велику увагу поліпшенню масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед робітників республіки. На прикладах окремих промислових підприємств автор висвітлює діяльність партійних організацій республіки по підвищенню політичної свідомості робітничого класу України, по пропаганді

ідей марксизму-ленінізму серед широких мас безпартійних робітників.

Аналізуючи значний фактичний матеріал, автор приходить до правильних висновків про те, що заходи Комуністичної партії, спрямовані на створення відповідної до завдань періоду соціалістичної реконструкції системи підготовки і перепідготовки промислових робітників, забезпечили успішну підготовку кадрів для народного господарства країни. Водночас зростання культурно-технічного рівня робітничого класу, як правильно підкреслено автором, сприяло посиленню політичної і трудової активності робітників і було однією з умов розгортання соціалістичного змагання на Україні.

Оцінюючи працю Н. А. Мілюкової в цілому позитивно, слід відзначити і ряд недоліків. На наш погляд, треба було більш детально проаналізувати значення висловлювань В. І. Леніна про необхідність культурно-технічного зростання робітничого класу, про нерозривний зв'язок загальноосвітнього рівня трудящих з розвитком техніки виробництва і зростанням продуктивності праці. Питання про ліквідацію неписьменності і перебудову радянської школи в роки першої п'ятирічки автор викладає дещо відірвано від питання про те, яке значення ці заходи мали для підвищення культурно-технічного рівня робітників. Адже у машинобудівній промисловості України в 1931 р. освіту обсязі семи і більше класів мали 60% молодих робітників, а в металургійній — 84,3%.

Незважаючи на недоліки, в цілому брошура заслуговує на увагу, як серйозне дослідження однієї з видатних сторінок історії боротьби КПРС і його бойового загоноу — Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу. Наукове і практичне значення цієї праці посилюється й тим, що набутий в роки першої п'ятирічки та в наступні роки соціалістичного будівництва досвід уміло й широко використовується тепер у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму. Тому й далі дослідження питання про боротьбу партії за піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва є важливим завданням радянських істориків.

Р. Х. ВАСИЛЬЄВА,

Л. А. ШЕВЧЕНКО

3 ГЕРОІЧНОГО МИНУЛОГО ТРУДЯЩИХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

В радянській історіографії існує значна література, присвячена Вітчизняній війні українського народу проти німецьких окупантів. На жаль, у загальних працях лише побіжно говориться про боротьбу трудящих Чернігівщини. Тим часом Чернігівщина була одним з тих районів України, де розгорнулися масові робітничо-селянські повстання, широкий партизанський

рух, дії революційної повстанської армії. Цю прогалину певною мірою заповнює випущена нещодавно видавництвом Харківського університету брошура В. Є. Тичини¹.

¹ В. Є. Тичина, Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 р., Харків, 1959, 103 с.

У своєму дослідженні автор спирається на широку документальну базу. Крім опублікованих збірників документів, ним використано значну кількість документів і матеріалів Центральних архівів (Центрального державного архіву Червоної Армії, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України) і особливо місцевих (Державного архіву Чернігівської області та його Ніжинського філіалу, Державного архіву Сумської області та його Конотопського філіалу, архіву Сумського обкому КП України). Досить широко використано центральну і місцеву тогочасну пресу, спогади керівних партійних і радянських працівників, активних учасників боротьби проти окупантів та інші матеріали.

Брошура В. Є. Тичини складається із вступу і чотирьох розділів. У першому з них коротко говориться про загарбницькі плани німецького імперіалізму щодо українських земель, зрадливість буржуазно-націоналістичної Центральної ради, вторгнення німецьких полчищ на Україну. На заклик Комуністичної партії робітників і селяни України піднялися проти окупантів. Автор розповідає про роботу більшовицьких організацій Чернігівщини у справі мобілізації трудящих на Вітчизняну війну, про виникнення і діяльність перших партизанських загонів. Він показує, що Чернігівщина була центром опору і відсічі окупантам на початку визвольної війни.

У другому розділі викривається режим грабежу і розбою, який встановили на Чернігівщині і всій Україні окупанти. Автор підкреслює, що цю політику окупанти та їх буржуазно-націоналістичні прислужники з особливою силою проводили на Чернігівщині, щоб позбавити продовольства і одягу район формувань революційних і партизанських загонів і, таким чином, задумати назріваюче збройне повстання.

Центральне місце в брошурі займають третій і четвертий розділи, в яких на основі численних маловідомих і нових архівних документів висвітлюється героїчна боротьба трудящих Чернігівщини проти окупантів влітку і восени 1918 р. Крок за кроком автор простежує розгортання визвольної війни, не залишає поза увагою жодного значного виступу робітничого класу і трудящого селянства Чернігівщи-

ни. На основі фактів він показує, що основною і вирішальною формою боротьби народних мас була збройна партизанська і повстанська боротьба, яка набрала всенародного характеру. Особливо детально В. Є. Тичина розповідає про підготовку і хід серпневого збройного повстання.

Значний інтерес мають сторінки, де говориться про створення Української революційно-повстанської армії. Автор переконливо показує величезну роботу, яку провели більшовицькі організації в цій справі, наводить нові дані про допомогу партійних і військових організацій РРФСР у створенні українських полків. В. І. Ленін відзначає, що «придушення революції в червоній Латвії, Фінляндії та на Україні коштувало Німеччині розкладу армії»². В брошурі розповідається про агітаційну роботу серед німецьких солдатів, яку проводили більшовицькі організації Чернігівщини за завданням В. І. Леніна, наводяться конкретні приклади революціонування військових частин окупантів. У жовтні 1918 р. партизанська і повстанська боротьба охопила всю Чернігівщину. Визвольна війна українського народу вступала у фазу остаточного розгрому і вигнання окупантів. Цьому питанню присвячено заключну частину брошури. В ній висвітлюється розгром німецьких окупаційних військ та їх наймитів — українських буржуазних націоналістів, допомога повсталим робітникам і селянам України з боку уряду РРФСР, відновлення Радянської влади.

На нашу думку, автор дещо перебільшує ступінь підготовленості і організованості повстання на Чернігівщині. Не можна погодитись з твердженням про те, що «вся губернія була охоплена полум'ям народної помсти» (стор. 68). Підготовка повстання на Чернігівщині не була повністю завершена і повстання розпочалось несподівано для губкому партії (див. журн. «Летопись революция», № 2 за 1926 р., стор. 72—73). Ряд повітів губернії не брали участі у повстанні.

В цілому праця В. Є. Тичини, безумовно, заслуговує позитивної оцінки. Вона вносить певний вклад у вивчення історії героїчної боротьби українського народу проти іноземних інтервентів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

І. Я. КОШАРНИЙ,
Г. Г. ЧЕРНИХ

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 66.

ЛЕНІНЬСЬКА «ИСКРА» В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

В 1959 р. у Львові вийшла в світ брошура М. Волянюка про ленінську «Искру» в Східній Галичині¹. Використавши бага-

тий невідомий досі архівний матеріал, а також опубліковані джерела, автор зумів докладливо висвітлити зв'язок ленінської «Искри» із західноукраїнськими землями.

На початку брошури автор подає насичений цінними даними матеріал про зв'яз-

¹ М. Волянюк, Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959, 50 с.

ки російської соціал-демократії з Східною Галичиною ще задовго до появи ленінської «Искры». В середині 70-х років XIX ст. у Львові під керівництвом М. Павлика, І. Франка і О. Терлецького почала працювати група революційної демократичної молоді, яка була зв'язана з російським революційним рухом. Особливо важливе значення для поширення ідей марксизму в Східній Галичині і дальшого розвитку революційного руху мало встановлення тісних зв'язків галицької прогресивної інтелігенції з групою «Визволення праці». Через Львів при оприянні галицької прогресивної інтелігенції в Росію переправлялися твори К. Маркса і Ф. Енгельса, окремі видання групи «Визволення праці». Прогресивна інтелігенція і передова частина галицького пролетаріату з великою увагою стежили за революційними подіями в Росії, за діяльністю вождя російських марксистів В. І. Леніна, ім'я якого стало відоме в Західній Україні в 1896 р. В свою чергу, в російській соціал-демократичній пресі друкувалися матеріали, які знайомили читача з життям і революційною боротьбою трудящих Східної Галичини. Видана в грудні 1900 р. під керівництвом В. І. Леніна газета «Искра» була новим кроком у зближенні західноукраїнських земель з революційною Росією, в загальній боротьбі проти соціального і національного рабства.

Другий розділ брошури присвячено питанню транспортування ленінської газети «Искра». Автор показує, з якими великими труднощами редакції «Искры» вдавалось переправляти газету та інші нелегальні видання в Росію. Основний шлях транспортування революційної літератури з вересня 1901 р. проходив через Східну Галичину по лінії: Мюнхен—Відень—Львів—Тернопіль—Збарзький повіт. Потім, з допомогою галицьких і волинських селян, нелегальна література переправлялась через кордон в м. Теофіполь, Старо-Костянтинівського повіту, де жив агент «Искры» Б. Мальцман. Цей шлях (його тоді називали «дементьєвський», від клички одного з його організаторів іскрівця Й. Басовського) мав велике значення не тільки для транспортування літератури. Цим шляхом іскрівські організації переправляли людей в прикордонні центри «Искры» та з-за кордону.

Масові арешти, проведені в лютому 1902 р. в Києві та інших містах, завдали серйозних ударів транспортній групі «Искры». Завдяки великій увазі В. І. Леніна цей шлях був відновлений і продовжував діяти ще до травня 1902 р., поки не були проведені арешти в Теофіполі. Транспортний шлях через Східну Галичину був знову відновлений восени 1902 р. За дорученням В. І. Леніна до Львова у жовтні була направлена група іскрівців, в тому числі Й. Басовський. З допомогою галицьких соціал-демократів Гарматія, Чер-

винського, Гордзівської та галицьких селян Басовському вдалось організувати три шляхи пересилки «Искры» через Східну Галичину в Росію. Основними й надалі залишалися пункти: Відень, Львів, Тернопіль, але місце переправки літератури через кордон було перенесено в Подільську губернію, в район Гусятина і сусідній з ним Борщівський повіт. Вся переправлена література концентрувалась в Кам'яниці-Подільському.

Питанню поширення «Искры» і творів В. І. Леніна у Східній Галичині присвячує автор третій розділ брошури. З відома В. І. Леніна «Искра» та її видання пересилались з-за кордону особисто І. Франку, через М. Павлика її одержувала бібліотека наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. В Східну Галичину також потрапляла «Искра» і твори В. І. Леніна, які призначались для поширення в Росії. Особливо популярністю в Східній Галичині користувалась стаття В. І. Леніна «До селянської бідноти». Поширення праць В. І. Леніна, ленінської «Искры» та інших марксистських видань сприяло піднесенню революційного руху в Західній Україні.

Цікавий матеріал автор подає про боротьбу трудящих Східної Галичини проти опівробітництва австрійської поліції з царською охронею, про рух передових людей Західної України на захист революційної Росії. Австрійська поліція жорстоко переслідувала осіб, які займалися транспортуванням «Искры» та іншої нелегальної літератури. Хвиля протесту проти дій австрійської поліції прокотилась у 1903 р. по всій Східній Галичині.

Брошура читається з інтересом. Проте вона не позбавлена недоліків. При її написанні автор зовсім не використав архівні матеріали з фондів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Листування В. І. Леніна і Н. К. Крупської з людьми, які безпосередньо за завданням Володимира Ілліча організували пересилку «Искры» та інших революційних видань через Східну Галичину в Росію, а також ряд інших неопублікованих листів з питання, що досліджується, вигідно доповнили б матеріал брошури. Так, в одному з листів Н. К. Крупської, відправленому в жовтні 1901 р. іскрівцям на Україну, є перелік переправленої в Теофіполь літератури, серед якої були 23 примірники «Маніфесту Комуністичної партії», 11 примірників брошури Н. К. Крупської «Жінка-робітниця» виданої в Кишинівській нелегальній іскрівській друкарні в 1901 р., 15 примірників брошури польського соціаліста С. Дікштейна «Хто чим живе», в якій давався популярний виклад основних положень «Капіталу», 5, 6 і 7 номери «Искры», при чому останнього номера було 1000 примірників. В цьому ж листі Н. Крупська визначала ціну, по якій можна було продавати

літературу. Пропонувалось за примірник «Искры» брати не менше 15 копійок².

Свідченням регулярного керівництва з боку В. І. Леніна транспортним шляхом через Східну Галичину є листування редакції «Искры» з її агентом Б. Мальцманом. Це листування зав'язалося відразу ж після провалів у Києві та арешту Й. Басовського в лютому 1902 р. «Ваш товариш писав,—повідомляла Крупська Мальцману,—що у випадку його провалу транспорт піде й без нього. Потрібно лише звернутися до Вас». Далі Н. К. Крупська давала прямі вказівки про відновлення регулярної роботи шляху. «Зверніться поки що в Полтаву, викличте Пашу (агент «Искры» в Полтаві.—Т. К.) і переговоріть з цією особою про влаштування складу і встановлення адреси для одержання квитанцій»³. Вказівка Крупської була виконана. На зв'язок з Полтавою для влаштування центрального складу «Искры» і одержання адресів для залізничних квитанцій на вантаж з літературою їздила дружина Б. Мальцмана. Шлях знову почав працювати регулярно. Уже в листі від 10 квітня 1902 р. на ім'я редакції «Искры» з Теофіполя повідомлялось про благополучне прибуття в Київ шести пудів нелегальної літератури⁴.

Редакція «Искры» вимагала від своїх агентів точного обліку витрачених партійних коштів на транспортування літератури. В листах за кордон часто зустрічаються грошові звіти агентів «Искры». Так, Б. Мальцман в одному з своїх листів у квітні 1902 р. повідомляв, що з 15 січня по 15 квітня ним було одержано з різних джерел 502 крб. і витрачено 530. Всього за той час через Теофіполь було переправлено 23 пуди літератури⁵.

Інтенсивне листування В. І. Леніна і Н. К. Крупської велось з Й. Басовським після його приїзду 31 жовтня 1902 р. з Женеви у Львів. З 1 листопада Й. Басовський регулярно повідомляв В. І. Леніна і Н. К. Крупську про становище з транспортом. Спочатку була спроба організувати переправлення літератури через Хотин. Проте цей шлях був дорогий, і агенти «Искры» шукають більш дешевий і безпечний. З цією метою Й. Басовський об'їхав кілька прикордонних сіл і містечок. Він відвідав Гусятин, Окопи, Козачівку та ін., переходив кордон. В результаті цієї поїздки йому вдалося налагодити три шляхи переправки літератури через кордон. Про організацію цих шляхів дуже детально розповідає Й. Басовський в своєму

листі від 21 листопада 1902 р., в якому міститься цікавий матеріал про допомогу транспортуванню нелегальної літератури з боку місцевого населення⁶.

З Львова на ім'я Леніна і Крупської посилались звіти про нелегальну літературу, яка переправлялась через Східну Галичину в Кам'янець-Подільський. До кінця січня 1903 р. в Кам'янці-Подільському було одержано 22 645 примірників «Искры». У великій кількості надійшли такі номери, як 26, 27, 29. У 26 номері «Искры» була опублікована стаття В. І. Леніна «Політична боротьба і політиканство», в 27—«Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалістично-революціонери», в 29—«Нові події і старі питання». На склад в Кам'янець-Подільський було доставлено 170 примірників праці В. І. Леніна «Що робити?», 250 примірників—«Завдання російських соціал-демократів», 400 примірників—«Революційний авантюризм». Серед надісланої в Росію літератури було 1500 примірників виданої в Кишиневі брошури з передмовою В. І. Леніна «Обвинувальний акт в справі Обуховської оборони», яка була відбитком однойменної статті з № 9 «Искры». Тут були також «Маніфест Комуністичної партії» (50 примірників), праця Ф. Енгельса «Розвиток наукового соціалізму» (170 примірників), брошура С. Дікштейна «Хто чим живе» (750 примірників), праці Плеханова «Російський робітник в революційному русі» (450 примірників) і «Белінський» (29 примірників). На складі знаходились журнали «Заря», «Соціал-демократ» та багато іншої нелегальної літератури⁷. Всього ж з осені 1902 р. до кінця лютого 1903 р. через Східну Галичину було переправлено близько 58 пудів літератури⁸. Лист Басовського з Львова в редакцію «Искры» від 3 лютого 1903 р. дає відомості про розподіл літератури між містами Росії. Так, з 32 пудів перевезеної літератури в Харків і Ростов було відправлено 4,5 пуда, Одесу—2,5, Москву—3,5, в Тулу і Нижній Новгород—6,5, Самару—3, Катеринослав—1,5, Донбас—1, Київ та інші міста—9,5 пудів⁹.

В брошурі зустрічаються й інші недоробки. Автор чомусь весь час говорить про всю Галичину, тоді як його матеріали висвітлюють зв'язок ленінської «Искры» лише з Східною Галичиною. На стор. 11, 32, 38, 46, 47 та ін. автор наводить ряд цитат без посилань на джерела. На стор. 25 говорить про втечу з Лук'янівської тюрми 10 іскрівців, тим часом відомо, що з тюрми втекло 10 іскрівців і один есер. Мають місце в брошурі редакційні огріхи. На стор. 15 написано: «По-друге, в тому,

² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі—ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 24, оп. 4, од. зб. 1694, арк. 2.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 3, од. зб. 1201, арк. 13.

⁴ Там же, оп. 11, од. зб. 28362, арк. 2.

⁵ Там же.

⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28244, арк. 2.

⁷ Там же, од. зб. 28251, арк. 1—2.

⁸ Там же, од. зб. 28239, арк. 1—2.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 28248, арк. 1.

що основним для транспортування ленинської «Искры» був обраний шлях через Галичину, чималу роль відіграли традиції». Тут справа не стільки в традиціях, як у набутому досвіді, в старих зв'язках з

прогресивними діями Східної Галичини, про що нижче говориться в праці. В цілому ж брошура, незважаючи на недоробки, заслуговує позитивної оцінки.

Т. М. КОЛИШЕР

ПРАЦІ ІСТОРИКІВ ЗАКАРПАТТЯ

Нещодавно вийшов з друку підготовлений кафедрою історії КІРС черговий 39-й том «Наукових записок» Ужгородського державного університету, в якому вміщено статті з історії України, переважно з історії Закарпаття. Основним джерелом для їх написання послужили архівні матеріали та періодична преса. В окремих статтях використано спогади учасників революційного руху, що доповнюють дані архівів з історії комуністичної організації Закарпаття.

В статті С. Міщенко розглядається питання про роль більшовицького підпілля на Україні в мобілізації трудящих на розгром Денікіна. Спираючись, головним чином, на матеріали архіву Інституту історії партії ЦК КП України, автор розповідає про створення Зафронтбюро для керівництва підпіллям, про допомогу українським більшовикам з боку ЦК РКП(б). Привертає увагу читачів характеристика діяльності окремих підпільних губкомів та парткомів.

Деякі питання історії КП України в період першої та другої п'ятирічок висвітлюються у статті Г. Олійника. В ній показано, як комуністи України боролися за піднесення ролі культурно-освітніх установ у здійсненні культурної революції. Автор наводить цікавий статистичний матеріал про зростання кількості клубів і бібліотек, аналізує роботу окремих культурно-освітніх установ.

У статті В. Худанюк розповідається про встановлення Радянської влади у Словаччині в 1919 р. Автор тісно пов'язує історію Словачької Радянської республіки з подіями в Угорщині в цілому та на Закарпатті зокрема. Стаття становить певний інтерес і для вивчення зв'язків між трудящими Закарпаття і Словаччини.

Решта статей збірника стосується історії Закарпаття. Важливого періоду в історії соціалістичного будівництва — періоду діяльності Народних Комітетів присвятив свою статтю В. Яремчук. Він коротко розповідає про визволення Закарпаття в жовтні 1944 р., встановлення влади трудящих, діяльність комуністів та їх авангардну роль у мобілізації мас на боротьбу за побудову нового життя, аграрній перетворення в кінці 1944—1945 рр., про допомогу трудящим області з боку всіх народів СРСР і т. д. Ці питання вже досліджувалися у радянській історіографії, тому В. Яремчуку слід було використати праці своїх попередників. Це допомогло б йому уникнути ряду недоліків. Не можна погодитися з думкою автора, що в 1944—1945 рр.

на Закарпатті існувало якимось двовладдям (стор. 22). На Закарпатті існувала єдина влада — влада трудящих. Автор висунув положення про те, що Народні Комітети — це фактично органи Радянської влади (стор. 22). Шкода, що це важливе положення достатньо не з'ясоване.

Про культурне будівництво на Закарпатті за роки Радянської влади говориться в досить ґрунтовній статті К. Куценка. Враховуючи те, що ряд положень з цієї теми вже висвітлено, К. Куценка досліджує питання про зростання кількості культурно-освітніх установ, розвиток художньої самодіяльності, створення кадрів інтелігенції і т. д. В статті багато фактичного матеріалу, конкретних даних.

Своєрідною за постановкою питання є стаття І. Угриня, в якій дається дуже короткий огляд історії комуністичної преси на Закарпатті. Вона охоплює період від 1918 до 1959 рр. Тут подаються, головним чином, назви комуністичних газет, які виходили на Закарпатті, з короткими анотаціями до них. В статті допущено ряд неточностей. Автор говорить про існування на Закарпатті в 1919 р. після 21 березня соціал-демократичної партії (стор. 55). Така партія юридично не існувала, бо вона об'єдналась з комуністичною в одну соціалістичну партію Угорщини. Всупереч фактам автор видає сумнівну листівку, написану в 1939 р. молоддю, за документ комуністичної партії (стор. 62—63).

Темою статті П. Лісового є роль «Карпатської правди» в популяризації успіхів соціалістичного будівництва. Автор зібрав багатий фактичний матеріал і показав, як комуністи через свою газету доносили до трудящих Закарпаття слово правди про Країну Рад, яке запалювало робітників і селян на подвиги в боротьбі проти гнобителів. Слід, однак, зауважити, що автор незвірно твердить, ніби 1938 р. був останнім роком існування газети «Карпатська правда» (стор. 77). Газета продовжувала виходити і в період фашистської окупації.

У статті Ф. Бабенка головну увагу зосереджено на показі дружніх зв'язків трудящих Закарпаття з російським та українським народами. Більш того, як видно із заголовку, стаття побудована на спогадах учасників революційного руху. Хронологічно стаття охоплює період 1914—1944 рр. Правда, автор не обмежується висвітленням зв'язків, а говорить про історію комуністичної організації, про репресії буржуазних властей проти трудящих. Всупереч фактам Ф. Бабенко твердить:

що на початку 1919 р. на Закарпатті не було комуністичних організацій (стор. 11), що успіх на виборах у 1924 р. «поставив Крайову організацію Закарпаття на одне з перших місць в КПЧ» (стор. 12). Очевидно, ряд даних, наведених у спогадах, вимагають уточнення.

У своїй роботі над статтею, в якій розглядаються деякі питання історії комуністичних організацій Закарпаття в 20—40-х роках, Ф. Бабенко, С. Прунця та О. Хланта здебільшого спиралась на

спогади сучасників. Правда, в тексті є багато і посилань на архівні матеріали, збірники документів, праці радянських та чехословацьких істориків. Але варто було б підготувати спогади і опублікувати їх. Це дало б можливість ширше використати спогади, як одне з важливих джерел.

Збірник не позбавлений ряду істотних недоліків, які, безумовно, дещо знижують науковий рівень опублікованих праць, проте в цілому він є цінним і потрібним виданням.

І. М. ГРАНЧАК

МЕТОДИЧНА ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ

Останнім часом Станіславське обласне книжково-газетне видавництво почало випускати методичну літературу з історії. Так, у 1959 р. обласний Інститут удосконалення вчителів видав збірку про атеїстичне виховання на уроках історії в школі¹. Збірка складається із статей старшого викладача Станіславського педагогічного інституту, кандидата історичних наук Ю. І. Патлажана «Атеїстичне виховання на уроках стародавньої історії», старшого викладача історії Станіславського педагогічного інституту Н. О. Сафронової «Атеїстичне виховання на матеріалах історії середніх віків», вчителя історії Рожнятівської середньої школи Д. С. Костинбой «З досвіду атеїстичного виховання учнів на уроках новітньої історії», вчителя історії Загвіздівської семирічної школи, Лисецького району, А. В. Іванченка «З досвіду проведення повторювально-узагальнюючого уроку по темі «Зародження релігії. Релігія в народів стародавнього Сходу». Найважливішою за змістом є стаття Н. О. Сафронової, до якої додається багато малюнків і список рекомендованої літератури. На жаль, у збірці немає статей про атеїстичне виховання на уроках історії СРСР і нової іс-

торії. Але і в такому вигляді збірка допомагає вчителям.

У 1960 р. вийшла брошура доцента Г. В. Січкаря², в якій у популярній формі розповідається про основні події революційного руху в Західній Україні від 1917 до 1939 рр., про діяльність Комуністичної партії Західної України, вміщуються фото видатних революціонерів. До брошури додається список рекомендованої літератури.

Цю першу спробу треба визнати вдалою, хоча автор чомусь залишив поза увагою такі значні події, як збройна боротьба «червоної двацятки» на чолі з мужніми борцями С. Мельничуком і П. Шереметою — уродженцями Станіславської області, нічого не сказано про масові виступи селян у 1930 рр. в селах Дебеславці, Семаківці та інших, про зародження комсомольських і піонерських організацій і т. д. Слід побажати автору розширити свою працю відповідно до нової програми викладання історії СРСР в 11-річній школі.

П. Ю. СЕГАЛ

¹ «Атеїстичне виховання на уроках історії в школі», Станіслав, 1959, 83 с.

² Г. В. Січкаря, Використання краєзнавчого матеріалу з історії революційного руху трудящих Західної України на уроках історії СРСР в школі (методичні поради), Станіслав, 1960, 37 с.

ПІД ПРАПОРОМ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

У надрукованих за останні роки працях німецьких істориків з нової і новітньої історії висвітлюється історія міжнародного комуністичного і робітничого руху, розкривається всесвітньо-історична роль Великої Жовтневої соціалістичної революції, економічні, політичні й культурні зв'язки між радянським і німецьким народами, викривається фальсифікація аполетів буржуазії сучасного етапу розвитку капіталістичних країн.

У загальному розвитку історичних наук в Німецькій Демократичній Республіці одне з провідних місць посідає Інститут суспільних наук при ЦК СЕПН. Працівники цього закладу надрукували багато цікавих статей і видали ряд цінних праць,

присвячених викриттю ревізіоністських та реакційних буржуазних теорій¹. Серед цих

¹ H. Heitzer, *Insurrectionen zwischen Weser und Elbe, Volksbewegungen gegen die französische Fremdherrschaft im Königreich Westfalen 1806—1813*, Berlin, 1959; H. Koch, *Franz Mehrings Beitrag zur marxistischen Literaturtheorie*, Berlin, 1959; «Die Geschichte des Kampfes der Leuna — Arbeiter», Berlin 1959; G. Heiden, *Kritik der deutschen Geopolitik*, Berlin, 1957; «Die Ungarisch Räterepublik im Jahre 1919 und ihr Wiederhall in Deutschland», Berlin, 1959; S. Doernberg, *Die Geburt eines neuen demokratische Umwälzung und die Entstehung der DDR*, Berlin, 1959.

досліджень слід відзначити книгу відомого німецького історика Йоганнеса Цельта «Пролетарський інтернаціоналізм в боротьбі за Сакко і Ванцетті», яка вийшла з друку в 1958 р. у видавництві «Дітц»². Автор книги відомий радянським читачам своїми статтями, які друкувалися в радянських журналах³.

Книга Йоганнеса Цельта «Пролетарський інтернаціоналізм в боротьбі за Сакко і Ванцетті» присвячена висвітленню героїчної семирічної боротьби міжнародного пролетаріату за врятування двох активних борців проти капіталістичного гніту—Сакко і Ванцетті, які були засуджені американськими судьями до смертної кари. Книга є першою монографічною розробкою цієї важливої теми з історії міжнародного робітничого руху. Автор широко використав опубліковані протоколи семирічного судового процесу, матеріали конференцій і з'їздів Комінтерну і комуністичних партій різних країн, звіти Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР), мемуари тощо, вивчив велику за обсягом періодичну пресу, головним чином німецьку.

Значна частина фактичного матеріалу книжки запозичена автором з архівних фондів Німецької Демократичної Республіки. Серед них великий інтерес становлять документи МОДР. Багато документів загинуло під час фашистського режиму в Німеччині, але деякі з них, зокрема документи про організацію «Червона допомога Німеччині», збереглися і були використані автором. В архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН зберігається чи не єдиний екземпляр плівки, на якій записано прощальний лист мучеників американської плутократії. Автором були використані передані Московським музеєм революції німецьким архівам листівки німецьких робітничих організацій, значна частина яких присвячена кампанії захисту Сакко і Ванцетті.

Історії революційної боротьби міжнародного пролетаріату проти імпералістичного гніту відомий ряд випадків розправи

буржуазії з революційними діячами на підставі вигаданих і сфабрикованих обвинувачень. Але справа Сакко і Ванцетті за своєю кричущою несправедливістю посідає особливе місце. Автор переконливо показав, як в умовах піднесення робітничого руху, що почався під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, американська імпералістична реакція повела шалений наступ на революційний рух і розправою над двома робітниками-італійцями намагалася залакати американських робітників.

Наведений автором матеріал яскраво свідчить про політичний характер процесу Сакко і Ванцетті. Йоганнес Цельт правильно підкреслює, що судова справа Сакко і Ванцетті була не кримінальною справою, а часткою класової політичної боротьби пролетаріату проти хижацького капіталістичного гніту, проти політичного безправ'я. Американські робітники виступали під лозунгом: «Сакко і Ванцетті не винні, вони не мусять бути страченими» (стор. 58).

Комуністи Сполучених Штатів Америки звернулись до робітників усього світу із закликом стати на захист засуджених. На основі нових документальних матеріалів у книзі розкривається могутній рух протесту міжнародного робітничого класу, що охопив увесь світ. В травні 1927 р. кількість протестуючих досягла 50 млн. чоловік. До кінця кампанії протестували сотні мільйонів трудящих. Автор детально висвітлює боротьбу робітників у США, Франції, Англії, Німеччині, Італії, Швейцарії, Швеції, Данії, Норвегії, Голландії, Бельгії, Фінляндії, Португалії, Ірландії, Австрії, Польщі, Болгарії. За врятування двох робітників боролись трудящі Китаю, Японії. Рух протесту розгорнувся в Австралії, Африці, в Центральній і Південній Америці. На цьому етапі боротьба робітників супроводжувалася страйками і сутичками з поліцією. Цей рух був очолений комуністичними партіями. Велику роль у його розвитку відіграла МОДР, яка була заснована за рішенням IV Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. МОДР створювала спеціальні «Комітети захисту», закликала до проведення зборів, демонстрацій, організувала збір підписів, грошей, випуск літератури, залучала до руху прогресивну інтелігенцію. Але тільки в СРСР рух протесту на захист Сакко і Ванцетті зустрів підтримку державних органів. Автор використав радянську пресу і висвітлив грандіозну хвилю демонстрацій, яка проходила по містах і селах Радянського Союзу.

Йоганнесу Цельту вдалося дуже переконливо показати зрадницьку роль реформістських керівників 2 і 2½ Інтернаціоналу, які не тільки відмовилися від спільних дій з Комуністичним Інтернаціоналом і МОДРом, а й розгорнули кампанію наклепів на Радянський Союз і відкрито, як це зробив лідер лейбористської партії Рам-

² Johannes Zelt, Proletarischer Internationalismus im Kampf um Sacco und Vanzetti, Unter besonderer Berücksichtigung der Solidaritätskampagne in Deutschland und der Fähigkeit der Internationalen Roten Hilfe, Berlin, 1958, 391 с.

³ И. Целът, Борьба международного рабочего класса в защиту Сакко и Ванцетти в 1927 году, журн. «Вопросы истории», 1958, № 9; Його ж, О деятельности Русской секции Коммунистической партии Германии (1920 г.), журн. «Вопросы истории», 1959, № 1; И. Целът, Г. Кольбе, Немские коммунисты и Венгерская Советская Республика, журн. «Вопросы истории», 1959, № 3; И. Целът, Західнонімецькі історики на службі «драганах остен», «Український історичний журнал», 1959, № 5.

сей Макдональд, виступили проти руху на захист Сакко і Ванцетті.

В книзі переконливо доведено роль американського імперіалізму як натхненника кривавого терору проти робітників усіх країн. Автор викриває намагання буржуазних американських істориків і публіцистів, фальсифікуючи історичні події, виправдати поведінку реакційних буржуазних урядів. Він підкреслює, що уряди капіталістичних країн робили все для придушення масового руху протесту і що це було яскравим прикладом співробітництва імперіалістів усього світу в справі пригнічення і приборкання народних мас. З цього погляду по-новому висвітлені події, що відбувалися в Німеччині. Використовуючи документи міністерства зовнішніх справ Саксонії, автор показує тісний зв'язок германських імперіалістів з американськими монополіями.

У заключному розділі своєї книги автор спинається на деяких проблемах боротьби на захист Сакко і Ванцетті. Кампанія захисту жертв буржуазної юстиції мобілізувала широкі маси робітничого класу в усіх країнах світу. Лозунг «Врятуйте Сакко і Ванцетті!» закликав робітників до спільних дій. Робітники прагнули єдності, і тільки зрадницькі дії консервативних керівників соціал-демократичних партій та реформістських профспілок перешкодили здійсненню цього прагнення. Відсутність широкого єдиного фронту в робітничому русі була істотною причиною невдачі у справі захисту Сакко і Ванцетті. Зрада реформістів, слабкість і недосвідченість компартій капіталістичних країн, наявність у їх лавах соціал-демократичних ілюзій і традицій також позначились на результа-

тах руху за врятування двох італійських робітників.

У книзі добре показано провідну роль Комуністичного Інтернаціоналу та його секцій у боротьбі за встановлення єдиного пролетарського фронту, що зумовило глибокий вплив цієї кампанії на прогресивну інтелігенцію і прошарки дрібної буржуазії. Крайні представники світової науки, літератури і мистецтва засудили це вбивство. Поруч з широкими масами трудящих у лавах активних борців за визволення Сакко і Ванцетті були Герберт Уельс, Елтон Синклер, Бернард Шоу, Ромен Роллан і багато інших.

Боротьба на захист Сакко і Ванцетті водночас була спрямована проти культу США серед пануючих класів Європи, серед дрібної буржуазії і по-реформістському настроєних робітників. Вона викривала «американський спосіб життя», який так пропагується буржуазними американськими ідеологами. У русі на захист Сакко і Ванцетті яскраво виявилась сила принципів міжнародної солідарності робітничого класу, спільність класових інтересів пролетарів усіх країн. В книзі вміщено листівки організації Комуністичної партії Німеччини, що були опубліковані в 1927 р., дано список використаної автором літератури і джерел, а також покажчик географічних назв і осіб, що згадуються у творі.

Книга Іоганнеса Цельта — цінне історичне дослідження. Вона допоможе викладачам і пропагандистам у вивченні історії міжнародного робітничого руху. Ось чому слід побажати радянським видавництвам видати її.

В. П. КОЗИНЕЦЬ,

В. Н. КОТОВ

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

ЛУГАНСЬКУ — 165 РОКІВ

У 1960 р. трудящі Луганська відзначили 165-річчя свого рідного міста—колишкя індустріальної праці півдня Росії. Виникнення Луганська знаменувало появу першої в Росії домни на коксі, перших промислових шахт і будов Донбасу. З заводського селища, в якому проживало кілька сот жителів, за сто років (1795—1895) виросло промислове місто з населенням у 20 тис. жителів. Понад половину жителів Луганська, за переписом 1897 р., становили пролетарі 16 фабрик і заводів та багатьох майстерень. Луганський пролетаріат вступив у ХХ ст. компактною суспільною силою, одним з могутніх загонів робітничого класу України.

Тяжке було життя донецького пролетаріату. На зорі робітничого руху в Росії луганський пролетаріат йшов у перших рядах. Уже в другій половині ХІХ ст. сталося ряд виступів робітників Луганська. Як і по всій країні, на початку ХХ ст. робітничий рух у Луганську зростає. Велику силу надавала пролетарям ленінська «Искра». В період утворення РСДРП луганський комітет очолювали тверді іскрівці К. Є. Ворошилов, К. Ф. Ткаченко-Петренко і ряд інших робітників заводу Гартмана, залізничних майстерень та інших підприємств. В боях першої російської революції луганчани виявились на передньому краї. Бойові дружини луганчан, створені Ворошиловим і Пархоменком, героїчно боролись у дні збройного повстання в Горлівці.

Повалення царизму у лютому 1917 р. викликало могутню хвилю революційного ентузіазму. Донбас відповів масовими мітингами і демонстраціями. 5 березня у Луганську відбулась багатолюдна демонстрація. Демонстранти вийшли на вулицю з червоними прапорами, лозунгами, співаючи революційних пісень. Партійна організація Луганська одностайно підтримала Квітневі тези В. І. Леніна і рішення VII квітневої конференції. До складу міського комітету партії було обрано К. Є. Ворошилова, З. Х. Ляпіна, І. С. Набивача, Ф. У. Вороніна та інших. Ленінці активно керували робітничим рухом. З 1 червня 1917 р. почала виходити більшовицька газета в Луганську «Донецкий пролетарий», яка стала улюбленою газетою луганських робітників. Луганські пролетарі всім серцем підтримали рішення VI з'їзду РСДРП(б), який націлив партію на збройне повстання. Після розгрому корніловщини уже на початку вересня більшовики Луганська одержали повну перемогу на виборах в Ради, які незабаром стали господарем міста. Червона Гвардія зайняла вокзал, пошту, телеграф — усі важливі стратегічні пункти.

Пролетаріат Луганська героїчно захищав завоювання Великого Жовтня в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. За бойові заслуги перед країною в період 1917—1920 рр. робітники Луганська були нагороджені орденом Червоного Прапора. У привітанні трудящим Луганська К. Є. Ворошилов писав: «Бойової революційної нагороди луганський пролетаріат удостоївся за його безмежну відданість справі революції, за самовіддану боротьбу його пролетарів на найвідповідальніших фронтах. Перша відсіч німецьким окупантам, оборона Царицина, бої луганських пролетарів, їх дружин і дітей біля Гострої Могили при захисті свого міста від білих полчищ, визво-

лення Донбасу і Північного Кавказу, розгром білополяків і визволення України — скрізь за вільне і радісне життя пліч-о-пліч з кращими людьми нашої країни боролись луганчани, боролись стійко, як подобає більшовикам, гинули, але одержували перемогу».

З почуттям глибокої поваги згадуємо зараз видатних борців за владу Рад у Донбасі, організаторів шахтарської V армії в 1918 р. тт. Артема, Ворошилова, Руднева, Пархоменка, керівників оборони Луганська у квітні 1919 р. тт. Ляпіна, Холоділіна, Дахно, Сорокіна, Мишкова, Палкіна та багатьох інших, які боролися на фронтах громадянської війни.

...Відгрімали бої громадянської війни, і місто Луганськ знову, як казковий фенікс, піднявся з попелищ і зарічч. Соціалістичний лад став невичерпним джерелом творчого пафосу. Вшлякрово великі трудові зусилля луганчан у період соціалістичного будівництва. До 1925 р. ожили шахти і заводи. За роки Радянської влади завод ім. Жовтневої революції став найбільшим паровозобудівним заводом у Європі, продукція якого одержала першу премію на Всесвітній виставці в Парижі в 1938 р. У 1940 р. завод випустив значну кількість паровозів, яку виготовляли в Радянському Союзі.

В Луганську появилось багато нових підприємств: завод гірничого устаткування, трубокатний завод, суконна фабрика та ін. В 1940 р. промислова продукція міста перевищила рівень 1913 р. в 20 разів. Місто перетворилось у великий культурний центр. Відкрились нові школи, клуби, кінотеатри, бібліотеки, музеї. Так народжувався і розвивався соціалістичний Луганськ. У червні 1938 р. Луганськ став обласним центром. На підприємствах міста і області широкого розмаху у передвоєнні роки набрав рух новаторів виробництва. За доблесть у боях і праці, за партизанські дії в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни тисячі луганчан були нагороджені Радянським урядом. Понад 100 Героїв Радянського Союзу дала Луганщина країні. Серед них двічі Герої Радянського Союзу Олександр Молодчий, Іван Михайличенко, Микола Горюшкін, Герой Радянського Союзу — Маршал Радянського Союзу Єременко, Сливко, Титаренко, Сербулов, Болото та ін. Всьому світу відомі подвиги більшовицького підпілля Луганщини, зокрема Молодої Гвардії.

Німецько-фашистські окупанти знаходились у Луганську сім місяців (липень 1942 — лютий 1943). Вони знищили і відправили в рабство до Німеччини багато громадян і завдали величезної матеріальної шкоди місту, яка обчислюється в мільярд карбованців. Але народ не покоровся. 14 лютого 1943 р. Радянська Армія визволила Луганськ від німецько-фашистських окупантів.

З перших днів визволення міста почалась його відбудова. Допомогала Луганську і Донбасу у відбудові промисловості вся країна. Відновлювались заводи, клуби, інститути, будувались нові підприємства — авторемонтний та акумуляторний заводи, кондитерська, взуттєва і макаронна фабрики, шахти, споруджувались сотні нових жилих будинків. Уже в 1950 р. обсяг промислової продукції міста досяг 173% довоєнного (1940 р.) рівня. Дальше удосконалення управління промисловості і будівництва привело до створення Луганського адміністративного економічного району, який охоплює понад 700 підприємств і будов. Близько 100 цих підприємств і будов розташовані в Луганську. У Луганському економічному районі зараз видобувається вугілля вдвоє більше, ніж в усій царській Росії в 1913 р. і в сучасній Бельгії, і значно більше, ніж у Франції, Японії та багатьох інших країнах. Поряд з вугільною промисловістю широкого розмаху набрала велика металургія. Продукція Луганського економічного району наближається до 40 країн світу. Швидкими темпами йде житлове будівництво. Тільки за 1957—1959 рр. введено до ладу 150 тис. кв. м житлової площі. Швидко зростає населення міста, яке в 1959 р. досягло 284 тис. чоловік. У місті працюють 54 середніх школи, 4 вузи, 6 технікумів (а до революції тут було всього кілька шкіл), 16 клубів, 10 кінотеатрів, філармонія, 2 драматичних театри, 2 музеї, 37 бібліотек, музикальна й художня школа, телевізійний центр, стадіони, парки культури і відпочинку.

Могутній рух сучасності — змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці — одержав на підприємствах Луганська широке розповсюдження

212 колективів бригад, змін, цехів і понад 300 передовиків виробництва уже удостоєні цього високого звання.

Теперішній Луганськ має значну кількість інтелігенції — інженерів, техніків, учителів, лікарів, викладачів вузів, діячів науки і мистецтва. Невпізнаний нині став найстаріший вуз Донбасу — Луганський педагогічний інститут, значно розширилися машинобудівний і сільськогосподарський інститути, створено новий медичний інститут.

Такий — соціалістичний Луганськ. Ще більш грандіозне його майбутнє. За роки семирічки промислова продукція зросте вдвоє, а випуск тепловозів збільшиться майже в п'ять разів. Набагато зросте випуск верстатів, будівельних матеріалів, меблів та інших товарів народного споживання. У місті буде споруджено велику кількість нових шкіл, лікарень, дитячих садків, магазинів та інших побутових і культурних об'єктів. 80% житлової площі буде газифіковано. Розшириться сітка автобусних і трамвайних ліній. З закінченням будівництва Кондрашівського водопроводу і нової насосної станції водопостачання міста набагато поліпшиться. Велика площа міста та його околиць буде озеленена — зелене кільце навколо Луганська збільшиться на п'ять тис. гектарів.

В могутньому русі країни до комунізму Луганськ займає визначне місце. Його багаті трудові, революційні й бойові традиції передаються від покоління до покоління і служать вихованню передових людей, безстрашних борців за світле майбутнє. Джерелами натхнення трудівників міста, як і всіх радянських людей, є історичні рішення Комуністичної партії. Вони успішно втілюються в життя. Організаторська і виховна діяльність комуністів — могутня сила, що веде вперед до завітної мети, — спрямована на створення матеріальної бази комунізму.

Я. І. КОРЧМАР

ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ В. П. ОБНОРСЬКОГО

Вивчення героїчного минулого російського пролетаріату, революційної діяльності його кращих представників має велике значення для всього прогресивного людства. Одним з видатних діячів першого покоління російських революціонерів-робітників був Віктор Павлович Обнорський. На жаль, його життя і діяльність висвітлені в історичній літературі ще недостатньо, а окремі моменти — неправильно. Досі залишається поширеним твердження, нібито після відбуття каторги В. П. Обнорський до «революційної діяльності вже не повернувся»¹, що він був «відкинутий на бік не тільки хвилею реакції, а й власним падінням»². Тим часом сучасники, які знали В. П. Обнорського, свідчать, що роки ув'язнення, каторги і заслання не зломли цієї людини з «залізними нервами». Він живо цікавився робітничим рухом в країні, підтримував зв'язок з революціонерами.

В 1884 р. у зв'язку з коронацією Олександра III В. П. Обнорський був «помилуваний» і звільнений з каторжної в'язниці, але «залишений» у Сибіру. Він працював слюсарем, механіком парових машин, годинникарем і т. п. Але й у тих умовах В. П. Обнорський не стояв осторонь політичних подій. Є підстави думати, що він брав активну участь у революції 1905—1907 рр., бо ж не випадково за ним був встановлений суворий нагляд поліції і включено до 1917 р. він був зобов'язаний два рази на місяць з'являтися до поліцейського участка для «особливих поміток»³.

Більшість років свого заслання В. П. Обнорський прожив у Кузнецьку. Тут і застала його Велика Жовтнева соціалістична революція. Тоді Кузнецьк був маленьким містечком, населення якого становило всього 3875 чоловік. У ньому було всього дві державні майстерні, в яких працювало близько 60 робітників. В. П. Обнорський

¹ Э. А. Корольчук, Северный Союз русских рабочих, Л., 1946, та ін.

² В. Левицкий, Виктор Обнорский, М., 1929, стор. 148.

³ Центральний державний історичний архів СРСР, ф. III від., 3 експ., спр. 165, ч. 1, арк. 11.

довго жив на Базарній площі у будиночку Красухіна, а в 1914 р. переселився в будинок Станкеєва, з яким познайомився ще в 1900 р. на Верхньо-Амурських золотих розсипах. Цей будинок зберігається й зараз, як пам'ятка всесоюзного значення.

Прекрасний майстер, В. П. Обнорський скоро завоював популярність і повагу серед населення міста. Він ремонтував рушниці, самовари, швейні машини, годинники, гармонії і т. д. Особливо старанно виконував Обнорський замовлення шорців, основним заняттям яких було мисливство. В його квартирі водночас проводились різні політичні бесіди з робітниками. Дуже любив Віктор Павлович дітей, з ними він проводив свій вільний час і розучував революційні пісні, зокрема пісню «Ву жертвою пали в боротьбе рокової»⁴.

В. П. Обнорський листувався з своїми товаришами. Йому писали з Москви, Петербурга та інших міст Росії, а також з багатьох країн Західної Європи. Все це підтверджує думку про те, що Віктор Павлович не був безучасним до подій, які відбувалися в Росії та за кордоном. Імперіалістична війна викликала обурення В. П. Обнорського. «Воювати треба, але не з німцями,— говорив він В. С. Станкеєву, який був покликаний в армію,— а з царським самодержавством. ...Ідіть. Візьміть гвинтівки і з ними до робітників повертайтеся. Час розплати з царизмом близький»⁵. Зрозуміло, що звістку про повалення царизму В. П. Обнорський зустрів з радістю. Незважаючи на похилий вік⁶, він активно включився в громадсько-політичне життя міста. Як розповідають очевидці, В. П. Обнорського можна було бачити на всіх мітингах і зборах трудящих. Формально Обнорський не був членом Комуністичної партії⁷, але він стояв на правильних позиціях в оцінці політичного становища в країні і підтримував тактику більшовиків у боротьбі за владу Рад.

На початку 1918 р. в Кузнецьку була встановлена Радянська влада. Старий, загартований революціонер настільки був схвилюваний цією подією, що, як розповідають очевидці, розплакався від радості і постійно повторював: «І ми недаремно в світі жили»⁸.

Нетривалою, однак, була радість В. П. Обнорського, як і всіх трудящих краю. Влітку 1918 р. від Волги і до Владивостока запалала громадянська війна. Взяти участь у боротьбі проти контрреволюції В. П. Обнорському перешкодили вік і хвороба. С. М. Сурнін, згадуючи ці дні, пише, що Віктор Павлович важко переживав свою фізичну слабкість і ще більше осунувся. Він розумів приреченість старого, але знав, що боротьба буде жорстокою і «багато крові проллється»⁹. Тим часом стан здоров'я В. П. Обнорського різко погіршав. Хворого доглядали близькі і друзі, лікував місцевий фельдшер Борисенко. На початку 1919 р. В. П. Обнорського відправили на лікування в Томськ. Довга дорога підводою, а потім залізницею остаточно підірвала сили хворого (у нього був рак сечового міхура). 17 квітня 1919 р. В. П. Обнорський помер. Його поховали на Преображенському кладовищі у Томську. На жаль, це кладовище ліквідоване, і могила покійного не збереглась.

І. Я. МІРОШНІКОВ

⁴ Міністерство культури РРФСР, Управління музеїв.

⁵ А. Полосухин, В. П. Обнорський в Кузнецке, журн. «Сибирские огни», 1950, № 5, стор. 101.

⁶ В. П. Обнорський народився в 1852 р.

⁷ Сучасник і знайомий Обнорського С. М. Сурнін у листі на ім'я автора цих рядків пише, що В. П. Обнорський був членом більшовицької партії.

⁸ А. Полосухин, назв. праця, стор. 102.

⁹ Повідомлення С. М. Сурніна; А. Полосухин, назв. праця, стор. 102.

ПРО ТЕРМІН «КОЛІВЩИНА»

У російській дореволюційній буржуазній історіографії з легкої руки видавця «Русского архива» П. Бартенєва ввійшло в ужиток неправильне тлумачення слова «Коліївщина», яким український народ назвав селянське повстання 1768 р. на Правобережній Україні.

Сприймаючи це українське слово як російське «кольєвщина», П. Бартенєв у примітці до статті М. Максимовича «Сказание о Колиивщине», опублікованій у 1875 р. в «Русском архиве», пояснював, що воно походить «от кольєв, которыми вооружались малороссийские крестьяне — мстители за веру»¹⁰. Таке тлумачення походження назви «Коліївщина» перейшло і в радянську історіографію¹¹. Проте з ним не можна погодитись не лише тому, що воно неправильне само по собі, а й тому, що воно викликає неправильне уявлення про повстання 1768 р., зокрема про рівень його організованості і його силу, про озброєння повстанців і характер збройних битв між повсталими селянами і загонами польської шляхти. При такому тлумаченні слова «Коліївщина» велике селянське повстання 1768 р., з яким польська шляхта, озброєна всіма видами тогочасної зброї, не могла справитись своїми власними силами, нагадує селянський «бунт» періоду раннього середньовіччя. Якщо припустити правильність такого тлумачення, то треба визнати, що селянство Правобережної України в другій половині XVIII ст. було надзвичайно відсталим у порівнянні навіть з селянами кінця XVI ст. Адже відомо, що повстанці під проводом Наливайка були озброєні набагато кращою зброєю, ніж «прості, загострені з двох кінців дерев'яні кілки», якими «озброїв» повстанців 1768 р. автор статті про Коліївщину, надрукованої у першому виданні БСЭ¹².

В жодній з відомих нам праць радянських і дореволюційних істориків, присвячених Коліївщині, навіть у тих, в яких відзначається, що назва «коліївщина» походить від слова «кол», немає фактів на доказ того, що основною зброєю повстанців були кілки. З фактів, які наводяться в цих працях, можна зробити висновок, що на озброєнні повстанців була найрізноманітніша і далеко не така примітивна, як кілки, зброя, починаючи від списів і кінчаючи гарматами¹³. Можна припустити, хоч про це й немає певних даних, що окремі повстанці були озброєні кілками, але найбільш поширеною зброєю в час Коліївщини, за незаперечними свідченнями документів того часу, були списи (ратище, на кінець якого насаджувалась залізна кліюга або звичайний окісок), спеціально виготовлені довгі ножі, шаблі та самопали (останні два види зброї були переважно у козаків, які брали участь у повстанні). Якщо кілки не були основною зброєю повстанців, то немає ніяких підстав і виводити назву повстання від слова «колья».

В українській мові немає тепер і, треба думати, не було й у XVIII ст. слова «кол». Російському «кол—колья» відповідає українське «кіл — кілок — кілля». Коли б назва повстання 1768 р. походила від того, що основною зброєю повстанців були кілки, то повстання називалося б українською мовою не «Коліївщина», а «Кілків-

¹⁰ Журн. «Русский архив», М., 1875, кн. 2, стор. 6.

¹¹ Див. БСЭ, т. 21, 2-е изд., М., 1953, стор. 604; «Всемирная история», т. V, М., 1958, стор. 476; «Новая история», под ред. Бирюковича, Поршнева и Сказкина, т. I, М., 1951, стор. 361; «История Украинской РСР», т. I, К., 1953, стор. 362.

¹² БСЭ, т. 33, М., 1938, стор. 327.

¹³ Як свідчить рапорт полковника Гур'єва, який брав участь у придушенні повстання під час розгрома загону Залізняка і Гонти під Уманню, у повстанців було взято 14 гармат і багато рушниць (К. Гуслистий, Коліївщина, К., 1947, стор. 28).

Про озброєння повстанців списками й вогнепальною зброєю, про наявність у них гармат і рушниць немало фактів наводиться в працях М. Максимовича і В. Антоновича, написаних на основі документальних матеріалів (М. Максимович, Сказание о Колиивщине, журн. «Русский архив», 1875, кн. 2, стор. 641—644; В. Антонович, Уманский полковник Иван Гонта, журн. «Киевская старина», 1882, т. IV, стор. 267—270).

щина». Проте важко допустити, щоб слово «Коліївщина» було не українського походження.

В українській мові здавна існувало й тепер існує слово «колій». Воно має два значення: так називають м'ясників, які колять (ріжуть) свиней, і так називали на Україні гайдамаків — повсталих селян, які різали (кололи) панів¹⁴ (На західно-українських землях повсталих селян називали «різуни». Це слово є синонімом слова «колій»).

Немає сумніву, що саме від слова «колій» походить і назва повстання 1768 р. «Коліївщина» — це не що інше, як повстання «коліїв». Це слово виникло по аналогії з словами «хмельниччина», «паліївщина», «гайдамаччина» та ін. За своїм змістом воно може мати й інше значення. «Коліївщиною» можна назвати, не вступаючи у суперечність з правилами словотворення в українській мові, будь-яку битву, в якій в основному колять (ножами, списами), а не рубають (шаблями) чи стріляють вогнепальною зброєю. Тобто слово «Коліївщина» може вживатись в тому ж значенні, що й російське слово «резня». Але це не заперечує походження слова «Коліївщина» як назви селянського повстання 1768 р. від слова «колій». Так називалися учасники цього повстання, що мали в основному зброю, якою можна було лише різати й кололи.

Т. Г. ЛАЗОРЕНКО

СТАРОДАВНІ ВОРОТА ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Місто Переяслав-Хмельницький, або Переяславль Руський, як його називають у літописах, належить до найстаріших міст нашої країни. Час його заснування точно не відомий. У дrevньоруських літописах Переяслав уперше згадується під 907 роком. У договорах Русі з Візантією Переяслав стоїть на третьому місці, після Києва і Чернігова, що свідчить про його велике значення серед міст дrevньої Русі. Уже в кінці X ст. Переяслав був найважливішим опорним центром у боротьбі з степовими кочівниками на південних кордонах Русі. З середини XI ст. він став стольним містом Переяславського князівства.

Древній Переяслав був розташований на мальовничих берегах Трубіжа, в місці впадіння в нього річки Альти. Місто складалося з двох основних частин: дитинця, або кремля,— центральної частини міста, в якій жила феодална верхівка, і посада, або «окольного града», де жили в основному ремісники і торговці. Як дитинець, так і посад були обнесені масивними земляними валами, що частково збереглися до наших днів. У валах міста було троє воріт: Князівські, Єпископські і Ковальські. Назва перших двох воріт свідчить про те, що вони знаходились у валу дитинця, біля дворів переяславських князів і єпископів.

Переяслав XI—XIII ст. був багатолюдним містом з численними кам'яними будівлями. На жаль, від архітектурних пам'яток, якими славився древній Переяслав, до наших часів майже нічого не уціліло — в 1239 р. місто було дощенту зруйноване татарами-монголами. Тому відтворити вигляд дrevнього Переяслава, його архітектурні пам'ятники і зрозуміти їх значення у загальному розвитку дrevньоруської культури можна лише при допомозі археологічних розкопок.

Археологічні дослідження міста, якщо не рахувати випадкових розкопок П. О. Лашкарьова у 80-х роках XIX ст., розпочались лише після Великої Вітчизняної війни. На території міста було досліджено будову оборонних валів, відкрито кілька жител напівземлянкового типу, що належали рядовим жителям міста, розкопано залишки восьми кам'яних церков часів Київської Русі.

Нещодавно у Переяславі вдалося відкрити ще одну монументальну архітектурну споруду домонгольського часу. В 1955 р. житель Переяслава-Хмельницького В. М. Гура,

¹⁴ Б. Грінченко, Словарь української мови, т. II, К., 1958, стор. 269. В українській мові існує ще одне значення слова «колій». На Київщині, Полтавщині і Чернігівщині колієм називають спеціальний ніж, яким колять свиней.

копаючи погріб біля Михайлівської церкви, натрапив на масивну кам'яну стіну. У 1956 р. часткове дослідження залишків кам'яної будівлі зробив лєнінградський археолог М. К. Каргер. Йому вдалося відкрити частину невеликого прямокутного приміщення і відрізок кам'яної стіни з трьома виступами — лопатками, яка примикала до його північно-східного кутка.

Восени 1959 р. науковим працівникам Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на чолі з його директором М. І. Сікорським вдалося розкопати значну частину архітектурного комплексу. Влітку 1960 р. розкопки продовжувала Переяслав-Хмельницька комплексна експедиція Інституту археології Академії наук УРСР на чолі з автором цих рядків і з участю працівників Інституту теорії та історії архітектури — кандидата архітектури Ю. С. Асєєва, Відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва — старшого архітектора О. К. Козіна, Академії будівництва і архітектури УРСР і Переяслав-Хмельницького державного історичного музею — М. І. Сікорського.

Досліджена у 1959—1960 рр. частина архітектурного комплексу дала таку картину: безпосередньо від фундаментів дзвіниці Михайлівської церкви у південному напрямку відходить кам'яна стіна шириною 1,2 м, яка на відстані 7 м від дзвіниці круто повертає на схід; через 4 м від повороту стіна підходить до невеликого приміщення (6,2×4,4 м), стіни якого місцями уціліли на висоту близько двох метрів при товщині 0,9 м, у західній стіні приміщення розташовано вхід шириною 1,2 м. Східна частина приміщення поділена поздовжньою стінкою на дві своєрідні камери. В південній камері збереглось двоє східців, викладених з плоских цеглин-плінф, які вели на другий поверх споруди. На внутрішній поверхні стін північної камери уцілили куски штукатурки із слідами фрескового розпису. В західній частині приміщення розчищено підлогу, вимощену цеглинами-плінфами. На зовнішній стороні південної стіни приміщення зберігся невеликий квадратний отвір від балки, що підтримувала підмостки лісів при зведенні цієї споруди.

Від східної стінки приміщення відходить масивна стіна з двома прямокутними виступами — пілонами, ширина яких разом із стіною становить близько трьох метрів. Стіну вдалося дослідити на протязі 10 м — далі вона йде під розташований тут будинок. У своїй східній частині стіна виявилась дуже зруйнованою і вибраною майже до самого фундаменту. На відстані 4,15 м на північ від описаної вище стіни відкрито другу, розташовану паралельно першій. Північна стіна починається проти західної стінки прямокутного приміщення; її оглянули протягом 10 м. Стіна уціліла на висоту до 1 м при ширині 1,2 м. Вона мала три виступи-пілони, два з яких відповідали пілонам південної стіни. Можна гадати, що пілони служили опорою для арок, які сполучали стіни між собою. На жаль, дослідження східного відрізка стіни виявилось також неможливим через несприятливі умови для розширення розкопу в цьому напрямку.

Нижню частину стін і фундаменти складено з великих брил каміння, скріплених вапняковим розчином з домішкою кусочків битої цегли (так званою цем'янкою), що надає йому рожевого забарвлення. Глибина закладки фундаментів близько 1 м. Верхня частина стін і прямокутного приміщення виведена з обтесаних каменів, які чергуються з двома або трьома рядами цеглин-плінф. Такий змішаний спосіб кладки стін характерний для архітектурних пам'ятників древньої Русі другої половини XI ст.

Між стінами на глибині майже 3 м від рівня сучасної поверхні зустрінуто вимостку з добре обтесаних і ретельно підігнаних один до одного великих плоских каменів. У процесі розкопок поверх цієї вимостки розчищено масивний завал будівельних матеріалів — брили каменю, цеглини-плінфи, шиферні плити, куски вапнякового розчину, уламки штукатурки із слідами фрескового розпису, полив'яні плитки, мозаїчну смальту, рештки свинцевої покрівлі. На рівні вимостки знайдено також кілька древньоруських речей XI—XIII століття.

Отже, виявлена розкопками частина архітектурного комплексу XI ст. дає підставу допустити, що маємо справу із залишками кам'яних воріт, над якими знаходилась невеличка надворотна церква. Таке припущення підкріплюється, крім розташу-

вання споруди біля валу дитинця древнього Переяслава та характером споруди, ще й писемними джерелами. Так, під 1089 р. у літописах говориться, що під час князювання в Переяславі сина Ярослава Мудрого Всеволода Ярославича митрополит Єфрем «докончав церковь святого Михаила, заложил церковь на вѣротех городных во имя святого мученика Феодора, и посемь святого Андрея у церкви от ворот и строенье банное камено, сего же не бысть преже в Руси»¹⁵. Цікаво зазначити, що поблизу від воріт у свій час були знайдені рештки двох церков — Михайлівської та Андріївської, про які згадують літописи. Тепер залишилось ще відкрити загадкове «строенье банное», яке протягом багатьох десятиліть є предметом дискусії серед археологів та істориків.

Відкриті у Переяславі ворота, можливо, називались Єпископськими (про них є згадки у літописах). Аналогічні ворота з надворотними церквами відомі і в інших древньоруських містах — Золоті ворота в Києві (1037 р.), у Володимирі на Клязьмі (1164 р.) і Троїцька надворотна церква в Києво-Печерській лаврі (1106 р.). Відкриття біля переяславських воріт вежі із східцями розширило наші знання про те, яким чином здійснювався зв'язок з надворотними церквами в древній Русі. Звертає на себе увагу те місце в літописах, де говориться про спорудження митрополитом Єфремом кам'яної стіни навколо своєї резиденції, яка брала початок від надворотної церкви Федора: «и град бе заложил камен, от церкви святого мученика Феодора»¹⁶. Можливо, що частина кам'яної стіни, яка була простежена між вежею з східцями і фундаментом дзвіниці Михайлівської церкви, і є цією самою стіною.

Отже, відкриття міських воріт, що були збудовані за наказом митрополита Єфрема, нарешті дало можливість локалізувати резиденцію переяславських єпископів і тим самим уточнити соціальну топографію дитинця древнього Переяслава. Немає сумніву, що в майбутньому в Переяслав-Хмельницькому будуть відкриті й інші монументальні архітектурні споруди, якими славилася це одне з найстаріших міст древньої Русі.

Р. О. ЮРА

¹⁵ «Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.», ч. I, М.—Л., 1950, стор. 137.

¹⁶ Там же.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

140-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА

У листопаді 1960 р. трудящі Радянського Союзу і все прогресивне людство відзначили 140-річчя з дня народження Фрідріха Енгельса — вірного друга і соратника Карла Маркса, великого революціонера, одного з основоположників наукового комунізму. 28 листопада в конференц-залі Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна відбулася присвячена цій знаменній даті наукова сесія Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР, Вищої партійної школи при ЦК КП України. В роботі сесії взяли участь наукові працівники, викладачі вищих навчальних закладів, представники партійних, радянських і громадських організацій.

Сесію відкрив вступним словом секретар ЦК КП України А. Д. Скаба.

З доповіддю «Фрідріх Енгельс — один з основоположників марксизму» виступив проректор Вищої партійної школи при ЦК КП України, кандидат філософських наук С. Й. Шило. Доповідач відзначив велику силу марксистського вчення, розробленого в творчій співдружності Марксом і Енгельсом, яке знаменувало собою корінний переворот, справжню революцію в філософській і суспільній думці людства і стало могутнім засобом революційного перетворення світу.

Про роль Фрідріха Енгельса в обґрунтуванні й розробці марксистської політичної економії, про те, як ідеї марксизму-ленінізму перетворюються в життя у переможному комуністичному будівництві в нашій країні, говорив у своїй доповіді «Фрідріх Енгельс про основні економічні риси комуністичного суспільства» старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР, кандидат економічних наук Й. А. Вишневецький.

Як відомо, Фрідріх Енгельс багато уваги приділяв питанням матерії і руху, проблемі сутності життя, вченню Дарвіна та ін. Енгельс дав філософське узагальнення висновкам сучасного йому природознавства, боровся проти ідеалістів і вульгарних ма-

теріалістів, проти попівщини і на основі природничо-наукового матеріалу довів, що єдиним науковим методом пізнання природи є матеріалістична діалектика. Про все це розповів учасникам сесії директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Остришин у доповіді «Фрідріх Енгельс і природознавство».

З великою увагою вислухали присутні доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук М. Н. Лещенка «Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса». На численних прикладах доповідач показав, що Маркс і Енгельс завжди цікавились Росією, її сучасним і майбутнім, її передовими людьми, з якими вони підтримували тісний зв'язок. Маркс і Енгельс в багатьох своїх працях висвітлювали боротьбу народних мас нашої країни проти царизму, не затушовуючи в той же час слабостей селянських повстань; вони високо цінили діяльність революційних демократів 60-х років і революційних народників 70-х років, показуючи разом з тим і слабкі сторони їх діяльності.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України, кандидат історичних наук П. М. Шморґун зробив доповідь на тему: «Вивчення і розповсюдження творів Фрідріха Енгельса на Україні». Твори Маркса і Енгельса почали проникати на Україну в 40-х — на початку 50-х років XIX століття і поширення їх особливо зросло з створенням В. І. Леніним марксистської партії. Доповідач детально розповів про видання і розповсюдження творів на Україні як у дореволюційний період, так і після Великої Жовтневої соціалістичної революції. За роки Радянської влади на Україні, за неповними даними, твори Маркса і Енгельса виходили 68 разів тиражем в 1420 тис. примірників, у тому числі українською мовою — 54 рази загальним тиражем 1350 тис. примірників.

З повідомленням про переклади творів Фрідріха Енгельса на українську мову виступив завідувачий сектором перекладів

Інституту історії партії ЦК КП України, кандидат філологічних наук *Й. А. Багмут*.

Про вивчення Фрідріхом Енгельсом слов'янських мов і літератур розповіла мо-

лодший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України, кандидат філологічних наук *С. А. Воробйова*.

І. П. КОЖУКАЛО

РЕСПУБЛІКАНСЬКА КООРДИНАЦІЙНА НАРАДА З ІСТОРІЇ

21—22 грудня 1960 р. в Києві при Інституті історії АН УРСР відбулася чергова наукова нарада, скликана Координаційною комісією з історії, в якій взяли участь завідуючі відділами Інституту історії АН УРСР, завідуючі кафедрами історії СРСР університетів, педагогічних інститутів Української РСР та представники наукової громадськості Києва. Відкриваючи нараду, голова комісії доктор історичних наук *О. К. Касименко* підкреслив, що роль суспільних наук у період розгорнутого будівництва комунізму незрівнянно зростає, тому слід об'єднати творчі зусилля істориків України у розв'язанні найбільш важливих, актуальних питань сучасності. Нарада, відзначив він, повинна сприяти правильному використанню наукових кадрів, визначенню напрямів нових проблем.

Учасники наради заслухали і обговорили доповіді члена-кореспондента АН УРСР *І. О. Гуржія* «Підсумки наукових досліджень Інституту історії АН УРСР в 1960 році і завдання на 1961 рік», професора *Ф. Є. Лося* «Робітничий клас України в період капіталізму», завідуючого відділом соціалістичного і комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР *П. П. Гудзенка* «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму», члена-кореспондента АН УРСР *М. І. Супруненка* «Велика Жовтнева соціалістична революція і встановлення Радянської влади на Україні», завідуючого відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР *Ф. П. Шевченка* «Зв'язки Української РСР з зарубіжними соціалістичними країнами», заступника відповідального редактора «Українського історичного журналу» в 1960 р. і завдання на 1961 р. з повідомленнями про хід виконання семирічного плану наукової роботи за 1960 р. в окремих навчальних закладах і наукових установах виступили кандидати історичних наук *І. Г. Шульга* (Ужгородський університет), *К. Г. Ципко* (Чернівецький університет), *В. К. Осечинський* (Львівський університет), *М. К. Колесник* (Харківський університет), *Д. М. Меліхов* (Одеський університет), *Г. І. Кулик* (Полтавський педагогічний інститут), *Ф. С. Загородських* (Кримський педагогічний інститут), *І. Я. Омелянєнко* (Сталінський педагогічний інсти-

тут), *М. К. Івасюта* (Інститут суспільних наук АН УРСР, Львів).

У виступах учасників наради відзначалося, що рішення XX і XXI з'їздів партії, постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та Заява Наради представників комуністичних і робітничих партій є величезної ваги теоретичними документами, невичерпною скарбницею творчого натхнення для істориків. Ці матеріали дають змогу глибоко і всебічно досліджувати нові явища, розкривати їх зміст і напрями розвитку. Учасники наради вказували на необхідність перегляду тематики планів науково-дослідної роботи, сконцентрувавши зусилля вчених на розв'язанні найбільш актуальних проблем сучасності. Інститут історії АН УРСР повинен тісніше координувати свою роботу з кафедрами вузів і республіканською Координаційною комісією з історії КПРС.

Багато уваги на нараді приділялось питанням вивчення історії окремих країн, областей, районів, міст, сіл, заводів, колгоспів тощо. Досвідом у цій справі поділились історики міст Луганська, Сталіно, Полтави. На нараді підкреслювалося, що історики України повинні по-діловому відгукнутися на заклик газети «Правда» про створення праць «Герої наших днів», що необхідно поживити роботу наукових рад і конференцій з найважливіших проблем історії України, підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, посилити зв'язок історичної науки з практикою комуністичного будівництва і допомогу істориків школі. Майже всі виступаючі вказували на серйозні труднощі в публікації праць, на те, що видавнична база вузів не може повністю задовольнити потреб істориків. Разом з тим, як підкреслив у своєму виступі заступник міністра вищої й середньої спеціальної освіти Української РСР *І. С. Дзюбко*, ряд праць видається ще на низькому теоретичному і науковому рівні, тому потрібно більше посліпніти вимогливість до авторів.

Уважно вивчивши висловлені зауваження і пропозиції, нарада накреслила конкретні заходи по поліпшенню координації в галузі вивчення вітчизняної історії.

На закінчення наради учасники заслухали цікаві повідомлення професора

В. О. Голобуцького про роботу XI Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі і начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пиль-

кевича про IV Міжнародний конгрес архівістів у Стокгольмі.

Є. Ф. БЕЛІНСЬКИЙ

КОНФЕРЕНЦІЯ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

Питанням комуністичного виховання учнівської молоді в процесі викладання історії була присвячена науково-практична конференція учителів Станіславської області, підготовлена і проведена напередодні навчального 1960/61 року обласним відділом народної освіти та Інститутом удосконалення вчителів з участю представників Міністерства освіти і Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. В роботі конференції взяли участь понад 500 учителів історії, керівників шкіл та відділів народної освіти Станіславської області, представники вчительства Чернівецької та Закарпатської областей.

Коротким вступним словом конференцію відкрив завідувачий Станіславським обласним відділом народної освіти Є. В. Федоров.

З доповіддю про викладання історії у світлі постанов партії та уряду виступила інспектор-методист Управління шкіл Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховська. Значну увагу вона приділила питанням вироблення в учнів умінь самостійно аналізувати історичні події, вихованню учнівської молоді на революційних традиціях радянського народу в дусі комуністичного ставлення до праці, зв'язку навчання з життям. Учителька історії середньої школи № 1 м. Станіслава Г. М. Гуменюк поділилась досвідом висвітлення на уроках історії керівної й спрямовуючої ролі Комуністичної партії у будівництві комунізму в нашій країні. Про виховання учнів у комуністичному дусі на яскравих прикладах з життя і діяльності В. І. Леніна в курсі історії СРСР розповів на конференції учитель Рожнятівської середньої школи Д. С. Костінбой. Другий рік у Рожнятівській школі працює гурток по вивченню життя і революційної діяльності В. І. Леніна. У шкільному ленінському залі проходять урочисті збори піонерської організації, вручаються вимпели і нагороди школярам за успіхи у навчанні і громадській роботі. Кандидат історичних наук Г. М. Білан виступила з доповіддю про використання на уроках історії краєзнавчого матеріалу для виховання учнів у дусі радянського патріотизму. Питанням науково-атеїстичного виховання учнівської молоді на уроках та в позакласній роботі з історії присвятив свою доповідь старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту педагогіки Української РСР кандидат історичних наук Г. І. Підлущий. Розповідаючи про досвід роботи учителів-істориків Прикарпаття, він переконливо показав, як на конкретних прикла-

дах з життя свого села, міста, району можна проводити атеїстичне виховання учнів. Особливо уміло використовують місцевий матеріал для науково-атеїстичного виховання учителі Яворівської школи, Косівського району, Староскоморохівської школи, Більшовцівського району, та ін.

Про роль позакласної роботи з історії у комуністичному вихованні учнів доповідав на конференції завідувачий Заболотівським районним відділом народної освіти М. В. Андрусик. Він розповів, що у восьмирічних та середніх школах району створені комісії по вивченню історії кожного села, до складу яких входять учителі, колгоспники, юні історики-учні. На основі зібраних, вивчених і узагальнених матеріалів написана історія Заболотівського району. В селищі Заболотів відкрито районний історико-краєзнавчий музей. Багато творчої вигадки, ініціативи та винахідливості у вигодовленні і використанні на уроках історії оригінальних наочних посібників з історії виявляє учитель Голосківської восьмирічної школи, Отинянського району, І. Г. Бондар. Саме про це він і розповів на конференції. З цікавою доповіддю на тему «Організація самостійної роботи учнів на уроках історії» виступив старший науковий співробітник Академії педагогічних наук РРФСР, кандидат педагогічних наук, заслужений учитель школи РРФСР П. С. Лейбенгруб.

В обговоренні доповідей взяли участь 19 чоловік. Заслужена вчителька школи УРСР О. С. Карена (Долинська середня школа) розповіла про комуністичне виховання учнів у процесі роботи гуртка точної політики. Учитель історії Отинянської середньої школи А. Д. Шпитальник свій виступ присвятив випуску юними істориками бюлетеня «Юний краєзнавець». З узагальненням перших наслідків роботи за новою програмою з історії у 5 класі виступила вчителька школи № 14 м. Станіслава Н. І. Барабаш.

Підсумки роботи науково-практичної конференції в Станіславі підвів завідувачий відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР кандидат історичних наук М. М. Лисенко. Конференція пройшла в атмосфері активного обговорення актуальних питань комуністичного виховання учнів у світлі завдань, поставлених Комуністичною партією і Радянським урядом перед учителями, і показала значне зростання ідейно-політичного рівня і методичної майстерності учителів історії.

А. В. ІВАНЧЕНКО

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТЕХНІКИ І ПРИРОДОЗНАВСТВА

22—24 листопада 1960 р. у Львові відбулася республіканська конференція з історії техніки і природознавства, скликана Українським відділенням Радянського національного об'єднання істориків техніки і природознавства. В конференції взяли участь дослідники історії природничих і технічних наук з Києва, Львова, Харкова, Сталіно, Дніпропетровська та інших міст Української РСР, а також гості з Москви та Ленінграда.

Перше пленарне засідання конференції відкрив віце-президент Академії наук Української РСР академік О. Н. Щербань, який у вступному слові охарактеризував досягнення і чергові завдання українських істориків природознавства і техніки.

З доповіддю про діяльність Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки виступив голова комітету відділення академік АН УРСР К. К. Хренов.

Учений секретар Комітету Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки А. Т. Григор'ян розповів про головні напрями роботи об'єднання в 1960—1965 рр. Зокрема він доповів про дослідження з історії вітчизняної науки і техніки від найдавніших часів до наших днів, а також про міжнародні зв'язки радянських вчених, які працюють у галузі історії науки.

Із змістовною доповіддю на тему «В. І. Ленін і електрифікація СРСР» виступив академік АН УРСР І. Т. Швець.

23 листопада відбулись засідання секцій: історії математичних наук, історії геолого-географічних наук, історії біологічних наук, загальних проблем історії техніки, історії енергетики, історії механіки та машинобудування, історії гірничої справи та металургії, історії архітектури і будівельної техніки. Цілий ряд доповідей і повідомлень, поданих на розгляд і обговорення секцій, має серйозне значення не тільки для історії природничих і технічних наук, а й для розв'язання загальних питань історії культури українського народу та історії розвитку продуктивних сил на Україні.

З цікавою і змістовною доповіддю на тему «Роль історії техніки у справі соціалістичного будівництва» виступив кандидат технічних наук Ю. О. Анісімов (Київ). Значенню історії техніки і природознавства у вихованні і підготовці всебічно розвиненої людини при комунізмі присвятив свою доповідь кандидат технічних наук М. Т. Гловацький (Київ). На засіданні секцій виступили з доповідями і повідомленнями кандидати фізико-математичних наук М. А. Чайківський (Львів)—на тему «Математика у Львівському політехнічному інституті», Б. В. Пясковський (Київ)—на тему «Вклад українських математиків у боротьбу за перемогу матеріалізму в математичній науці», док-

тор технічних наук В. І. Ангелейко (Харків)—на тему «Історія виникнення і розвитку залізниць на Україні», академік АН УРСР М. М. Кулешов (Київ)—на тему «До історії появи та поширення кукурудзи на Україні», академік АН УРСР Г. М. Савін—на тему «Про розвиток механіки на Україні», академік АН УРСР А. О. Василенко—на тему «Про історію сільськогосподарського машинобудування на Україні», кандидат технічних наук І. М. Шаповал (Дніпропетровськ)—на тему «Про історію Дніпродержинського металургійного заводу». Кандидат архітектури Г. Н. Логвин розповів про будівельну техніку в пам'ятках архітектури XIII—XVIII ст., кандидат технічних наук П. І. Гнип навів цікаві дані і факти з історії газифікації Української РСР, кандидат географічних наук, доцент І. Є. Бучинський спинився на розвитку метеорологічних спостережень на Україні в першій половині XIX ст., кандидат географічних наук, доцент Ф. Є. Петруня (Одеса) присвятив свій виступ питанням історичної географії України.

В доповіді працівника Ленінградського відділу Інституту історії природознавства і техніки Г. О. Андреевої на тему «З історії солеварних промислів на Україні у XVIII ст.» наведені нові цікаві документи та матеріали, на підставі яких вона доводить, що відома доповідна записка про стан солеваріння на Лівобережній Україні написана не М. В. Ломоносовим, як твердив академік АН УРСР В. В. Данилевський, а Г. Ф. Юнкером; М. В. Ломоносов же лише переклав першу частину цієї записки на російську мову. Далі Г. О. Андреева навела цікаві відомості про діяльність Г. Ф. Юнкера як керівника Бахмутських і Горських солеварень, про його дружні зв'язки з М. В. Ломоносовим.

Цікавим також було повідомлення інженера П. Г. Солнцева про результати дослідження харківськими спеціалістами-металургами металевих виробів VIII—XIII ст., виявлених археологами в Донецькому городищі поблизу Харкова.

24 листопада на пленарному засіданні було заслухано доповіді академіка АН УРСР В. Г. Бондарчука на тему «Досягнення в дослідженні геологічної будови Української РСР за роки Радянської влади», члена-кореспондента АН УРСР М. В. Пасічника на тему: «Історія фізики на Україні». Кандидат технічних наук Г. М. Добров у доповіді на тему «Про ідеологічну боротьбу в галузі історії науки і техніки» викрив фальшивість «теорій» сучасних апологетів капіталізму про «технологічний детермінізм», «суспільство технократів» тощо, спинився на питанні про завдання наукової історії природознавства і техніки в боротьбі проти реакційної буржуазної ідеології.

Доповіді, повідомлення та їх обговорення показали, що на Україні досліджуються різноманітні важливі проблеми, зв'язані з сучасністю та історичним розвитком природничих наук. Разом з тим на конференції відзначалось, що деякі галузі історії науки вивчаються недостатньо, а праці окремих

дослідників ще не завжди належним чином координовані. Конференція накреслила заходи по дальшому розширенню діапазону і підвищенню якості наукових досліджень у галузі історії природознавства і техніки на Україні.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ОБГОВОРЕННЯ МАКЕТА НАРИСІВ ІСТОРІЇ КП ЛАТВІЇ

27—29 жовтня 1960 р. у м. Ризі відбулася нарада, присвячена обговоренню першої частини макета «Нарисів історії Комуністичної партії Латвії (1893—1919 рр.)», підготовленого авторським колективом Інституту історії партії при ЦК КП Латвії — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В роботі наради взяли участь представники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, його філіалів у Білорусії, Латвії, Естонії і на Україні, працівники інститутів історії Академії наук прибалтійських республік, викладачі кафедр суспільних наук, пропагандисти, старі більшовики — всього близько 300 чоловік.

Нарада відкрив завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК КП Латвії І. В. Селов. З вступним словом до присутніх звернувся директор Інституту історії партії при ЦК КП Латвії А. Рашкевич, який розповів про створення макета.

В обговоренні макета «Нарисів історії Комуністичної партії Латвії» взяло участь 26 чоловік — академік Академії наук

Естонської РСР І. Саат, академік Академії наук Латвійської РСР К. Страдінс і Я. Крастинь, заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС М. Шатагін, старі більшовики О. Литвинський, Я. Страумітис та ін. Відзначаючи велику роботу, проведenu авторським колективом, виступаючи вказали і на ряд суттєвих недоліків макета, зокрема на те, що в ньому мало приділено уваги висвітленню історії більшовицьких організацій РСДРП у Латвії, недостатньо показано внутріпартійну боротьбу в соціал-демократії Латиського краю, не розкрито складний процес загартування і визрівання її у більшовицьку партію та ін. В заключному слові керівник авторського колективу професор В. Мішке сказав, що критичні зауваження будуть враховані під час дальшого доопрацювання «Нарисів історії Комуністичної партії Латвії».

П. М. ШМОРГУН

СЛАВНИЙ ШЛЯХ КОМУНІСТА-ІСТОРИКА

В листопаді 1960 р. колектив Кримської групи Інституту історії АН УРСР в урочистій обстановці проводив на заслужений відпочинок старшого наукового співробітника кандидата історичних наук Павла Наумовича Надінського.

Народився Павло Наумович Надінський у 1894 р. Працювати почав з тринадцяти років. В період підготовки штурму капіталізму він вступив до лав більшовицької партії. У складі ленінської гвардії Павло Наумович Надінський боровся за перемогу Радянської влади. В роки громадянської війни він виконував ряд важливих завдань.

З 1922 по 1936 рр. П. Н. Надінський був на відповідальній партійній роботі: спочатку працював секретарем повітового комітету, а потім — Кримського обласного комітету партії. В 1935 р. він тяжко захворів. Але Надінський — людина незламної волі і мужності — героїчно переборює тяжкий фізичний недуг. За порівняно короткий період він написав понад 30 наукових і науково-популярних праць, серед яких найбільш відомі «Очерки по истории Крыма» (в двох частинах), які були

видані у 1951 і 1957 рр. Кримським обласним видавництвом.

У 1948 р., під час створення Кримського філіалу Академії наук СРСР, П. Н. Надінський був одним з активних організаторів відділу історії та археології. До останнього часу він невтомно працював у складі колективу кримських істориків над вивченням важливих проблем історії Криму. Під його керівництвом і з його безпосередньою участю колектив істориків написав ще два томи «Очерков по истории Крыма», присвячені соціалістичному будівництву, Великій Вітчизняній війні і післявоєнному періоду. У 1951 р. за заслуги в галузі науки вчена рада Інституту історії АН СРСР і Вища атестаційна комісія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР без захисту дисертації присвоїли П. Н. Надінському вчений ступінь кандидата історичних наук. Згодом він був затверджений на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР. Останнім часом П. Н. Надінський багато уваги приділяв вивченню аграрних відносин у Криму з кінця XVIII ст. до завершення соціалістичного будівництва в

кримському селі. Павло Наумович був також членом президії Кримського філіалу АН УРСР, довгий час керував Кримською групою Інституту історії АН УРСР, систематично допомагав молодим науковцям, давав консультації, писав рецензії тощо.

Розповідаючи про П. Н. Надінського, не можна не сказати про його вірного друга — дружину Єлизавету Микитівну Рудову, яка пройшла пліч-о-пліч з ним бойові шляхи громадянської війни, сямовіддано допомагала йому в науковій роботі.

П. Н. Надінський — людина виняткової працездатності і невичерпної енергії. І зараз, ідучи на пенсію, він сповнений нових творчих задумів.

Збори, присвячені проводам на пенсію П. Н. Надінського, відзначили його великий вклад у розвиток історичної науки. З теплими словами привітання за дорученням Кримського обласного комітету КП України виступив завідуючий відділом науки і культури обкому А. П. Моргайлук. Він підніс П. Н. Надінському приві-

тальний адрес Кримського обласного комітету КП України та виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих. Від імені Сімферопольського міського комітету КП України виступила і піднесла адрес Н. С. Кошман. Поздоровлення адреси надійшли від Інституту історії АН УРСР, колективу Кримської групи істориків та інших організацій і установ. Міський комітет профспілоку нагородив П. Н. Надінського Почесною грамотою.

З глибоким хвилюванням вислухав Павло Наумович щирі побажання своїх товаришів. У виступі-відповіді він розповів про своє життя і нові творчі задуми.

На закінчення Павло Наумович схвилювано сказав: «Ось відпочину трохи, а потім знову за роботу. Хочеться працювати все життя. Дуже хочу закінчити працю про аграрні відносини в Криму». Присутні побажали йому успіхів, доброго здоров'я і довгих років життя.

І. А. НОВИКОВ

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК-АГРАРНИК

У грудні 1960 р. сповнилось 70 років з дня народження відомого історика-аграрника, академіка АН УРСР, доктора економічних наук, професора Павла Миколайовича Першина. За видатні заслуги в галузі розвитку радянської науки і у зв'язку з 70-річчям з дня народження П. М. Першина Президія Верховної Ради СРСР нагородила його орденом Трудового Червоного Прапора.

Народився П. М. Першин 22 грудня 1890 р. в селі Бубишському, Пермської губернії, в сім'ї бідного селянина. У важких умовах царського режиму йому вдалося здобути середню та вищу освіту. Після закінчення Санкт-Петербурзького університету в 1916 р. Павла Миколайовича було залишено при кафедрі політичної економії і статистики.

З перших днів Радянської влади Павло Миколайович як молодий учений бере активну участь у розробці найважливіших документів про аграрні перетворення в Росії. В грудні 1918 р. відбувся Перший Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і сільськогосподарських комун, на якому В. І. Ленін визначив генеральну лінію партії на селі, вказав на історичну необхідність переходу від дрібних селянських господарств до великого колективного землеробства. На цьому ж з'їзді П. М. Першин зробив доповідь з питань суспільного обробітку землі. Для підготовки Положення про суспільний обробіток землі на з'їзді було створено комісію, до складу якої входив П. М. Першин. Комісією безпосередньо керував В. І. Ленін. Положення, підготовлене комісією, входить

як складова частина в один з перших аграрних Декретів Радянської влади — Декрет «Про соціалістичній землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»¹.

Протягом понад сорокарічної наукової діяльності П. М. Першин систематично досліджує аграрні питання, виходячи з вказівок В. І. Леніна про важливість і необхідність повного видання матеріалів по земельній реформі². Ще за життя В. І. Леніна П. М. Першин був автором першого і другого випусків «Матеріалів по земельній реформі 1918 р.» (видання Наркомзему РРФСР). У великому дослідженні — «Земельное устройство дореволюционной деревни» (1928 р.) — П. М. Першин висвітлює аграрні відносини, які існували на селі до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В одній з рецензій на цю книжку говорилось, що автор «дає дуже яскраву характеристику пережитків кріпосництва, які існували після реформи 1861 р., а також характеризує процес утворення капіталістичного землеробства»³. За цю працю у 1936 р. рішенням Президії Академії наук СРСР П. М. Першину було присвоєно вчений ступінь доктора економічних наук без захисту дисертації.

У наступній праці «Участковое землепользование в России» П. М. Першин роз-

¹ «Ленинский сборник, XIV», стор. 39—41.

² «Записки Наркомзему Середи», «Ленинский сборник, XXXV», стор. 13.

³ Журн. «На аграрном фронте», 1928, № 10, стор. 130—134.

глядає долю хуторів і відрубів під час революції, показує суть сталинської реформи, яка привела до створення верстви «міцних хазяйчиків» — класової опори царського самодержавства на селі.

Монографія П. М. Першина «Нариси аграрної революції в Росії», що вийшла з друку в 1959 р., ніби завершує аграрно-історичний цикл його наукових праць. Це — велике оригінальне дослідження, яке узагальнює розвиток аграрних відносин у Росії за тривалий історичний період — з часу скасування кріпосного права до жовтня 1917 р. Вона послідовно, по етапах, показує назрівання величезного земельного перевороту, що його зробила Жовтнева революція. Спираючись на великий статистичний матеріал, П. М. Першин наводить своєрідну географію голоду селян в Росії з 1891 по 1915 рр., докладно показує, як слідом за революційною боротьбою промислового пролетаріату зростає селянський рух і як у тих історичних умовах селянство дедалі більше починало розуміти, що боротьба за землю ставала боротьбою за владу. Монографія закінчується висвітленням процесу встановлення Радянської влади на селі. В ній показано ломку старого адміністративного апарату на селі, боротьбу найбіднішого селянства з земствами, керівну роль робітників у боротьбі сільської бідноти за владу Рад.

Дослідження П. М. Першина одержало схвальну оцінку преси. В одній з рецензій говорилося, що монографія, «висвітлюючи події, на перший погляд далекі від наших днів, виявилась дуже актуальною в силу співзвучності її положень і висновків з тими проблемами, що стоять сьогодні перед національно-визвольним рухом у колоніях, напівколоніальних і залежних країнах або вже вирішуються в молодих

незалежних державах»⁴. Книжка за своїм значенням виходить за межі Радянського Союзу і є посібником для широких народних мас, які ведуть рішучу боротьбу проти колоніалізму.

Поряд з аграрно-історичними дослідженнями П. М. Першин приділяє велику увагу розробці таких актуальних питань економіки колгоспів, як підвищення продуктивності праці, зниження собівартості сільськогосподарської продукції, зростання і удосконалення неподільних фондів колгоспів, а також питанням про шляхи зближення колгоспно-кооперативної власності з загальнонародною.

П. М. Першин бере активну участь у громадській роботі: веде широку лекційну пропаганду марксистсько-ленінського вчення, є членом редколегій ряду журналів і членом головної редакції Української Радянської Енциклопедії. Його неодноразово обирали депутатом Воронежської обласної Ради депутатів трудящих, делегатом з'їздів та нарад аграрників. Близько 45 років Павло Михайлович працює у вузах і наукових установах країни. Тільки за післявоєнний період під його безпосереднім керівництвом було підготовлено понад 30 докторів та кандидатів наук.

П. М. Першин користується заслуженою любов'ю, пошаною і авторитетом. В усій його діяльності яскраво виявляється палкий радянський патріотизм. Повсякденна наполеглива творча праця вченого спрямована на дальший розвиток радянської науки і створення найпрогресивнішого в світі комуністичного суспільства.

Г. М. ДАВИДОВ

Г. Г. ІВАНОВ

⁴ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1960, № 3.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

14 листопада 1960 р. на засіданні вченої ради Київського державного університету відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом І. І. Шевченком на тему: «Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення союзу робітників і селян. 1919—1920 рр.». Офіційними опонентами виступили доктор історичних наук професор В. О. Галкін (Москва), професор М. С. Шевцов (Москва), доктор історичних наук професор М. С. Волков (Москва) та доктор історичних наук член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко (Київ).

Дисертація І. І. Шевченка, яка вийшла у Видавництві Київського державного університету в 1958 р. окремою монографією, має три частини і вісім розділів. Для її написання дисертант використав документи партійних архівів Москви та Києва, матеріали і документи архівів

Радянської Армії та інших, періодичну пресу, мемуари. Все це дало можливість ввести у науковий обіг ряд нових документів і з достатньою повнотою висвітлити діяльність не тільки центральних партійних органів, а й міських, повітових та волосних партійних організацій. У першій частині дисертації автор розповідає про розгром Денікіна, становище України напередодні другого походу Антанти, боротьбу Комуністичної партії за чистоту і єдність своїх рядів. Дисертант приділяє багато уваги боротьбі В. І. Леніна та його соратників за зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Друга частина дисертації присвячена боротьбі Комуністичної партії України за здійснення рішення VIII конференції РКП(б) про Радянську владу на Україні. Автор правильно показав, як партія вирішувала важливе і складне питання аграрної політики в умовах 1919—1920 рр.

Спеціальний розділ автором відведено висвітленню боротьби за здійснення ленінської національної політики. В дисертації показано, як Комуністична партія України під проводом Центрального Комітету РКП(б) у непримиренній боротьбі проти великодержавного шовінізму та місцевого буржуазного націоналізму зміцнювала братерську дружбу і співробітництво українського народу з російським. Дисертант показав допомогу великого російського народу українському народу в роки боротьби за свою незалежність, за соціалізм та спільну боротьбу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів.

У третій частині дисертації йдеться про боротьбу Комуністичної партії України за відбудову народного господарства у 1920 р., насамперед Донбасу.

Виступаючи відзначали, що вся дисертація пронизана ленінською ідеєю дружби народів. У ній розкриваються нові сторінки розвитку дружби російського, українського та інших народів Радянської країни, добре показується керівна роль Центрального комітету партії і особисто В. І. Леніна на всіх етапах будівництва молодой Української Радянської держави.

Перший захист докторської дисертації по історії КП України на вченій раді КДУ є важливою подією в житті не тільки університету, а й усій наукової громадськості України.

* * *

23 грудня 1960 р. на вченій раді Відділу суспільних наук АН УРСР (м. Київ) відбувся захист дисертації старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР К. І. Стецюк на тему: «Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Монографія К. І. Стецюк є наслідком понад двадцятирічної роботи автора в галузі вивчення проблем історії України другої половини XVII ст.

Офіційними опонентами на захисті дисертації виступили академік АН УРСР І. П. Крип'якевич (Львів), член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій (Київ), доктор історичних наук професор О. А. Новосельський (Москва) і доктор історичних наук професор А. О. Веденський. Всі опоненти — офіційні і неофіційні — відзначали, що К. І. Стецюк перша в радянській історіографії зробила дослідження одного з найскладніших періодів історії України. Буржуазно-націоналістичні історики, розглядаючи окремі сторони цього періоду, головну увагу зосереджували на політичних відносинах, показували їх неправильно, ігнорували розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а також класову боротьбу. Дослідивши питання боротьби українських народних мас, відзначивши їх місце і роль у соціально-економічному розвитку України 50—70-х років XVII ст.,

К. І. Стецюк своїми висновками спростував націоналістичні концепції.

Наводячи дані про зростання сільськогосподарства та ремесла і розвиток товарно-грошових відносин, дисертант підкреслила значення возз'єднання України з Росією для розвитку продуктивних сил. Значну увагу в дисертації приділено характеристичі соціальних наслідків визвольної війни 1648—1654 рр., показано ступінь ослаблення феодальної системи, відзначено тимчасовість цього процесу. На основі великого фактичного матеріалу К. І. Стецюк переконливо доводить, що 50—70-і роки XVII ст. були періодом дальшого зміцнення феодальної власності і розвитку кріпосницьких відносин, а це привело до загострення класової боротьби.

В другому розділі автор дає всебічну характеристику народним рухам 1657—1658 рр., наводячи численні дані про зростання селянських і козацьких виступів, спрямованих проти намагань феодалів ліквідувати завоювання народних мас у визвольній війні. Велику увагу приділено народному повстанню під проводом Мартина Пушкаря і Якова Барабаша.

В третьому розділі досліджується процес загострення класових суперечностей на початку 60-х років XVII ст. на Лівобережжі і дається характеристика боротьби українських народних мас, які з допомогою російських військ дали відсіч усім спробам шляхетської Польщі і пропольської групи козацької старшини відірвати Україну від Росії. Особливий інтерес викликає розповідь про так звану чорну раду 1663 р., яка оцінюється автором як прояв гострих класових суперечностей між народними масами і козацькою старшиною.

Основним питанням четвертого розділу є висвітлення Переяславського повстання 1666 р., яке замовчувалось буржуазно-націоналістичною історіографією. Використання нових архівних матеріалів дало можливість К. І. Стецюк намалювати детальну картину цього повстання, причиною якого було посилення феодального гноблення і наступу царизму на завоювання українських народних мас.

Дисертація завершується розділом, присвяченим спільній боротьбі російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту в роки селянської війни 1667—1671 рр. під проводом Степана Разіна. Автор викриває демагогічну і підступну політику протурецької групи козацької старшини, яка на чолі з Петром Дорошенком намагалась використати народні рухи у своїх вузькокласових і особистих інтересах.

Всі опоненти відзначили, що монографія К. І. Стецюк є цінним вкладом в історичну науку. Вчена рада Відділу суспільних наук АН УРСР присудила К. І. Стецюк вчений ступінь доктора історичних наук.

М. Д. СЕМЕНЧУК,
О. М. АПАНОВИЧ

З М І С Т

СТАТТІ

О. Т. Юрченко—З історії розробки В. І. Леніним програми Комуністичної партії	3
П. М. Шарапа (<i>Дніпропетровськ</i>), П. Д. Васильченко (<i>Дніпропетровськ</i>)—Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району)	16
Ю. В. Бабко—Масово-політична робота партійних організацій вищої школи України в період будівництва фундаменту соціалізму	27
М. А. Гінзбург—Профспілки України в боротьбі за відбудову промисловості (1921—1925 рр.)	36
А. Д. Бачинський (<i>Одеса</i>)—Паризька Комуна і революційний рух на Півдні України (70-і роки XIX ст.)	45

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. М. Черненко (<i>Дрогобич</i>)—Перша більшовицька школа (До 50-річчя партійної школи в Ложжюмо)	55
П. О. Новиков (<i>Новосибірськ</i>)—Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію	61
Ф. І. Опаліхін (<i>Ленінград</i>)—До питання про створення В. І. Леніним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»	66

КЛАСОВА БОРОТЬБА СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ

О. І. Коцієвський (<i>Одеса</i>)—Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII—початок XIX ст.)	75
Н. А. Сироватська—Боротьба селян Київщини проти феодального гніту (кінець XVIII—початок XIX ст.)	81
П. Ю. Маруня (<i>Черкаси</i>)—Селянські рухи на Півночі Лівобережної України (40—70-і роки XVIII ст.)	86
Л. В. Олійник—Антинародна роль церкви у період проведення реформи 1861 року	89

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. В. Санцевич—Вивчення у 10 класі теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі»	96
---	----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ю. М. Гамрецький—Робітничий рух на Україні у 1917 році в радянській історіографії	107
С. М. Антонюк, І. Д. Кундюба—Розробка питань історії Польщі вченими України	117
І. М. Премислер—Довідники і путівники по музеях України	122

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

М. І. Миколаєнко—Місія миру і дружби	127
М. М. Матвійчук—Новий етап у розвитку сільського господарства	139
М. Д. Березовчук (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Популярний нарис з історії комітетів неможливих селян	132
О. С. Кудлай, О. Б. Слуцький—Дослідження з історії партійного будівництва на Україні	136
Д. С. Бельфор (<i>Одеса</i>), І. П. Никифорчук (<i>Одеса</i>)—В. І. Ленін і більшовики Одеси	137
О. С. Компан—Сторінки з історії промисловості України	139

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

Р. Х. Васильєва, Л. А. Шевченко—Зростання культурно-технічного рівня робітників України	141
І. Я. Кошарний (<i>Львів</i>), Г. Г. Черних (<i>Львів</i>)—З героїчного минулого грудящих Чернігівщини	142
Т. М. Колішер—Ленінська «Искра» в Східній Галичині	144
І. М. Гранчак (<i>Ужгород</i>)—Праці істориків Закарпаття	146

П. Ю. Сегал (м. Коломия, Станіславської області) — Методична література з історії	147
В. П. Козинець, В. Н. Котов — Під прапором пролетарського інтернаціоналізму	148

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

Я. І. Корчмар (Луганськ) — Луганську — 165 років	150
І. Я. Мірошников (Харків) — Останні роки життя В. П. Обнорського	152
Т. Г. Лазоренко — Про термін «Коліївщина»	154
Р. О. Юра — Стародавні ворота Переяслава-Хмельницького	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. П. Кожукало — 140-річчя з дня народження Фрідріха Енгельса	158
Є. Ф. Белінський — Республіканська координаційна нарада з історії	159
А. В. Іванченко (Станіслав) — Конференція вчителів історії	160
Я. Д. Ісаєвич (Львів) — Вивчення історії техніки і природознавства	161
П. М. Шморгун — Обговорення макета нарисів історії КП Латвії	162
І. А. Новиков (Сімферополь) — Славний шлях комуніста-історика	162
Г. М. Давидов, Г. Г. Іванов — Видатний історик-аграрник	163
М. Д. Семенчук, О. М. Апанович — Захист докторських дисертацій	164

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Т. Юрченко — Из истории разработки В. И. Лениным программы Коммунистической партии	3
А. М. Шарapa (Днепропетровск), П. Д. Васильченко (Днепропетровск) — Развитие новых форм соревнования в период развернутого строительства коммунизма (На материалах металлургической и горнорудной промышленности Днепропетровского экономического района)	16
Ю. В. Бабко — Массово-политическая работа партийных организаций высшей школы Украины в период строительства фундамента социализма	27
М. А. Гинзбург — Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности (1921—1925 гг.)	36
А. Д. Бачинский (Одесса) — Парижская Коммуна и революционное движение на Юге Украины (70-е годы XIX в.)	45

СООБЩЕНИЯ

А. М. Черненко (Дрогобыч) — Первая большевистская школа (к 50-летию партийной школы в Лонжюмо)	55
П. А. Новиков (Новосибирск) — Новые данные о пересылке марксистской литературы в Россию	61
Ф. И. Опалихин (Ленинград) — К вопросу о создании В. И. Лениным «Союза борьбы за освобождение рабочего класса»	66

КЛАССОВАЯ БОРЬБА КРЕСТЬЯНСТВА В ПЕРИОД ФЕОДАЛИЗМА

А. И. Коциевский (Одесса) — Закрепощение крестьян Юга Украины (конец XVIII — начало XIX в.)	75
Н. А. Сыроватская — Борьба крестьян Киевщины против феодального гнета (конец XVIII — начало XIX в.)	81
П. Ю. Маруня (Черкассы) — Крестьянское движение на Севере Левобережной Украины (40—70-е годы XVIII в.)	86
Л. В. Олейник — Антинародная роль церкви в период проведения реформы 1861 года	89

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

А. В. Санцевич — Изучение в 10 классе темы «Международное коммунистическое и рабочее движение на современном этапе»	96
---	----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Ю. М. Гамрецкий — Рабочее движение на Украине в 1917 году в советской историографии	107
С. М. Антонюк, И. Д. Кундюба — Разработка вопросов истории Польши учеными Украины	117
И. М. Премыслер — Справочники и путеводители по музеям Украины	122

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

- Н. И. Миколаенко — Миссия мира и дружбы . . . . .
Н. М. Матвийчук — Новый этап в развитии сельского хозяйства . . . . .
М. Д. Березовчук (*Каменец-Подольский*) — Популярный очерк по истории комитетов незаможных крестьян . . . . .
А. С. Кудлай, А. Б. Слуцкий — Исследование по истории партийного строительства на Украине . . . . .
Д. С. Бельфор (*Одесса*), И. П. Никифорчук (*Одесса*) — В. И. Ленин и большевики Одессы . . . . .
Е. С. Компан — Страницы из истории промышленности Украины . . . . .

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

- Р. Х. Васильева, Л. А. Шевченко — Рост культурно-технического уровня рабочих Украины . . . . .
И. Я. Кошарный (*Львов*), Г. Г. Черных (*Львов*) — Из героического прошлого трудящихся Черниговщины . . . . .
Т. Н. Колишер — Ленинская «Искра» в Восточной Галиции . . . . .
И. М. Гранчак (*Ужгород*) — Труды историков Закарпатья . . . . .
П. Ю. Сегал (*г. Коломыя, Станиславской области*) — Методическая литература по истории . . . . .
В. П. Козинец, В. Н. Котов — Под знаменем пролетарского интернационализма . . . . .

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

- Я. И. Корчмар (*Луганск*) — Луганску — 165 лет . . . . .
И. Я. Мирошников (*Харьков*) — Последние годы жизни В. П. Обнорского . . . . .
Т. Г. Лазоренко — О термине «Колиивщина» . . . . .
Р. А. Юра — Древние ворота Переяслав-Хмельницкого . . . . .

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- И. П. Кожукало — 140-летие со дня рождения Фридриха Энгельса . . . . .
Е. Ф. Белинский — Республиканское координационное совещание по истории . . . . .
А. В. Иванченко (*Станислав*) — Конференция учителей истории . . . . .
Я. Д. Исаевич (*Львов*) — Изучение истории техники и естествознания . . . . .
П. М. Шморгун — Обсуждение макета очерков истории КП Латвии . . . . .
И. А. Новиков (*Симферополь*) — Славный путь коммуниста-историка . . . . .
Г. М. Давыдов, Г. Г. Иванов — Выдающийся историк-аграрник . . . . .
М. Д. Семенчук, Е. М. Апанович — Защита докторских диссертаций . . . . .

НОВІ КНИГИ

АНТОНЮК С., КАЛЕНИЧЕНКО П. — Молоде покоління Польщі, Вид-во «Молодь», К., 1960, 96 с.

БУЛАШ М. О. — Дві світові системи — два напрями економічного розвитку, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 121 с.

ВЕДМИЦКИЙ А. — Т. Шевченко в Оренбургской ссылке, Оренбургское кн. изд-во, 1960, 177 с.

«Внешняя политика России XIX и начала XX века, Документы российского Министерства иностранных дел. Серия первая, 1801—1805 гг., т. I, март 1801 — апрель 1804 г.», Госполитиздат СССР, М., 1960, 860 с.

ВОЛКОВИНСЬКИЙ В. — Сучасна Індонезія, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 88 с.

ГЕРАСИМЕНКО М., ДУДИКЕВИЧ Б. — Борьба трудящихся Западной Украины за воз'єднання з Радянською Україною, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 224 с.

ДАВИДОВ М. — Александр Дмитриевич Цюрупа, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 119 с.

«Дніпропетровський державний історичний музей, Путівник», Кн. вид-во, Дніпропетровськ, 1960, 111 с.

ЕЛЬЧЕНКО Ю. — Дорогою великих звершень (Комсомольські організації України борються за технічний прогрес), Вид-во «Молодь», К., 1960, 87 с.

«Історія Києва в 2-х томах, т. 2», Вид-во АН УРСР, К., 1960, 947 с.

«История скотоводства в Северном Причерноморье», Изд-во АН СССР, М., 1960, 166 с.

КОЛЯДЕНКО Г., ПАЩЕНКО И., БЕЛОГУБ Л. — Луганщина, Справочник-путеводитель по знаменательным

местам Луганской области, Обл. изд-во, Луганск, 1960, 168 с.

«Международные отношения и внешняя политика Советского Союза 1950—1959», Изд-во ИМО, М., 1960, 224 с.

МІЩЕНКО Г. П., МАТВІЙЧУК М. М. — Виховані партією, Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), Вид-во Київського ун-ту, К., 1960, 207 с.

«Народне господарство Київської області, Статистичний збірник», Держстатвидав, К., 1960, 255 с.

ОЛИНСКИЙ М. Я. — Исторические места и памятники Крыма, Крымиздат, Симферополь, 1960, 109 с.

«Паростки нового, комуністичного, Збірник статей», Вид-во АН УРСР, К., 1960, 248 с.

«Пропаганда і життя (Про пропагандистську роботу партійних організацій Київщини, Збірник статей)», Обл. кн.-газ. вид-во, К., 1960, 135 с.

СТРУКОВ Е. В. — Що таке комунізм, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 108 с.

«У боротьбі за Радянську владу і соціалізм», Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1960, 234 с.

«Ударные стройки Кривбасса, Блокнот агитатора, Спецвыпуск», Днепропетровск, 1960, 95 с.

ШИРЯЕВ Ю. І. — Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй, Вид-во АН УРСР, К., 1960, 96 с.

ЯСТРЕБОВ Ф. — Революционные демократы на Украине (Вторая половина 50-х годов XIX ст.), Изд-во АН УССР, К., 1960, 307 с.